

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**ARAP KAYNAKLARINA GÖRE II. ABDÜLHAMİT
DÖNEMİNDE ŞAM (1876- 1909)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MAHDI MIRDAN MOHAMMED

Tez danışmanı: Doç.Dr. Murat ÇELİKDEMİR

GAZİANTEP
2022

ETİK BEYAN

Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü tez yazma kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışması:

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğim,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğum,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğim,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

Bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Ad ve Soyadı: MAHDI MIRDAN MOHAMMED

Öğrenci Numarası: 180000022005

Tezin Savunma Tarihi: 26.10.2022

ÖZET

ARAP KAYNAKLARINA GÖRE II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE ŞAM (1876- 1909)

MOHAMMED, MAHDI MIRDAN

Yüksek Lisans Tezi,

Tarih Yeniçağ Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Murat ÇELİKDEMİR

2022, 152 Sayfa

Bu çalışma, (1876-1909) yılları arasını kapsayan Sultan II. Abdülhamid döneminde Şam'ın durumunu ele almaktadır. Bu noktadan hareketle çalışma; Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı siyasetinin nasıl olduğu, Sultan II. Abdülhamid'in Şam'da hangi reformları yaptığı, bölgede benimsediği politikalarının yol açtığı sonuçların neler olduğu ve dönemi etkisi altına alan siyasi durumlarla nasıl başa çıktığı gibi konulara ek olarak dönemin sosyal, ekonomik ve güvenlik koşullarındaki değişimleri incelemektedir. Çalışmanın içerik akışına hazırlık olması amacıyla Şam bölgesi (Bilâdu's-Şâm) olarak adlandırılan bölgenin o dönemde iki tür siyasete sahne olduğunu ifade etmek mümkündür. Söz konusu iki siyasetin ilki; Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti, bu siyasetin sonucu olarak ortaya çıkan reformlar ve o zaman diliminde birbirini takip eden olayları nasıl kontrol edebildiğiyle ilgili olmuştur. Şam bölgesindeki siyasetin ikincisi ise İttihatçıların özellikle de Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde pay sahibi olan o dönemin lider şahsiyetlerinin izlediği politikalar ve ele geçirdikleri bölgelerde meydana gelen değişiklikler şeklinde ortaya çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamid Arap vilayetlerini elden bırakmama noktasında gösterdiği kararlılıkta gurur verici bir tutum sergilemiştir. Zira bu vilayetlerin işgal edilme girişimlerine izin vermemiş ve boyun eğmemiştir. Sultan II. Abdülhamid'in bu bölgelerde gerçekleştirdiği reformların, diğer padişahların reformlarından daha farklı olduğu görülmüştür. Zira Sultan II. Abdülhamid, siyasi ve askeri sistemin yanı sıra ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda da yeni reformlar yapmaya gayret göstermiştir. Bu konuyla ilgili daha çok öne çıkan da Avrupa ülkeleri, sürekli olarak Arap vilayetlerini işgal etme arayışı içinde olmuşlardır. Bu amaç uğruna, Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak ve Filistin'e Yahudi göçünü kolaylaştırmak için aralarında Yahudilerin de olduğu bazı azınlıklarla iş birliği yapmışlardır.

Anahtar kelimeler: Bilad'üş-Şam, Sultan II. Abdülhamit.

ABSTRACT

SHAM DURING THE REIGN OF SULTAN ABDULHAMİD II. (1876-1909), ACCORDİNG TO ARAB SOURCES

MOHAMMED, MAHDI MIRDAN

M.A. Thesis, Department of History New Age

Supervisor: Assist. Prof. Murat ÇELİKDEMİR

2022, 152 Pages

In this research, we will shed light on the situation of the Sham, especially between the years (1876-1909) during the reign of Sultan Abdelhamid II. What was the Ottoman policy like during the reign of Abdelhamid and what reforms did he make in the Sham, what are the results and the consequences of his policy in the region, how did he managed to deal and cope with the political situation at the time, and we will also consider the changes that happened in terms of social, economic and security conditions as well as everything related to that period. In preparation for what is happening in the content of this research, we are able to say that the region called Bilad al-Sham witnessed two types of politics in that period, the first type was in the policy of Sultan Abdelhamid II and the reforms that resulted from it and how he was able to control the events that manifested itself in that era. The second type of policy in the Bilad al-Sham was represented by the policy of the federalists and the changes that resulted from it in the areas they seized, especially in the policy that was followed by the leaders at the time, which contributed, and had a share in the deposition of Sultan Abdelhamid II. Sultan Abdelhamid II took and displayed an honorable position in his adherence to the Arab states. He did not allow and did not give in to any of the attempts to invade these states, and he tried hard to confront and defend them by every means necessary. Sultan Abdelhamid II's reforms were distinguished from other sultans because he tried to introduce new reforms in the political and military system, even the economic, social and cultural ones. On the other hand, prominent European countries have always sought to occupy Arab provinces. For this purpose, they cooperated with some minorities, including Jews, to weaken the Ottoman Empire and facilitate Jewish immigration to Palestine.

Key words: Sham, Abdelhamid II.

ÖNSÖZ

Araştırmanın başlığı, sadece Arapça kaynakların incelenmesiyle belirlenmiştir. Bu durum, şahsımı Arap kütüphanelerinde daha fazla çalışma ve araştırma yapmaya, ayrıca konuyu ele alan Arapça kaynak eserleri derinden incelemeye sevk eden hususlar arasında yer almaktadır. Araştırmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşan bir planın belirlenmesi uygun olmuştur. Şam Bölgesi ve Sultan II. Abdülhamid'in Tanıtılması ve daha sonra Sultan II. Abdülhamid Dönemi Öncesi ve Sonrası Şam Bölgesinin Durumları daha sonrada Sultan II. Abdülhamid Yönetimi Yanlısı ve Muhalifi Hareketler ve 1909 Yılına Kadar İçinde Bulunduğu Koşullar başlığı verilmiştir. Araştırmamızın sonuç kısmı ise konuyu şeffaf ve objektif bir tutumla ele almak suretiyle ulaşılan hususların dile getirildiği bölüm olmuştur. Son olarak yüksek Lisans eğitimim ve bu araştırmanın her aşamasında yardımını, sabrını ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Ü. Murat ÇELİKDEMİR'E ve sayın Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ'E ve sayın Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR'A şükranlarımı sunarım. Bana yardımcı olan dostlarım sayın Avni Ömer LÜTFİOĞLU ve sayın İbrahim Adnan MOHAMMED'E teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	
A.Araştırmanın Konusu Ve Problemi	1
B.Araştırmanın Amacı Ve Önemi	1
C.Araştırmanın Planı.....	2
I.BÖLÜM	
BİLAD'ÜŞ-ŞAM VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TANIMI	
1.1.Şam Bölgesinin Adı ve Coğrafi Konumu.....	3
1.2.Sultan II. Abdülhamid'in Tanıtımı	5
1.2.1.Doğumu, Vefatı ve Kişiliği.....	5
1.2.2.İktidara Gelmesi	7
1.2.3.İktidarı Döneminde Sultan II. Abdülhamid'in Siyaseti.....	9
II. BÖLÜM	
ŞAM BÖLGESİNİN DURUMU	
2.1.Sultan II. Abdülhamid'den Önce Şam Bölgesinin Durumu.....	41
2.1.1.Şam Bölgesinin Osmanlılarca Fethedilmesi ve Siyasi Durumlar:	41
2.1.2.Şam Bölgesinde Osmanlı Tanzimatı (Düzenlemeleri).....	49
2.2.Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Şam Bölgesinin Durumu	61
2.2.1.İdari ve Siyasi Durum	61
2.2.2.Ekonomik Durum	73
2.2.3.Kültürel Durum	84
2.2.4.Sosyal Durum	93
III.BÖLÜM	
SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN İKTİDARI KARŞITI VE YANLISI HAREKETLER VE 1909 YILINA KADAR İKTİDARIN İÇİNDE BULUNDUĞU DURUMLAR	
3.1.Muhالیf Hareketler	98
3.1.1.Beyrut Gizli Cemiyeti (Cem'ıyyetu Beyrût es-Sirriyye)	98
3.1.2.Arap Milletinin Haklarını Koruma Cemiyeti (Cem'ıyyetu Hıfzı Hukûki'l- Milleti'l-'Arabiyye):.....	101
3.1.3.Dimaşk Gizli Kongresi ve Ahmed es-Sulh Hareketi.....	101
3.1.4.Arap Rönesans Cemiyeti (Cem'ıyyetu'n-Nahda el-'Arabiyye).....	102
3.1.5.İttihat ve Terakki Cemiyeti:	104
3.2.1.İttihâd-I Muhammedî Cemiyeti (Cem'ıyyet-i Muhammediyye).....	108
3.5.1908 Anayasasından Sonra Ortaya Çıkan En Önemli Cemiyetler:.....	130
3.6.Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Tutumlarından Pişmanlık Duyan Muhالیfler:	
133	
SONUÇ	138
KAYNAKLAR	141

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
bkz.	:	Bakınız
t.y.	:	Basım tarihi yok
y.y.	:	Basım yeri yok
c.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
H.	:	Hicri
M.	:	Miladi
s./ss.	:	Sayfa/ Sayfalar
vb.	:	ve benzeri ve benzerleri
Tah.	:	Tahkik

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bu araştırma ne Şam bölgesinin ne de Sultan II. Abdülhamid'in hayatının tüm yönlerini kapsadığı iddiasında değildir. Ancak çalışma, özellikle 1876-1909 yılları arasında Sultan Abdülhamid iktidarı döneminde Şam bölgesinin içinden geçtiği durumları okuyucuya sunma iddiasını taşımaktadır. Araştırmanın başlığı, sadece Arapça kaynakların incelenmesiyle belirlenmiştir. Bu durum, şahsımı Arap kütüphanelerinde daha fazla çalışma ve araştırma yapmaya, ayrıca konuyu ele alan Arapça kaynak eserleri derinden incelemeye sevk eden hususlar arasında yer almaktadır. Pek çok Arapça kaynağın Sultan II. Abdülhamid dönemini istibdat ve diktatörlükle nitelemesi nedeniyle bunun benim açımdan oldukça çok zor olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Bunun nedeni, Sultan II. Abdülhamid'in biyografisini çarpıtan Siyonist sömürgeciliktir. Bu nedenle araştırmanın amacına yarar sağlayacak ve araştırmayı baştan sona kadar birbiriyle bağlantılı ve tutarlı hale getirecek materyallerin temini zorunluluk arz etmiştir.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırma, Avrupa'da ve dünyada özellikle de Doğu Arap Dünyası ve içinde yer alan Şam bölgesinde birçok anlayış ve kabulü değiştiren uluslararası ve bölgesel değişimler sonucunda Doğu Arap dünyasının içinden geçtiği koşulları incelemeye odaklanmaktadır. Ayrıca Avrupa'nın çıkarlarıyla Osmanlı çıkarlarının çakışması dikkate alındığında Osmanlı'yla uluslararası güçler arasındaki ilişkilerin nasıl sürekli gergin bir durumda olduğunu ele almaktadır. Öte yandan Avrupa ülkeleri, sürekli olarak Arap vilayetlerini işgal etme arayışı içinde olmuşlardır. Bu amaç uğruna, Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak ve Filistin'e Yahudi göçünü kolaylaştırmak için aralarında Yahudilerin de olduğu bazı azınlıklarla iş birliği yapmışlardır. Araştırmanın içerik akışına

hazırlık olması amacıyla Şam bölgesi (Bilâdu’ş-Şâm) olarak adlandırılan bölgenin o dönemde iki tür siyasete sahne olduğunu ifade etmek mümkündür. Söz konusu iki siyasetin ilki; Sultan II. Abdülhamid’in siyaseti, bu siyasetin sonucu olarak ortaya çıkan reformlar ve o zaman diliminde birbirini takip eden olayları nasıl kontrol edebildiğiyle ilgili olmuştur. Şam bölgesindeki siyasetin ikincisi ise İttihatçıların özellikle de Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinde pay sahibi olan o dönemin lider şahsiyetlerinin izlediği politikalar ve ele geçirdikleri bölgelerde meydana gelen değişiklikler şeklinde ortaya çıkmıştır. Şam bölgesi olarak adlandırılan yerlerin muhtelif durumlarını anlayabilme hedefinin böylesi bir konunun seçilmesindeki en belirgin sebep olduğunu söylemek mümkündür.

C. Araştırmanın Planı

Araştırmamızda bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşan bir planın belirlenmesi uygun olmuştur. Birinci bölüme *Şam Bölgesi ve Sultan II. Abdülhamid’in Tanıtılması*, ikinci bölüme *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Öncesi ve Sonrası Şam Bölgesinin Durumları* ve üçüncü bölüme de *Sultan II. Abdülhamid Yönetimi Yanlısı ve Muhalifi Hareketler ve 1909 Yılına Kadar İçinde Bulunduğu Koşullar* başlığı verilmiştir. Sonuç kısmı ise konuyu şeffaf ve objektif bir şekilde ele almak suretiyle ulaşılan hususların dile getirildiği bölüm olmuştur. Dolayısıyla araştırmada başvuru en önemli kaynaklardan bazıları şu şekildedir: "Kürd Ali, Muhammed, "Hutatü’ş-şam", Mektebetü’n-nûrî, Tab’3, Dimeşk, Suriye, 1983". El-Husarî Satı’, "Muhâdarât fî nüşûi’-l-fikreti’l-kavmiyye", Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, Tab’ 5, Beyrut Lübnan 1964. Avvad, Abdülaziz Muhammed, "el-İdaretü’l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914 M.", Takdim: Ahmed İzzet Abdulkerim, Dâru’l-meârif, Kahire Mısır 1969. Yâğî, İsmail Ahmed, "ed-devletü’l-osmaniyye fî t-tarihi’l-islamiyye el-hadîs", Mektebetü’l-abikân, Tab’1, el-memleketü’l-arabiyye el-suudiye Riyad, 1996. Hallak, Hassan Ali, "Devru’l-yahûd ve’l-kuve ed-düveliyye fî hal’i Sultan Abdülhamid el-sânî ani’l-arş (1908-1909)", Dâru’l-camiyye, Tab’1, Beyrut Lübnan 1982. Antonyos, Chorc, "Yakazatü’l-arab tarihu hareketi’l-arab el-kavmiyye", Takdim Nebih Emin Faris, Çev. Nasıruddin el-Esed, İhsan Abbas, Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, Tab’ 8, Beyrut Lübnan 1987. Bu eserlerin yanı sıra anılar, üniversite tezleri, süreli yayınlar ve gazeteler gibi kaynaklar, araştırmanın bu seviyeye ulaşmasında yardımcı olmuştur.

I.BÖLÜM

BİLAD'ÜŞ-ŞAM VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TANIMI

1.1.Şam Bölgesinin Adı ve Coğrafi Konumu

Şam terimi, Doğu Arap dünyasında yer alan ve Akdeniz'in doğu sahillerinden Bilâdu'r-Râfideyn'e (Irak) kadar uzanan bölgeye verilen addır. Bu bölge günümüzde Lübnan, Suriye, Ürdün ve Filistin'i içine almaktadır. Bölgeye Şam adının verilmesinin nedeni olarak farklı görüşler ortaya atılmış olup bunlardan bazıları şu şekildedir:

Sâm b. Nûh bu bölgeye yerleştiğinden kendisine nispetle bu bölgeye Şâm adı verilmiştir. Süryani dilinde Sîn harfinin Şîn olarak telaffuz edilmesi nedeniyle bu bölgenin Şam olarak adlandırıldığı rivayet edilmiştir.¹

Bu husustaki bir başka görüş, yeryüzüne dağıldıkları esnada Kenân b. Hâm soyundan bir grubun şimâl yani kuzey yolunu tutmaları nedeniyle bölgeye Şâm adının verildiği yönündedir.²

Bir diğer görüşe göre ise bölgeye Şâm adının verilme nedeninin, köylerinin çok olmasından ve bu köylerin birbirine yakın olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Bu nedenle bu köyler Arapçada “ben, benek” anlamına gelen şâmeye benzetilmiştir. Dahası Şam bölgesi toprağının kırmızı, beyaz ve siyah gibi farklı renklere sahip olduğu

¹ Rabi', Muhammed Salih, “*Mucemü'l-mustalahât ve'l-mefahîmü'l-coğrafiyye*”, Dâru's-safâ, Am-man, Tab' 1, Ürdün 2012, c.1, s. 193.

² El-Bağdadî, Şihabü'd-dîn Ebî Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî el-Rûmî, (H.626) “*Mu'cemü'l-büldân*”, Dâru Sâdir, Beyrut Lübnan 1977., cilt3/312.

ve insan bedenindeki lekelerin de şâme olarak adlandırıldığı için bu renk benzeşmesi nedeniyle bölgeye Şâm adının verildiği ifade edilmiştir.³

Coğrafi açıdan Şâm'ın birlik ve bütünlüğünden ilk defa bahseden coğrafya âlimi el-Istahrî (ö. 340/951), daha sonra da el-Makdisî (y.ö. 390/1000) olmuştur. Zira kitabında Şâm'la ilgili kısımdan “Şâm toprağı” (Ardu's-Şâm) başlığı altında özel bölüm olarak bahsetmiştir. el-Makdisî ise bölgenin coğrafi birlik ve bütünlüğünü belirtmek amacıyla “Şâm bölgesi” (İklîmu's-Şâm) ifadesini kullanmıştır. Bu anlamda el-Makdisî, Şâm bölgesinin doğal oluşumundan bahseden ilk alimdir.⁴

Coğrafi sınırlarına gelince ise İbnu'l-Esîr bu konuda şunları söylemiştir: “*Biliniz ki Şam; ilki Fırat'tan Kınnesrîn beldesi, daha sonra Humus beldesi, sonra Dimaşk beldesi, sonra Horan beldesi (Ürdün), sonra da Filistin beldesi olmak üzere beş belden ibarettir. Akabinde sözlerine şöyle devam etmiştir: Her beldenin genişliği Fırat bölgesinden Filistin bölgesine kadar olup uzunluğu da doğudan denize kadardır.*”⁵

Sonuç olarak, Şâm bölgesi (Bilâdu's-Şâm) kavramına kapsamlı ve net bir tanım getirmenin oldukça zor olduğunu dile getirmek mümkündür. Zira bu kavram hakkında, tarihsel dönemlerin değişmesine göre değişkenlik gösteren ve bunun yanında coğrafi ve idari içerikleri kapsayan eski ve yeni pek çok kullanım bulunmaktadır. XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başlarında kabul edilen Osmanlı idari taksimi açısından bakıldığında Şâm bölgesinin bir Osmanlı vilayeti içinde bir idari birim oluşturmadığı görülmektedir. Aksine Kudüs, Lübnan Dağı (Cebel Lübnân) ve Deyrizor mutasarrıflıklarına ek olarak Dimaşk, Halep ve Beyrut vilayetlerinden oluşan üç taksimatın bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶

Konunun amacından uzaklaşmamak ve Şâm bölgesinin coğrafi haritasıyla ilgili meselelere dalmamak adına Muhammed Kürd Alî'nin *Kitâbu Hitati's-Şâm* adlı

³ El-Makdisî, Şemsü'd-din, (H.380) “*Ahsenü't-tekâsîm fî marifeti'l-ekâlîm*” Mektebetü'l-medbûlî, Kahire, Tab' 3, 1991. s. 152.

⁴ Hammaş, Necdet, “*el-Şam fî sadri'l-İslam mine'l-feth hattâ sukûti hilafeti benî ümeyye*”, Dâru Talas Dimeşk, Tab' 1, Suriye, 1987. s. 40.

⁵ İbni Sabâhî, Muhammed b. Ali el-Berrûsî (H.997), “*Evdahu'l-mesâlik ilâ marifeti'l-büldân ve'l-memâlik*”, Tahkik el-Mehdî Abdürravadiye, Dâru'l-ğarbi'l-islamiyye, Beyrut, Tab' 1, Lübnan, 2006. s. 415.

⁶ Kevserânî, Vecih, “*Bilâdü's-şam fî matali'l-karni'l-ısrîn, el-Merkezü'l-arabî li'l-ebhâs ve diraseti's-siyâsât*”, Tab'3, Beyrut, Lübnan 2013. s. 35.

eserinde dile getirdiği şu cümleleri kısaca aktarmamız mümkündür: “Şam’ın sınırı, İskenderun Körfezi’nin arkasında kalan Rum diyarı (Arz-ı Rûm) yönündeki bölgeleri içine alarak Araplarda durûb (yollar) olarak bilinen Toros Dağları’nın eteklerinde son bulmaktadır. Seyyah Dağı, Şam’la Rumlar arasındaki sınırdı ancak günümüzde bu dağı bu isimle tanımıyoruz.” Bu konuda el-İdrîsî şunları söylemektedir: “el-Si-veydiyye’yle (Samandağ) Ra’s Hinzîr Dağı (Akıncı Burnu) arasındaki mesafe 20 mil olup, bu dağın üstünde büyük bir manastır bulunmaktadır. Burası Ermeni diyarının başlangıç noktası ve Şâm diyarının da sonudur.”⁷ Şam yönündeki Fırat kıyısı tarafında olan yer Şam, doğu yönündeki nehrin diğer kıyısında yer alan bölge ise Irak’tı. Örneğin; Sıffîn ve Caber Kalesi Fırat adasında (el-Cezîre el-Furâtiyye) yer alır ve aralarında bir fersah veya daha az bir mesafe bulunur. Meskenetu’ş-Şâm olarak bilinen Bals, Fırat’ın batısında yer aldığından Şam bölgesine girer. Birecik ise Fırat’ın diğer kıyısında yer aldığı için Cezîra bölgesine girer. Deyrizor’a ait Fırat üzerinde yer alan Şam yönündeki topraklar da Şam’dan sayılır. Doğuya doğru nehrin diğer yakasında yer alan bölge ise Irak’tandır. Aynı şey Rakka için de söylenmektedir. Güneyde yer alan ve günümüzde el-Cûf olarak bilinen Devmetu’l-Cendel de bu bölge içinde yer alır. Kezâ Ayle (Akabe), Hicâz’ın sonu ve Şâm’ın başlangıcı sayılır. el-Arîş, Refah ve Za’kah bölgeleri ise Şam’ın güneybatı sınırı olarak bilinir. Ma’ân’ın yarısı Şam’a, diğer yarısı ise Hicâz’a aittir. Bu nedenle Şam Ma’ân’ı ve Hicâz Ma’ân’ı ifadeleri kullanılır.”⁸

1.2. Sultan II. Abdülhamid’in Tanıtımı

1.2.1. Doğumu, Vefatı ve Kişiliği

Sultan II. Abdülhamid, miladi 1842 yılına tekabül eden hicri 16 Şaban 1258 tarihinde dünyaya gelmiştir. Otuz dördüncü Osmanlı padişahı olup, 34 yaşında tahta geçmiştir. Sultan Abdülmecid’in ikinci eşinden olan oğludur. Henüz on yaşını tamamlamadan annesini kaybetmesi nedeniyle babasının kısır olan eşi onunla ilgilenmiştir. Onu en iyi şekilde eğitmiş ve ona anne olmaya çalışmıştır. Annelik duygularını ona cömertçe sunmuş ve mirasından pay verilmesi için vasiyette bulunmuştur.

⁷ El-şerîf el-İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Mahmûdî el-Hüseynî, “Nüzhetü’l-müstak fihtiraki’l-Âfâk, Mektebetü’s-sekâfe el-diniyye, Kahire, Mısır 2002, c.1, s. 646.

⁸ Kürd Ali, Muhammed, “Hutatü’ş-şam”, Mektebetü’l Hadisa, Dimeşk, Suriye, 1925. Cilt.1, s.49-50.

Sultan Abdülhamid, üvey annesinin bu yetiştirme tarzından, ağırbaşlılığından ve dindar kişiliğinden etkilenmiştir. Üvey annesinden aldığı bu terbiye, ömrü boyunca kişiliğine yansımıştır. Sultan II. Abdülhamid, sarayda döneminin en seçkin âlimlerinden düzenli bir eğitim almıştır. Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrenmiş, tarih ve edebiyat eğitimi almış ve derinden ilgi duyduğu tasavvuf alanında Osmanlı Türkçesiyle şiirler yazmıştır.⁹ Sultan II. Abdülhamid, kendini harap ve bitap düşürecek kadar çok çalışmıştır. Önüne konulan raporları sabahın erken vakitlerinden itibaren incelemeye koyulmuş ve bu raporlarla dolu birkaç torbayı her gün saraya getirtmiştir. Akşamleyin hafif bir yemek yedikten hemen sonra görevlendirdiği kişilerin takibiyle ilgilenmiştir. Devlet işleriyle o kadar yoğun bir şekilde ilgilenmiştir ki örneğin kendisine yeni herhangi bir haber veya gelişmenin olmadığı ya da sofrada kendisini bekleyen önemli bir belgenin bulunmadığı söylendiğinde adeta sinir krizlerine girecek kadar öfkeleniği belirtilmiştir. Kendini ve devletini koruma hususunda çok istekli ve arzulu olmasına rağmen işler istediği gibi ilerlememiştir. Hilafetten ve saltanattan azledilmiş, 28 Nisan 1909 tarihinde Selanik'e sürgüne gönderilmiştir. Balkan Savaşı başladığında eski dostu Alman İmparatoru II. Wilhelm'in aracılığıyla yanındakilerle birlikte İstanbul'daki Beylerbeyi Sarayı'na nakledilmiştir. 10 Şubat 1918 tarihinde bu sarayda vefat etmiştir.¹⁰

Düzenli bir şekilde sporla ilgilenen Sultan II. Abdülhamid'in, kılıç ve nişan alarak tabanca kullanımında oldukça yetenekli olduğu bilinmektedir. Uluslararası siyasi meseleleri yakından takip eden, Avrupa ülkelerinde çıkan gazete ve dergileri okuyabilmek için bunların temininde ve tercümesinde görevlendirdiği çalışanları olan, evcil hayvan edinme tutkusu bulunan, marangozluk sanatında ustalaşan, boş vakitlerinde sevdiklerine kendi elleriyle hediyelik ahşap aletler yaptığı bir marangoz atölyesine sahip olduğu bilinen çok yönlü bir şahsiyettir.¹¹

Dünya siyasetine açılmasına gelince bunun Amcası Abdülaziz'in refakatinde Avrupa'ya yaptığı ziyaretten kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Amcası Abdülaziz

⁹ Harb, Muhammed, “*es-Sultan Abdulhamid el-sâni Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr*,” Dâru'l-kalem, Tab'1, Dımeşk, Suriye, 1990., s.31.

¹⁰ Niyazimolla, Muhammed Kurban, “*es-Sultan Abdulhamid el-sâni ve Eseruhu fî Neşir ed-Da'va el-İslamiyye*,” Darul-Bşair, Beyrut-Lübnan, Tab'.1, 1988, s.92.

¹¹ Harb, Muhammed, “*es-Sultan Abdulhamid el-sâni Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr*,” s.32.

Avrupa'yı ziyaret ettiğinde o dönemde henüz bir şehzade olan Abdülhamid ona refakat eden heyette yer almıştır. Bu seyahat esnasında Osmanlı heyeti, çağdaş ve modern bir görünüm vermeye özen göstermiştir. Ancak oldukça sade giyimli olan Abdülhamid o esnada ayrıcalıklı ve farklı bir görünüş sergilemiştir. Bu seyahatte sergilediği davranışları, ilgi çekici bir sadelikle nitelenmiştir. Bu sadelik, içerdği ağırbaşlılık ve heybetle Avrupalıların dikkatlerini çekmiştir. Bu yolculukta bakış açısı ve gözlemlediği şeyler hakkında bir yargıya varma noktasında kapsamlı ve net bir bilgiye sahip olmuştur. Osmanlı heyeti bu yolculukta; Fransa'da III. Napolyon, İngiltere'de Kraliçe Victoria, Belçika'da II. Leopold, Almanya'da I. Wilhelm ve Avusturya'da Franz Joseph gibi siyaset alanında dönemin meşhur şahsiyetleriyle görüşmeler yapmıştır. Bu seyahat esnasında Fransa'da bazı genç Fransız subaylar, Osmanlı şehzadeleri Murad ve Abdülhamid'e refakat etmek üzere görevlendirilmişlerdir. Söz konusu genç subaylar, bu iki genç şehzadeyi Paris'teki eğlence, kumar ve gece hayatı mekanlarına götürmek için adeta bir yarış içine girmişlerdir. Ancak Abdülhamid bunu tamamen reddetmiş ve şarap kadehine asla el uzatmamıştır.¹²

Genç şehzade Abdülhamid, bu geziden Fransa'nın bir eğlence ülkesi, İngiltere'nin sanayi ve tarım zenginliği olan bir ülke, Almanya'nın da askeri ve idari anlamda oturmuş bir sisteme sahip bir ülke olduğu izlenimini edinmiştir. Bu nedenle iktidarı döneminde Osmanlı ordusunun eğitimini Alman subaylarına emanet etmiştir. Almanya'da ağırlandığı esnada, sarayda görev yapanların tümünün erkek olması ve aralarında tek bir kadının dahi bulunmaması dikkatini çekmiştir.¹³

1.2.2. İktidara Gelmesi

Sultan Abdülaziz vefat edince yerine Sultan V. Murad lakabını alan Şehzade Murad getirilmiş ve böylelikle Abdülhamid veliaht olmuştur. Tahta çıkmasının üzerinden sadece üç ay geçtikten sonra kendisinde sinirsel rahatsızlık belirtileri görülmeye başlamıştır. Akabinde sağlığı günden güne kötüye giymeye başlamıştır. İyileşmesinin mümkün olmadığı anlaşıldıktan sonra uzman doktorlar tarafından kendisine deli teşhisi konulmuş, yönetimde kalmayı sürdürmesini sağlayacak liyakate kat'i surette sahip olmadığı kararına varılmıştır. Bunun üzerine bakanlar, miladi 1876 yılına tekabül eden 10 Şaban 1293 yılında toplanarak veliahta biat edilmesi gerektiği yönünde karar

¹² Önceki kaynak, s.33.

¹³ Önceki kaynak, s.57.

almışlardır. Ertesi gün tekrar bir araya gelen bakanlar, şeyhülislâmı ve devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili heyet olan ehlü'l-hal ve'l-akdî da davet etmişlerdir. Bu toplantı sonrasında Sultan V. Murad'ın azledilmesinin zorunlu olduğunu belirten şer'i fetva verilmiştir. Böylece Sultan II. Abdülhamid, 34 yaşındayken 18 Şaban 1293/1876 tarihinde tahta çıkmıştır.¹⁴

Sultan II. Abdülhamid yönetime geldiğinde devletin hazinesi 2,5 milyon Osmanlı lirasından fazla bir borca batmış haldeydi. Dolayısıyla Sultan Abdülhamid, yabancı ülkelerden kaynaklanan dış zorluklar ve meydan okumalarla yüzleşmek adına bir şeyler yapmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle devletin içinde bulunduğu krizin üstesinden gelmek adına mali konularda söz sahibi olan bir grup Avrupalı uzman getirmiştir.¹⁵

Kezâ Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı Devleti, o dönemde geniş emelleri olan büyük Avrupa ülkeleri karşısında zayıf bir pozisyondaydı. Bu bağlamda Fransa, ele geçirmek için Suriye ve Lübnan'a göz dikmiştir. İngiltere, Arap Yarımadası'nın bazı bölgelerini işgal ettiği gibi Aden'i ve en büyük sömürgesi olan Hindistan yolunda önemli geçit noktaları olması hasebiyle Bâbu'l-Mendeb Boğazı ve Süveyş Kanalı kıyılarını da işgal etmişti. Aynı şekilde Rusya, Anadolu sınırlarını tehdit ediyor ve Akdeniz'e ulaşabilmek için donanmasının önünde İstanbul ve Çanakkale boğazlarını açma fırsatı kolluyordu. Avusturya, Selanik limanına ulaşabilmek adına Makedonya'yı işgal etmeyi umuyordu. İtalya, istihdam olanakları sağlayabilmek için işsiz vatandaşlarını göz diktiği Tunus ve Libya'ya taşıyarak bu bölgelerdeki emellerini canlı tutuyordu. Almanya ise tüm dünya ülkelerine karşı askeri örgütlenme, icatlar ve ekonomik genişleme alanlarında uluslararası ölçekte bir üstünlük elde etme adına adımlar atıyordu. Buna ek olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları gözlemlemeyi sürdürüyor, üzerinde kurulan emeller karşısında Osmanlı'nın tökezlemesini bekleyerek bunun neticesinde sınırsız yararlar elde etmeyi umuyordu.¹⁶ Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid, önceden olduğu gibi atalarının şanını yeniden diriltebilmek için özellikle

¹⁴ Yâğî, İsmail Ahmed, “*eddevletü'l-osmaniyye fi't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs*”, Mektebetü'l-abikân, Tab'1, el-memleketü'l-arabiyye el-suudiye Riyad, 1996., s.183. Harb, Muhammed, “*es-Sultan Abdülhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr*,” s.34

¹⁵ Yâğî, İsmail Ahmed, “*eddevletü'l-osmaniyye fi't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs*”, s.184.

¹⁶ El-Hakîm, Yusuf, “*Zikreyâtî Yusuf el-Hakîm Suriye ve'l-ahdi'l-osmanî*”, Dâru'n-nehâr li'n-neşri, Tab'4, Lübnan Beyrut, 1991., s.22.

içeriden ve dışarıdan farklı milletlerin üzerine üşüştüğü bir devlette tecrübe ve dehayla hareket etmek durumunda kalmıştır. Ülkeyi güvenli bir limana ulaştırmak için Sultan Abdülhamid'in izlediği politikalardan ileriki bölümlerde bahsedilecektir.

1.2.3. İktidarı Döneminde Sultan II. Abdülhamid'in Siyaseti

Sultan Abdülhamid, bir dereceye kadar kendisinden önce yönetimde olan padişahlardan farklı bir politika izlemiştir. Özellikle Sultan Abdülhamid'in iktidara geldiği dönemde Osmanlı Devleti'ni kuşatan siyasi şartların çalkantılarla dolu olduğu ve devletin içeride ve dışarıda bozgunculuk çıkaran odakların eylemleri neticesinde yıkılma eğilimine girdiği daha önce ifade edilmişti. Bu nedenle devlet, felakete olarak nitelenebilecek sonuçlara sebebiyet verecek muhtemel bir darbe girişimine karşı endişeyle birlikte tedbiri elden bırakmıyordu.

1.2.3.1. Anayasa İlanı

Sultan Abdülhamid, Mithat Paşa'yı sadrazam olarak tayin etmiş, akabinde 23 Aralık 1876 tarihinde de sivil özgürlükleri teminat altına alan ve parlamenter hükümet ilkesini benimseyen anayasayı ilan etmişti. Parlamento, Meclis-i Mebûsân ve Meclis-i Âyân olmak üzere iki konseyden oluşmaktaydı.¹⁷

Sultan Abdülhamid, iktidarının ilk dönemlerinde bakanların baskılarına ve Batıdan etkilenen kültürlü elit kesimden oluşan ve masonluk hareketinin hedefleri ve emelleri lehine kullandığı Jön Türkler Cemiyeti'nin¹⁸ başını çektiği Batı yanlısı politikaların yoğunlaşarak artmasına maruz kalmıştır. İktidardaki bu bakanların zulmü öyle bir boyuta ulaşmıştır ki o dönemde Jön Türkler adlı bu elitlerin başı konumunda olan Mithat Paşa, tahta çıktığı ilk günlerde (1877) Sultan Abdülhamid'e şu ifadeleri içeren bir mektup yazmıştır: *“Anayasayı ilan etme amacımız istibdadın kökünü kazımak, siz Sultan Hazretleri'nin lehine olan hakları ve üzerine düşen görevleri ve bakanların vazifelerini belirlemek, tüm halkın özgürlük ve haklarını teminat altına almaktır ki*

¹⁷ Yâğî, İsmail Ahmed, “*eddevletü'l-osmaniyye fi't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs*”, s.183.

¹⁸ Bir grup Osmanlı genci tarafından Genç İtalya Cemiyeti'ne benzer bir yapıda 1865 yılında kurulmuş gizli bir cemiyettir. Yeni Osmanlı adını alan cemiyete Avrupalılar, Jön Türkler adını vermişlerdir. Üyeleri arasında Namık Kemal ve Ayetullah Bey Emir Mustafa Fadıl bulunmaktadır. Feodalizmi ortadan kaldırmak ve yabancı egemenliğinden kurtuluşu sağlamak için bireysel özgürlüğü ve anayasal bir sistemin kurulmasını amaçlayan, entelektüeller sınıfına dayanan laik bir ulusal harekettir. Harb, Muhammed, “*es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr*,” s.58-59.

böylelikle ülke yükselebilsin. Şüphesiz ben, şayet milletin çıkarlarıyla çakışmıyorsa sizin emirlerinize itaat ederim.”¹⁹

Sultan Abdülhamid, siyasi anılarında şunları dile getirmektedir: “*Mithat Paşa’yı, kendini bana âmir ve vasi olarak tayin eder bir halde gördüm. Davranışlarında meşrutiyetten (demokrasi) oldukça uzak ve istibdada yakındı.*”²⁰

Mithat Paşa ve mason arkadaşları alkol bağımlısıydılar. Sultan Abdülhamid anılarında şu ifadeleri söylemektedir: “*O devrin hür şair ve yazarlarının, Kanun-i Esasî fermanının çıkarıldığı günün akşamı Mithat Paşa’nın sarayında buluştukları bilinmektedir. Bu buluşma, devlet meselelerini görüşmek amacıyla değil de içkilerini yudumlayarak alem yapıp sarhoş olmak içindi. Mithat Paşa gençlik günlerinden beri alkol bağımlısıdır ve bu herkesçe bilinir. İçkinin verdiği keyif ve sarhoşluk, Kanun-i Esasî’nin ilan edilmesinin verdiği sevinç sarhoşluğuyla birleşti. Mithat Paşa yemek masasından kalktığı anda yere düşmemek için başkalarının kollarından destek alarak mekândan dışarı çıktı. Ellerini yıkarken kız kardeşinin kocası Tosun Paşa’ya içkinin etkisiyle dili ağzında dolanarak şunları söyledi: Ey Paşa! Sadrazamlıkta kaç yıl kalacağımı bana söylesene! Tosun Paşa da “Eğer bu halde kalırsanız bir haftadan fazla değil” diyerek cevap verdi.*”²¹

İlan edilen anayasa diğer Batı anayasaları gibi olmaktan ziyade Osmanlı’nın önceki deneyimleri ve uygulamalarının bir uzantısıydı. Yönetimdeki güçlerin ayrılığını içerik yönüyle değil de şekilsel olarak düzenlemiştir. Ayrıca bu anayasaya göre yönetim sisteminde meydana gelen değişiklikler bir tür gelişmeydi. Dolayısıyla Sultan’ın hükümlerlik hakkını kısıtlama düşüncesi kimsenin aklına gelmemiştir. Aynı zamanda anayasa Sultan’ın dokunulmaz olduğu şartını koymuş, işlediği veya yaptığı şeylerin hesabını kimsenin önünde vermeyeceğini belirlemiştir. Anayasa, şahsen Sultan’ın ipoteği altındaydı. Yalnız kendisinin bakanları atama ve görevden alma yetkisi bulunmaktaydı. Aynı zamanda antlaşmaları yapan, savaş ve barış ilan eden yalnızca o idi. Silahlı kuvvetlerin baş komutanı da o idi. Meclis’e başvurmaya gerek duymadan farklı alanlarda her türlü kanun koyma yetkisine sahipti. İşte bu şekilde Sultan Abdülhamid,

¹⁹ Yukardaki kaynak, s.59.

²⁰ Önceki kaynak, s. 60

²¹ Sultan Abdulhamid, “*Müzekkîrâtü’s-Sultan Abdulhamid El-sânî*” takdim ve tercüme Muhammed Harb, Dâru’l-kalem, Tab’3, Suriye Dimeşk 1991., s.77.

kendinden önceki padişahların sahip oldukları gücü elinde bulunduruyordu. Mithat Paşa, bu ilanın kurbanları arasında yer almıştır. Hükümet işlerini yürütmede sadrazama sadece ikincil bir rol oynama fırsatının verilmesi, anayasanın Sultan'a tanıdığı yetkiler arasındadır.²²

Aynı zamanda anayasa Osmanlı Türkçesini meclisin tüm oturumlarında kullanılacak dil olarak belirlemiş ve oylamanın koşullara uygun olarak gizli veya açıktan yapılması şartını getirmiştir. Bunun yanında normal kanunların aksine bütçe onayının Sultan'ın herhangi bir müdahalesi olmaksızın Meclis-i Mebusân tarafından yapılacağını belirlemiştir. Bireylerin hakları hususunda ise anayasa, tanzimatın getirdiği eşitlik ilkesi çerçevesinde Osmanlıcılığı devletin resmi politikası olarak ilan etmiştir. Buna göre anayasa, dinleri her ne olursa olsun devletin tüm vatandaşlarına Osmanlı vasfını tanımlamıştır. Herhangi bir kimse başkalarının özgürlüğüne müdahale etmedikçe tüm vatandaşların kişisel özgürlük haklarına sahip olacaklarına hükmetmiştir. Aynı şekilde anayasa, herhangi bir dini diğerinden ayırt etmeden kanun önünde tüm Osmanlıları eşit kabul etmiş, tüm vatandaşlara aynı hakların tanınmasına ve aynı sorumlulukların yüklenmesine karar vermiştir. Tüm bunlara ek olarak liyakat ve ülkenin dilini bilme şartını, devlet makamlarında göreve gelmenin tek şartı olarak belirlemiştir. Aynı zamanda İslâm dininin devletin resmi dini olarak kalmasına, yargının bağımsızlığına, kanunla belirlenen durumlar dışında herhangi bir ihlale mahal vermeyecek şekilde ev ve hanelerin dokunulmaz olduğuna hükmetmiştir. Gayrimüslimlerin kendi dini konularıyla ilgili meselelerde cemaat veya topluluk (millet) mahkemelerine başvurabilmeleri kaydıyla şer'i mahkemelerin varlığının devamını kararlaştırmıştır.²³ Bunun yanında anayasa, devletin bölünmesi veya parçalanması mümkün olmayan tek bir vücut gibi bir yapıya sahip olduğunu da ilave etmiştir. Genel anlamda soruşturmalarda işkence ve aşağılamanın kaldırılması, yıllık bütçe belirlenirken önce Meclis-i Mebusan'a sonra da Meclis-i Âyân'a sunulmasının ardından her ikisi tarafından onaylanması durumunda bütçenin yürürlüğe girmesinin zorunlu olması ve kadınların yalnız

²² Mustafa, Ahmed Abdurrahim, “*Fî Usulî't-tarihi'l-osmanî*”, Dâru's-şuruk, Tab'2, Lübnan Beyrut 1986., s.234-235.

²³ Yukarıdaki kaynak, s.235.

hukuki bir gerekçeyle görevden azledilmelerine müsaade edilmesi gibi farklı hususlar, anayasanın hükümleri arasında yer almıştır.²⁴

Sultan Abdülhamid, Osmanlı tarihinde bir ilk olan bu anayasanın yürürlüğe konulmasını ve genel seçimlerin yapılmasını emretmiştir. Seçim sonuçları şu şekilde olmuştur: Müslümanlar 74, Hristiyanlar 44, Yahudiler de 4 sandalyeye sahip olmuşlardır. Osmanlı meclisi, ilk olarak 29 Mart 1877 tarihinde toplanmıştır. Meclis-i Âyân atamayla belirlenen 21'i Müslüman olan 26 üyeden oluşurken Meclis-i Mebusân ise 120 üyeden oluşmuştur.²⁵

Sultan Abdülhamid, demokrasi ve anayasal yönetime (meşrutiyet) yani yöneticiye yetkilerinin sınırlandırılma şartının koşulmasına karşıydı. Bunun nedeni ise meşrutiyetin veya demokrasinin Batıdan gelmiş olması ve İslâm devletlerine uygun olmamasıdır. Bundan dolayı Sultan Abdülhamid şöyle diyerek başlarında Mithat Paşa'nın bulunduğu Meşrutiyet davetçilerine karşı bir duruş sergilemekteydi: *“Meşrutiyetin, her hastaya ve her bünyeye uygun olmayan sülfat hapları gibi yan etkileri bulunmaktadır.”* Aynı şekilde Meşrutiyetin esaslarının her halka ve her millete uygun olmadığı görüşündeydi. Akabinde şunları ekledi: *“Meşrutiyetin yararlı olduğunu sanıyordum ancak şimdi zararlı olduğuna kanaat getirdim.”*²⁶

Sultan Abdülhamid, anayasal düşüncüyü kabullenmemesinin ardındaki nedenleri şu şekilde sıralıyordu: *“Osmanlı Devleti, farklı halkları bir araya getiren bir devlettir. Böylesine bir yapıya sahip bir devlette Meşrutiyet, ülkenin aslî unsurunun ölümü anlamına gelmektedir. İngiliz Parlamentosu'nda bir tane dahi Hindistanlı bir milletvekili var mı? Fransız Parlamentosu'nda bir tane dahi var mı?”*²⁷

Anayasayı ilan etmesi, ona olan inancından değil de aksine devletin iç cephesini güçlendirmek ve bu kritik koşullarda Avrupa kaynaklı meydan okumalar karşısında direnebilmek amacıyla reform yanlılarını kendi safına çekmek içindi. Çok geçmeden 1294/1877 yılında yakaladığı ilk fırsatta anayasayı iptal ederek askıya almıştır. 1326/1908 yılında anayasayı tekrardan yürürlüğe koyan ayaklanma gerçekleşene

²⁴ Ferid Bek, Muhammed, *“Tarihu'd-devleti'l-osmaniyye El-aliyye”*, Matbaatü Muhammed Efendi, Tab' 2, Mısır Kahire 1896, s.329.

²⁵ Yâğî, İsmail Ahmed, *“eddevletü'l-osmaniyye fi't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs”*, s.180-181.

²⁶ Sultan Abdulhamid, *“Müzekkîrâtü's-Sultan Abdulhamid El-sânî”*, s.80.

²⁷ Harb, Muhammed, *“es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,”* s.95.

kadar Meclis'in bir araya gelmesi ertelenmiştir. Anayasanın askıya alınmasıyla milletvekilleri memleketlerine gönderilmiş, bir kısmı ise uzak bölgelere sürülmüştür. Osmanlı hükümetinin bu hususta öne sürdüğü gerekçe, Meclis'in varlığının devletin içinden geçtiği süreç ve koşullara uygun olmaması ve o dönemde gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Bu şekilde Meclis, iki oturum gerçekleştirdikten sonra dağılmış, hükümetin politikalarını eleştiren vekillerden bazıları tutuklanarak sürgüne gönderilmişlerdir. Tüm bu yaşananlara rağmen anayasanın askıya alınması ve Meclis'in feshedilmesi karşısında herhangi bir tepki gösterilmemiştir. Bunun ardındaki neden, anayasal düzeni benimsemiş aydınlardan oluşan küçük bir azınlık grup haricinde Osmanlı Devleti'nde anayasal düzenin toplumda geniş ve güçlü bir halk tabanına dayanmamasıdır.²⁸ Bu anlamda eleştiriler yönelterek reform taleplerinde bulunan ve gizli faaliyetler yürüten cemiyetlerin ve yabancı gazetelerin ortaya çıkması, anayasanın askıya alınmasının olumsuz sonuçları arasında yer almaktadır.²⁹

İnsanların anayasaya dayalı yönetimi benimseyerek uygulamalarına karşın Sultan Abdülhamid Meşrutiyeti tanımama esasına dayalı önceki pozisyonunu muhafaza etmiş, azledildikten sonra dahi tutumunu değiştirmemiş ve şunları dile getirmiştir: *"Meşrutiyet ilan edildi de ne oldu? Borçlar azaldı mı? Yollar, limanlar ve okullar arttı mı? Kanunlar daha makul ve mantıklı bir hale mi geldi? Toplumda kişisel güvenlik hâkim oldu mu? Halk şu anda refah içinde mi? Ölümler azalıp doğumlar attı mı? Uluslararası kamuoyu şu anda öncekine göre daha mı çok bizden yana? Biliniz ki faydalı bir ilaç, doktorların elinde değilse veya kullanım esaslarını bilmeyenlerin elindeyse ölümcül bir zehre dönüşebilir. Ben gerçekten çok üzgünüm. Zira gerçekleşen olaylar, sözlerimin doğruluğunu ortaya koymuştur."*³⁰

Tüm bu anlatılanlara rağmen bu politikalarından, Sultan Abdülhamid'in Batı medeniyetinin tüm alanlarına düşman olduğu şeklinde bir anlam çıkarılmamalıdır. Aksine onun görüşü, Batı'dan kültürü ve medeniyetinin alınmaması yönündedir. Çünkü Sultan Abdülhamid'e göre insanların iyiliği için yeryüzüne çıkarılmış en hayırlı ümmet

²⁸ El-Ğamidi, Said b. Sefer, *"Mevkîfü'l-zimûârâza fî'l-meşriki'l-arabî min hükmü's-sultan Abdulhamid El-sânî (Şam ve Mısır), (1293-1327 h- 1876-1909 m.)"*, Mektebetü't-tevbe, Tab' 1, Riyad 1992., s.91.

²⁹ El-Harrâşî, Süleyman b. Salih, *"Keyfe Sekatat ed-devletü'l-osmaniyye"*, Dâru'l-kâsım li'n-neşr, Tab' 1, Riyad 1999., s.36.

³⁰ Harb, Muhammed, *"es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,"*, s.96.

olması hasebiyle Doğu, Batı medeniyetinden daha üstün olan mükemmel bir medeniyete sahiptir. Genel olarak sözleriyle şu düşünceleri ifade etmekteydi: *“Avrupa’dan gelen her yeniliğe karşı olduğumu söylemek doğru değildir. Ne var ki acele şeytandır ve acelenin karşısında sükûnet ve itidal yer alır. Allah’ın neleri bize lûtfettiğini aklımızdan çıkarmamız gerekir. İslâm asla ilerlemeye karşı değildir ancak değer arz eden meseleler doğal olmalı ve ona duyulan ihtiyaca göre içeriden gelmelidir. Dışarıdan enjekte edilen bir aşı şeklindeyse başarılı olması mümkün değildir.”*³¹

1.2.3.2.Osmanlı-Rus Harbi

Ruslar, *“İstanbul ve Hindistan’a mümkün olduğu kadar yaklaşmalıyız. Her kim İstanbul’u ele geçirirse dünyayı ele geçirir. Buna binaen Osmanlılarla savaşmayı bırakmamalıyız.”* şeklinde düşüncelerini dile getiren I. Petro’nun (Deli Petro-Büyük Petro) vasiyetini önemsemişlerdir. Aynı şekilde I. Petro *“Osmanlı’yı Avrupa’dan çıkarma hedefimizde Avusturya’yla iş birliği yaparız.”* ifadesini kullanmıştır. Buna ek olarak *“Osmanlı topraklarını ele geçirdikten sonra ordularımızı toplayarak donanmalarımızı Baltık Denizi ve Karadeniz’e sokarız. Ardından dünyayı aramızda paylaşmak için Fransa ve Avusturya’yla pazarlık görüşmelerine başlarız.”* şeklinde sözler sarfetmiştir.³²

Diğer ülkeler gibi Rusya’nın da farklı bölgeler üzerinde emelleri bulunmaktaydı. Servetini ve topraklarını parçalayarak yutmak için Osmanlı Devleti’nin gidişatını yakından takip ediyor ve sıcak sulara ulaşmayı arzuluyordu. Dinî, ekonomik ve coğrafi etkenlerden dolayı yukarıda zikredilen Deli Petro’nun vasiyetini önemsiyordu. Nitekim Sultan II. Abdülhamid döneminde Balkanlar, Yunanistan ve diğer Osmanlı topraklarında Rusya ve Avrupa ülkelerinin destekleriyle ayaklanmalar artmıştır. Rusya bununla yetinmeyerek Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan gibi bağımsız Hristiyan devletlerinin kurulması adına çaba göstermiştir.³³

Osmanlı Devleti’nin Balkanlar’da kazandığı zaferlerden sonra Rusya, Osmanlı Devleti’yle savaşa hazırlanarak bunu açıkça ilan etmiştir. Romanya da Rusya saflarına katılmıştır. Böylece Osmanlılar Ruslarla şiddetli bir savaşa girmişlerdir. Rus orduları

³¹ Sultan Abdulhamid, *“Müzekkîrâtü’s-Sultan Abdulhamid El-sânî”*, s.26-27.

³² Halim, İbrahim Bek, *“et-Tuhfetü’l-halîmiyye fî tarihi’d-devleti’l-aliyye”*, Matbaatü’l-divan umumu’l-evkâf El-mısıriyye, Tab’ 1, Kahire 1323H-1905M, s.241-242.

³³ Harb, Muhammed, *“es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri’s-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,”*, s.141.

Tuna Nehri'ni geçerek şu anda Bulgaristan'da bulunan Tırnovo ve Nikopol Ferry (Niğbolu) gibi Osmanlı'ya ait bazı şehirleri ele geçirmiştir. Aynı zamanda Ruslar, Balkanlara giden bazı önemli noktaları ve geçitleri ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Rus ordusuna cesurca karşı koyabilmesi için Osmanlı ordusunun komuta kademesinin planlamasında büyük bir değişiklik yapmıştır. Ruslar, Bulgaristan'da bulunan ve Balkanlar'ın en önemli geçiş noktalarından biri olan Plevne'yi ele geçirmeye çalışmışlardır. Ancak Osmanlı komutanı Osman Paşa, bu saldırılara cesurca karşı koymuş ve onları hezimete uğratarak geri püskürtmüştür. Yeniden toparlanan Ruslar daha büyük bir güçle saldırıya geçmelerine rağmen Osman Paşa bir kez daha bu güçlere karşı koymayı başarmıştır.³⁴

Bu direniş karşısında Rus ordusu savaş planını ve bu şehri ele geçirme stratejisini değiştirmek için çaba göstermiştir. Nihayetinde şehri kuşatma altına almayı kararlaştırmış, Osmanlı ordusuna erzak ulaşmasını engellemeye çalışmıştır. Aynı zamanda destek güçleriyle ordunun gücünü artırmışlardır. Gelişmeleri takip etmek üzere Rus Çarı bizzat savaşın yapıldığı yere gelmiştir. Kezâ Romanya Prensi'nin emrindeki 100.000 savaşıyla Rusya'ya katılmasıyla askeri güç dengesi Rusların lehine değişmiştir. Öyle ki sayıları 150.000'i aşan Ruslar, Osmanlı direniş hatlarının üç mevkisini kuşatma altına almışlardır. Tüm bunlara rağmen Osman Paşa komutasındaki sayıları 50.000'e varan kuşatma altındaki Osmanlı savaşıları kahramanca direniş göstermişlerdir. Hatta bu direnişle yetinmeyerek kuşatma altındaki direniş hatlarının aksi yönünde mükemmel bir saldırı planı hazırlamışlardır. Bu saldırı planıyla ya zafer kazanarak kuşatmayı kırmayı veya şehadet makamına ermeyi istemişlerdir.

Osman Paşa, tekbirler ve dualarla düşmana karşı akına geçen Osmanlı güçlerine komuta etmiş, bu saldırı neticesinde bazı Osmanlı askerleri Rus ordusu karşısında şehit düşmüştür. Buna rağmen kuşatma ordularının birinci ve ikinci hattını yarmayı başarmış, bu hatlardaki Rus toplarını ele geçirmişlerdir. Osman Paşa'nın üçüncü kuşatma hattında yaralanması üzerine, askerler arasında Osman Paşa'nın şehit olduğu söylentisi yayılmıştır. Bu söylenti, Osmanlı askerlerinin şevkini kırdığından askerler şehre geri dönmeye çalışmışlardır. Ancak kısa bir süre sonra Rus ordusunun askerlerin arasına dalmasıyla askerler geri dönememişlerdir. Bunun üzerine Rus güçlerine teslim olmak

³⁴ El-Amrî, Abdulaziz b. İbrahim, "*El-Fütûhu'l-İslamiyye abra'l-usûr*", Darül-İşbilya, Tab. 3, Riyad, Arabistan, 1421H. s.417-418.

zorunda kalmışlardır. Bu olay, 1294/1877 yılının sonlarında gerçekleşmiştir. Osmanlı komutanı Osman Paşa da yaralı bir haldeyken kendisine, cesaretine ve savaşta ki yiğitliğine hayran kalan Ruslara teslim olmuştur.³⁵ Rus ordularının baş komutanı, sergilediği mükemmel savunma ve cesareti nedeniyle Osman Paşa'yı tebrik etmiştir. Savaş kabiliyeti ve direniş azmine gösterdikleri saygıdan dolayı kılıcını kendisine iade ederek aynı yılın yani 1877 yılının Aralık ayında onu Rusya'ya göndermişlerdir. Osman Paşa, Rusya'da bizzat Rus çarı tarafından saygıyla karşılanmış ve çar ona bir savaş esiri gibi davranmamıştır.³⁶

Rusların kazandıkları bu zaferler, Balkanlardaki Sırpı Osmanlılara karşı harekete geçmeye teşvik etmiş ve Sırp orduları oradaki Osmanlı mevzilerine saldırmışlardır. Bu durum, Osmanlıları aynı zamanda başka bölgeleri işgal etmeye çalışan Ruslara karşı oyalamıştır. Gerçekten de Ruslar, günümüzde Bulgaristan'ın başkenti olan Sofya'yı işgal etmeyi başarmışlardır. Ancak bununla yetinmeyerek güneye doğru yönelerek Osmanlı'nın eski başkentine doğru ilerlemişlerdir. Bunun sonucunda İstanbul'dan sadece 50 kilometre uzaktaki bölgelere ulaşmışlardır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti içindeki durum çok daha kötü bir hal almıştır.

Bu esnada Asya tarafında Ruslarla Osmanlılar arasında Anadolu'ya ulaşan birçok muharebe gerçekleşmiştir. Buna rağmen Osmanlılar Rusları yenmeyi ve onları Rus topraklarına kadar kovalamayı başarmışlardır. Ahmed Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlılar, Ruslara karşı altıdan fazla muharebeyi kazanmışlardır.

Ruslar, 1295/1878 yılında o bölgede yeniden saldırıya geçmişlerdir. Bu saldırıyla Osmanlı saflarına zayıat yaşatmayı ve bizzat Anadolu'da bazı bölgeleri ele geçirmeyi başarmışlardır.³⁷

Osmanlı Devleti, Avrupa ve Asya'daki bu yenilgiler karşısında Ruslarla ateşkes yapmak ve onlarla müzakereleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 1878 yılında taraflar arasında Ayastefanos Antlaşması adında bir antlaşma imzalanmıştır. Rus ordularının İstanbul'u işgal etmek amacıyla ilerlememesi için Osmanlıların bu anlaşmayı imzalamaktan başka ikinci bir seçeneği kalmamıştır. Antlaşma metninin,

³⁵ Yukarıdaki kaynak, s.419.

³⁶ Harb, Muhammed, “*es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr*,” s.143.

³⁷ El-Amrî, Abdulaziz b. İbrahim, “*El-Fütûhu'l-İslamiyye abra'l-usûr*,” s.420.

Muhammed Ferîd Bek'e ait *Târîhu 'd-Devleti 'l- 'Aliyye el- 'Usmâniyye* adlı kitaptan özetlenmiş hali şu şekildedir:

1. Çatışmayı sonlandırmak için Karadağ'ın sınırlarının belirlenmesi. Bu prenslik bağımsızlığını elde edecektir.
2. Yeni topraklar ilave edilerek Sırp Prensliği bağımsızlığını kazanacaktır.
3. Bulgaristan özerk yönetime sahip olarak bağımsız olacaktır. Buna karşın Osmanlı Devleti'ne belirli bir meblağ ödeyecektir. Bulgaristan devlet görevlileri ve askerleri sadece Hristiyanlardan oluşacaktır. Bu devletin sınırları, Osmanlılar ve Rusların bilgisi dahilinde belirlenecektir. Prens, halk tarafından seçilecek ve Osmanlılar nihaî olarak askerlerini Bulgaristan'dan çekeceklerdir.
4. Romanya, tam bağımsızlığına kavuşacaktır.
5. Bâb-ı Âlî Ermeniler, Hristiyanlar, Kürtler ve Çerkezlerin himayesini taahhüt edecektir.
6. Bâb-ı Âlî, Girit Adası'ndaki Hristiyanların şartlarını iyileştirecektir.
7. Osmanlı Devleti, 250 milyon altın lira değerinde savaş tazminatı ödeyecektir. Bu meblağa karşılık olarak Rusların toprak kabul etmeleri mümkün olacaktır.
8. İstanbul ve Çanakkale Boğazları, savaşta ve barışta Rus gemilerine açık olacaktır.
9. Bulgaristan'daki Müslümanların Osmanlı Devleti'nin diledikleri herhangi bir bölgesine göç etmeleri mümkün olacaktır.
10. Genel af ilan edilerek siyasi mahkumların serbest bırakılmaları.
11. Osmanlı Devleti topraklarında ikamet eden Rusya tebaasından rahip ve papazların durum, hak ve ayrıcalıklarının korunması. Aynı şekilde buralarda ikamet eden veya gezen Rus ziyaretçilerin hak ve ayrıcalıklarının korunması. İstanbul'daki Rus büyükelçisi ve Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerindeki Rus konsoloslarının da korunmaları sağlanacaktır.
12. Tuna Nehri kıyıları ve Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan sularındaki askeri varlığın sonlandırılması, askeri mevziler ve tesislerin kaldırılması.³⁸

Rusya'nın coğrafi alanını genişleten toprak ilavelerinden sonra yeni sınırlara sahip Hristiyan siyasi oluşumların kurulmasını Osmanlı hükümetine dayatması, bu siyasi oluşumlara tam bağımsızlık ve özerklik vermesi nedeniyle bu antlaşma Osmanlı

³⁸ Ferid Bek, Muhammed, "*Tarihu 'd-devleti 'l-osmaniyye El-aliyye*", s.370-379. Yâğî, İsmail Ahmed, "*eddevletü 'l-osmaniyye fi 't-tarihi 'l-islamiyye el-hadîs*", s.192-193.

Devleti'ne çok büyük zarar vermiştir. Ayrıca Rusya, Avrupa ve Asya'da Osmanlı'ya ait önemli bölgeleri ele geçirmiş, gemilerin vergisiz geçişi için yeni bir sistem kurmuş ve Osmanlı Devleti aleyhine ağır bir savaş tazminatı cezası vermiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki Osmanlı toprakları üzerindeki tüm etki ve nüfuzunu ortadan kaldırmıştır.³⁹

Osmanlı'ya ait mülklerden geriye kalanların bir kısmı Sırlara, bir kısmı da Karadağ'a verilmiştir. Geri kalan topraklar da İstanbul'u karadan tüm yönleriyle kuşatan Büyük Bulgaristan Prenslığı'ni oluşturmuştur. Bu antlaşmanın Rusya'nın elinde ciddi bir koza dönüşmesi, Selanik ve İstanbul'a ulaştıran geçiş noktalarının Ruslarca kontrolüne imkân vermesi ve bu bölgelerin Rusların Osmanlı başkentine ulaşmasını sağlayacak adeta bir eşiğe dönüşmesi nedeniyle, bu antlaşma İngiltere cephesinde ciddi endişelere yol açmıştır.⁴⁰

Aslında Bulgaristan; haraç ödemesi ve devleti yönetecek prensi atayan bir padişah fermanının çıkarılması ve Osmanlı kuvvetlerinin topraklarını geçme hakkından oluşan zayıf bir bağla Osmanlı Devleti'ne bağımlı bir hale gelmiştir.

Sınırlarının genişlemesi için antlaşmada Ruslara çok fazla ısrarcı olmalarına ve diplomatik yardım elde etmek için Avusturya'ya sığınmalarına rağmen Rusya Bosna'daki Sırları fiilen terk etmiştir.

Böylece Balkanlar Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve kendisine Trakya, Selanik, Teselya, Epir ve Arnavutluk Dağları'ndan başka bir şey kalmamıştır. Rusya, tahta çıkmasının üzerinden sadece bir yıl beş ay kadar bir süre geçmişken Sultan II. Abdülhamid'e ağır bir darbe indirmiştir. Bu antlaşma, Sultan ve devleti için kötü bir başlangıç olmuştur.⁴¹

Sultan Abdülhamid esasen bu savaşa girmeye rıza göstermemiş ve bu nedenle de antlaşmayı onaylamamıştır. İngiltere'yi kendi safında durmaya ikna edene kadar yoğun siyasi ve diplomatik çabalara girişmiştir. Böylece bir yandan Ayastefanos Antlaşması'nın etkilerini azaltmak, diğer yandan da İngiltere'yle girişeceği rekabette

³⁹ El-Şazilî, Mahmud Sabit, “*El-MesEletü’ş-şarkıyye dirâse vesâikiyye ani’l-hilâfe El-osmaniyye 1299-1923*”, Mektebetü vehbe li’n-neşr, Tab’1, Kahire 1989., s.137.

⁴⁰ Ferid Bek, Muhammed, “*Tarihu’d-devleti’l-osmaniyye El-aliyye*”, s.380.

⁴¹ Takkuş, Muhammed Süheyl, “*Tarihu’l-osmaniyyin min kıyâmi’devleti ile’l-inkılâb ale’l-hilâfe*”, Dâru’n-nefâis, Tab’3, Lübnan Beyrut 2013., 436.

Rusya'ya göz dağı vermek adına bir başka diplomatik hamle olan Berlin Konferansı'nın⁴² yapılmasını sağlamıştır. Sultan Abdülhamid, bu hamlelerle Rusya'nın dik-katlerini savaştan uzaklaştırmayı ve devlet adına kazanımlar elde etmeyi başarmıştır. Bu antlaşmanın maddeleri, ilk antlaşmanın kayıplarını azaltmıştır. Rusya ile Almanya'nın aralarının açılmasına da yol açan bu iki antlaşma, Sultan Abdülhamid'in siyasi dehasının göstergesidir.⁴³

1.2.3.3.Berlin Konferansı (1305/1878)

Berlin Konferansı, Ayastefanos Antlaşması'nın yol açtığı etkileri azaltmak amacıyla Sultan Abdülhamid'in siyasi çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. Konferansa İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya gibi büyük ülkeler katılmışlardır. Bu konferansta, söz konusu büyük devletlerin stratejik çıkarlarıyla örtüşmemesi nedeniyle Rusya'yla Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın gözden geçirilerek düzeltilmesi görüşülmüştür. Katılımcıların antlaşmada değişiklik yapılmasında görüş birliğine varmaları sonucunda Berlin Antlaşması gerçekleşmiştir.⁴⁴

İngiltere ve Avusturya, konferansın yapılmasını desteklemişlerdir. İngiltere, konferansa katılımını Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerinin tartışmaya açılmasına bağlamıştır. Ancak Rusya bunu ilk etapta reddetmiş, ekonomik ve askeri durumu kötü olduğundan başka bir savaşa girmenin imkânsız olduğunu hissettiğinde kazanımlarını korumak için geri adım atarak bu şartı kabul etmiştir. İngiltere ve Avusturya'nın konferansa önceden yaptıkları bir ön antlaşmayla gelmemeleri için bu iki devlet arasında bir yakınlaşma olmasını engellemeye çalışmıştır. Bu nedenle olumlu sonuçlar elde edemese de Avusturya'yla müzakerelere girişmiştir. Aynı zamanda Londra'daki büyükelçisi aracılığıyla Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarının değiştirilmesi konusundaki görüşünü öğrenmek için İngiltere'yle görüşmeler yapılmıştır. Taraflar arasında Rusya'nın Bulgaristan sınırlarını Balkan Dağları'nın güneyine doğru genişletmeme taahhüdünde bulunduğu bir anlaşmaya varılmıştır. Buna karşılık olarak İngiltere, Rusya'nın Batum, Kars ve Besarabya'nın güneyini ele geçirmesini kabul

⁴² Daha sonra ne olduğunu açıklarız.

⁴³ Harb, Muhammed, “*es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr*,” s.145.

⁴⁴ El-Salâbî, Ali Muhammed, “*El-Sultan Abdulhamid El-Sânî ve fikretü'l-camia El-islamiyye ve esbâbü zeval-i hilâfeti'l-osmaniyye*,” El-Mektebetü'l-asriyye, Sayda Beyrut Tarihsiz., s.27-28.

etmiştir.⁴⁵ Keza Fransa, üyeliğinin 1272/1856 yılında yapılan Paris Antlaşması'nı imzalayan ülkelerle sınırlı olmasını ve konferansta yapılacak görüşmelerin Mısır ve Şam'la ilgili meselelerin yanı sıra Fransa'nın Filistin'deki kutsal mekânlar üzerindeki haklarına değinmemesini şart koşturmuştur.⁴⁶

İngiltere Dışişleri Bakanı, Rusya'nın Büyük Bulgaristan projesinden vazgeçmesi ve bu sınırların Ayastefanos Antlaşması'nda belirlenen alanın üçte birine indirilmesiyle sadece güneyden Balkan Dağları'na kadar uzanması şartıyla görüşülen maddeleri kabul etmiştir.⁴⁷

Makedonya ve güney sahillerinin ise Osmanlı Devleti'ne iade edilerek Balkan Dağları'nın hemen güneyinde yer alan üçüncü kısma da doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altında bir özerk yönetime sahip olacak şekilde Doğu Rumeli adının verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁸

Berlin Konferansı'nda varılan sonuçları şu şekilde özetlememiz mümkündür:⁴⁹

1. Bulgaristan'ın bağımsız olması ve sınırlarının yeniden belirlenmesi. Balkanların güneyinde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri hâkimiyeti altında, katılımcı devletlerin ittifakıyla tayin edilecek bir Hristiyanın yöneteceği Doğu Rumeli adında bir vilayet oluşturulacaktır. Bulgaristan ve Doğu Rumeli'de 5.000 askerden oluşacak Rusya'ya bağlı bir askeri güç kalacaktır.
2. Bosna-Hersek'in Avusturya'ya katılması.
3. Yunanistan'ın savaş meselesine dâhil olmadığı ve Ayastefanos Antlaşması'nın Yunanistan'ın hiçbir kısmını içermediği bilinmekle birlikte Yunan sınırlarının kuzeye doğru genişlemesi.
4. Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsız olması.
5. Kars, Ardahan ve Batum şehirlerinin Rusya'ya katılması.
6. Ayastefanos Antlaşması'nın Osmanlı Devleti aleyhine belirlediği 250 milyon altın lira değerindeki savaş tazminatının sabit kalması.

⁴⁵ Kâmil, Mustafa, “*El-MesEletü's-şarkiyye*”, Matbaatü'l-âdâb, Tab'1, Mısır 1898., s.173-175.

⁴⁶ Yukarıdaki kaynak, s.177.

⁴⁷ El-Salâbî, Ali Muhammed, “*El-Sultan Abdulhamid El-Sânî ve fikretü'l-camia El-islamiyye ve esbâbü zeval-i hilâfeti'l-osmaniyye*,” El-Mektebetü'l-asriyye, Sayda Beyrut Tarihsiz., s.27,28.

⁴⁸ Kâmil, Mustafa, “*El-MesEletü's-şarkiyye*”, s.179.

⁴⁹ Yâğî, İsmail Ahmed, “*eddevletü'l-osmaniyye fi't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs*”, s.194.

- 7.Bâb-ı Âlî'nin hiçbir din ayrımı yapmaksızın mahkemede tüm tebaasının şahitliklerini kabul edeceğini taahhüt etmesi.
- 8.Hristiyanların ve Girit Adası'nın içinde bulunduğu şartları iyileştirmeyi kabul etmesi.
- 9.Romanya'dan koparılan Besarabya'ya tam bağımsızlık verilerek Rusya'ya katılması.

Berlin Konferansı, sahip olduğu geniş alanlardan vazgeçmek zorunda bırakılan Osmanlı Devleti'nin çöküşünün en önemli işaretlerinden biri olarak görülmüştür. Aynı zamanda İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nin mülklerini koruma taahhüdünü de kayıt altına almıştır. Ancak İngiltere ve Fransa, sömürgeleştirme niyetlerini açıkça ortaya koymuşlardır. Nitekim Fransa, İngiltere'nin Kıbrıs'ı işgaline karşılık 1299/1881 yılında Tunus'u, 1300/1882 yılında ise işgalinin geçici olduğunu ilan ederek Mısır'ı işgal etmiştir.⁵⁰

Bütün bunlardan ve sahada ortaya çıkan sonuçlardan sonra Sultan Abdülhamid, içeride ve dışarıdaki tüm Müslümanların etrafında toplanmasını sağlayabilmek için İslâm Birliği şeklinde bir yapıyı inşa etmeye çaba göstermiştir. Bu birlik, İslâm düşmanlarının İslâm topraklarına girip buralardaki beldeleri birer birer yağmalamaya teşvik eden Osmanlı Devleti'ndeki zayıflığın, İslâm dinine bağlılık hissini zayıflığından kaynaklandığından emin olan Müslümanlar tarafından kabul görmüştür.⁵¹

1.2.3.4. İslam Birliği

Bu formatıyla İslâm birliği teriminin, XIX. yüzyılda yaygın kullanılan terimler arasında görülmediği belirtilmelidir. Dolayısıyla bu terim, İslâm düşüncesinde yaygınlığı ve kullanımı modern olan bir terim kabul edilmektedir. Bu nedenle İslâm birliği (el-Vahdetü'l-İslâmiyye) ve topluluğu (el-Câmi'atu'l-İslâmiyye) terimleri, iç içe girmiş anlamlarla kullanılmakta ve kimilerince eş anlamlı terimler olarak görülmektedir. Öte yandan kimileri de ilk terimin ikincinin gerçekleşmesi için bir araç olması esasına göre bu iki terimi birbirinden ayırmaktadır.⁵²

⁵⁰ Önceki kaynak, s.195.

⁵¹ Yâğî, İsmail Ahmed, “*eddevletü'l-osmaniyye fi't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs*”, s.196.

⁵² Stowart Losrup, “*Hâdıru'l-âlemi'l-islâmî*”, Çev. Accad Nüveyhız, Talik Şekib Arslan, Dâru'l-fikr, Tab'4 Lübnan-Beyrut 1973, cilt.1 s.287-288. Sadullah, Ebu'l-kasım, “*El-Hareketü'l-vataniyye El-cezairiyye 1900-1930*”, Dâru'l-ğarbi'l-islami, Tab' 4, Beyrut Lübnan 1992., (2/109).

İslâm birliği terimi hakkında tarihçiler ve fikir adamları arasında meydana gelen bu görüş ayrılığı, düşünsel ve politik alanla bağlantısı olan doğası gereği problemliliği bir anlayıştır. Bu tanımlar, İslâm toplumunu çevreleyen iç ve dış koşulların gelişmesi ve bu koşulların yeniden anlamlandırılmasıyla uyumlu olarak gelişim göstermektedir. Bu nedenle tarihçilerin ve siyaset bilimcilerin getirdiği tanımların neredeyse tamamı, fikri ve siyasi yönleri birlikte ele almaktadır. Bunun sonucunda İslâm birliğinin; Müslüman halkların karşılaştıkları meydan okumaları ve Müslümanlarla medeniyet alanında ilerleme arasındaki engelleri idrak eden seçkin fikir adamlarının önderliğinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında İslâm dünyasında ortaya çıkan, geniş ve önemli bir fikri ve siyasi akım olduğu konusunda bir tür görüş birliği oluşmuştur.⁵³

İslâm birliği terimi aynı şekilde etnik, mezhepsel veya bölgesel bazda mensubiyet gerektirmeyen sosyal boyutları olan, inançla ilgili, maddi ve manevi bir ifade olarak da tanımlanmaktadır. Bundan öte söz konusu ifade, Müslümanın varlığının ve kimliğinin tanımlandığı İslâm'a dayanmak şartıyla Arapların ulusal vatanlarını aşarak İslâm alemine ulaşmayı gerektirmektedir. Bu nedenle bu terim, doğal gerçeklik veya medeniyet gerçekliğine karşı meydan okumanın bir aracı olarak seçkin fikir adamları tarafından seçilmiştir.⁵⁴

İslâm birliği düşüncesinin yalnız Sultan II. Abdülhamid'in düşüncesi olmadığını, aksine daha önceki dönemlerden beri kökleri ve fikirlerinin olduğunu ifade etmemiz mümkündür. İlk ortaya çıkışı İslâm Birliği adı altında olmaktan ziyade somut bir gerçekliği olmayan ve fikir adamlarının zihinlerini meşgul eden düşüncelerden ibarettir. Bu düşünce, Avrupa'nın İslâm dünyasına askeri ve kültürel saldırısına karşı verilmiş bir tepkidir. İslâm halklarının birçoğunun umutları; kötüye giden şartlar, bozulan genel durum ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İslâm hilâfetinin gösterdiği zayıfıyet nedeniyle hayal kırıklığına uğramıştır. Bu durum, Batı ülkelerinde İslâm ülkelere zenginliklerini ele geçirme ve kaderlerini diledikleri gibi tayin etme arzularını

⁵³Ammâra, Muhammed, "*Cemaleddin Afganî El-müfterâ aleyhi*", Dâru's-şurûk, Tab' 1, Beyrut 1984., s.173.

⁵⁴ Önceki kaynak, s.161-162.

körüklemiştir. Tüm bunlar yüzyıllar boyunca açgözlü düşmanlara karşı direnmeyi başaran İslâm birliğine yönelik açıktan bir tehdit olarak görülmüştür.⁵⁵

Bütün bu zorluklardan sonra küçücük de olsa sıkıntı ve felaketlerle geçen o dönemin tekerrür etmemesi için bir umut ışığı doğmuştur. Bu kötüleşen duruma karşı İslâm alemi birbirine bağlayacak bir tür bağ bulabilme amacıyla İslâmî duygu uyanarak durumlarını düzeltmeleri için Müslümanları kendi aralarında iş birliği yapmaya ve Avrupa sömürgecilik akınlarına karşı birleşmeye çağırmıştır. Bu alanda üç tür fikri yönelim ortaya çıkmıştır.⁵⁶

Birincisi: Osmanlı Devleti'nde bu yönelimin en büyük savunucularından biri Fuat Paşa ve Mithat Paşa'dır. Osmanlı Devleti'nin geçmişine ve bugününe bakılmaksızın kayıtsız şartsız bir şekilde yönetim sistemi, kültür ve toplum alanlarında Batı'nın sistem ve yöntemlerinin alıntılanması esasına dayalı reform çağrısında bulunmuşlardır.

İkincisi: Bu düşüncede Namık Kemal ön plana çıkmıştır. Bu yönelimin temel düşüncesi, İslâmî kökenlere geri dönerek İslâmî ilke ve fikirlerin uygulanmasını esas almıştır.

Üçüncüsü: Bu yönelimin savunucuları, Osmanlıların adlarını tarihe yazdırmalarında en önemli faktör olan İslâm'a borçlu olduklarını vurgulayarak salt ve katıksız İslâmî düşünceyi esas almışlardır. Bunlara göre İslâm, devletlerinin ve medeniyetlerinin temelini oluşturmakta ve övündükleri her şey İslâm'a dönmektedir. Bu yönelim, tarihçi Ahmet Cevdet, Mehmet Akif Ersoy ve Said Nursi tarafından temsil edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in de bu yönetime meylettği, bu nedenle söz konusu yönelimi harekete geçirdiği belirtilmiştir.⁵⁷

1.2.3.4.1. İslâm Birliği Çerçevesinde Ortaya Çıkan Hareketler veya Akımlar

İslâm Birliği, teorik ve pratik açıdan kendi içinde farklılık gösteren fikri ve siyasi akımlarla bağlantı kurmuş ve daha önce de ifade edildiği gibi dünyanın içinde

⁵⁵ Mufaffak benî el-merce, "*Sahvetü'r-racûli'l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve'l-hilâfeti'l-islamiyye*", Muassasetül-Sakar el-Halic, Kuveyt, 1984, s.125-126.

⁵⁶ Omar, Yusuf Hüseyin, "*Hal'us-Sultan Abdul-Hamid es-Sani (1876-1909)*", Darul-Kita es-Sakafi, Ur-dun, 2015, s.70.

⁵⁷ Önceki kaynak, s.70.

bulunduğu duruma ilişkin farkındalığının bir sonucu olarak gösterdiği çeşitli çabalarla bu akımların tanıtılmasında önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu akımlar şu şekildedir:

- 1.Cemâluddîn el-Afgânî'nin başını çektiği akım: el-Afgânî'nin izlediği akım, reform hareketlerinin ideal olarak öne sürdüğü İslâm toplumunda (kanunları) ya içtihatla veya şûra uygulamasıyla ya da İslâm'a uygun olanı Batı'dan alıntılarla İslâm şeriatının uygulanması suretiyle reformların yapılması esasına dayalı reformist akımdır. Bu yönelim, akidevî ve reformist bir yönelimdir. Cemâluddîn el-Afgânî, siyasetten uzak reform açısından İslâm Birliği düşüncesinin babasıdır.
- 2.Siyasi Akım: Bu ise Sultan II. Abdülhamid'in gerçekleştirdiği akımdır. Zira Abdülhamid, İslâm Birliğini benimseyerek siyasi bir karakter kazanması için çalışmıştır.

1.2.3.4.2. İslâm Birliği Fikri Çerçevesinde Ortaya Çıkan Akımlar:

1.2.3.4.2.1.Vahhabi Hareketi: Bu hareket, başlangıç evresinde salt dini bir karakter kazanmış ve İslâm toplumundaki bozulma ve yozlaşmalara karşı ilk dini tepki olmuştur. Kimilerinin gözündeki XIX. yüzyıldaki İslâmî hareket ve davetlere ilham kaynağı olmuş, toplumun yozlaşmasına karşı yapılan devrime bir örnek teşkil etmiştir. Buna göre bu hareketin, benimsediği bu çağrıyla İslâm Birliği sloganı altına giren fikrî ve siyasî bir hareket veya akım olduğu ifade edilebilir. Bu hareketin tezahürlerinden biri de tasavvuf tarikatlarında uygulanan ritüeller sonucunda İslâm inancına bulaşan çeşitli leke ve kirlerden bu inancı arındırma daveti olmasıdır. Aynı zamanda bu hareket, İslâm inancının tek kaynağının Kur'an ve sünnet olarak kabul edilmesi gerektiği çağrısında bulunmuştur.

1.2.3.4.2.2.Senûsîlik Hareketi: Muhammed b. Alî es-Senûsî'nin kurduğu bu hareket, Kuzey Afrika ülkelerindeki Vehhâbîlik hareketinin uzantısı kabul edilmektedir. Böylece İslâm Birliği sloganı altında çalışan ve mücadele eden ikinci reform hareketi olmuştur.⁵⁸ Bu hareket, davetinde üç temel ekseni hedef edinmiştir: Bunlardan ilki; İslâm'ı ilk dönemdeki saflığına ve berraklığına döndürerek Kur'an ve sünneti İslâm şeriatının kaynağı kabul etmek. İkincisi, tekke ve zaviyeler inşa etmek ve bunların ana görevlerini dini

⁵⁸ Ammâra, Muhammed, "Cemaleddin Afgani El-müfterâ aleyhi", s. (174-175).

faaliyetin yanı sıra sosyal ve eğitimsel faaliyetler etrafında toplamak. Üçüncüsü ise; Afrika kıtasının derinliklerinde İslâm'ı yaymak için davet faaliyetlerinde bulunmak. Tüm bunların hedefi, kıtayı işgal eden sömürge tehdidiyle yüzleşmektir.⁵⁹

1.2.3.4.2.3.Modern İsmâîliyye Hareketi: Hindistan'da ortaya çıkan bu hareketin en önemli liderleri arasında Nizarî İsmâîlî fırkasının 48. imamı olarak kabul edilen, İslâm Birliği sloganı altında faaliyet gösteren Tüm Hindistan Müslüman Birliği'nin kurucuları arasında yer alan ve ilk başkanı olan III. Ağa Han Muhammed Şâh (ö. 1957) yer almış ve şu ifadeleri kullanmıştır: “Her samimi Mü'min ve Müslümanın özgür sancağına katıldığı, gerçek ve açık bir İslâm Birliği bulunmaktadır. Bununla duygusal ruhanî bağı ve İslâmî mesajın kendisine tabi olanlar arasındaki birleştirici birliği kastediyorum. Bu İslâmî ruhanî eğitici birlik, sonsuza kadar muhafaza edilerek büyümelidir. Zira Peygamber'e tabi olmak hayatın temeli ve ruhun özüdür.”⁶⁰

1.2.3.4.2.4.Cemâluddîn el-Afgânî Akımı: Bir grup seçkin fikir adamının, Hak İslâm dininin öğretilerine bağlı kalmanın gerekliliği ve onu kendisine bulaşan çeşitli manevi kirlerin yanı sıra Kur'an'a ve Peygamber'in sünnetine aykırı olan her şeyden arındırma daveti üzerine bu eğilime “reformist yenilikçi akım” adı verilmiştir. Bu akımdan söz ederken Cemâluddîn el-Afgânî'nin talebesi Muhammed Abduh ve onun talebesi Muhammed Reşîd Rızâ'nın zikredilmesi gerekir. İlerleyen konularda bu şahsiyetlerden bahsedilecektir.

1.2.3.4.2.5.Abdurrahman el-Kevâkibî Akımı: Bu akım, İslâm Birliğine davet etmekle birlikte milliyetçi bir eğilim benimsemiştir. İslâm Birliğine eleştirel ve muhalif bir bakış açısıyla bakan bu akım, söz konusu birliği faydasız bir araç olarak görmüştür.

Arap birliği çağrısında bulunan ilk kişi Abdurrahman el-Kevâkibî'dir. İslâm Birliğinin öncü şahsiyetlerinden biri olmasına ve bu birliği temsil etme hususunu çok önemsemesine rağmen İslâm hilâfetinin Osmanlı Devleti'nin liderliği ve kontrolü altında olması nedeniyle İslâm Birliği düşüncesine karşı çıkarak bu düşüncenin öncü

⁵⁹ Stewart Losrup, “*Hâdiru'l-âlemi'l-islamî*”, cilt.1, s.295-299.

⁶⁰ Önceki kaynak, s. (1/320).

şahsiyetleriyle görüş ayrılığına düşmüş, Kureyşli Arap hilâfetine kurulması talebinde bulunmuştur.⁶¹ Arap birliğini sağlamaya çalışmak için Arap dilinin, kültürel mirasının ve tarihinin esas edinilmesini savunarak şunları dile getirmiştir: *“Dillerinin, egemenliklerinin ve dinlerinin üstünlüğünün de ispatladığı gibi medeniyet açısından Araplar en kadim millettir. Onlar milliyetlerine, örf ve adetlerine, özgürlüğe, bağımsızlığa ve zulme baş kaldırmaya en istekli kimselerdir. Dilleri de Müslümanların dilidir. Onlar ki ahde vefaya, izzete, insan haysiyetine ve komşuluk haklarına saygı göstermeye, mertliğe, iyilik yapmaya ve alicenaplığa en düşkün millettir. Din hususunda yetkin makam olmanın yanı sıra Müslümanların gücü olmaya en uygun millet onlardır.”*⁶²

el-Kevâkibî bu daveti, yabancı güçlerin müdahalesine karşı koyabilecek ve direniş gösterebilecek yegane araç olarak görmüştür. Bu nedenle tüm çabalarını, İslâm toplumunu ıslah etmeye ve İslâm’a öncülük edebilmeleri, onu yeniden güçlendirebilmeleri ve İslâm hilâfetine taşıyabilmeleri için Arapları doğal konumlarına döndürmeye adanmıştır. Özgürlük ilkelerine verdiği desteğe ve istibdada karşı mücadele sine ek olarak yönetimde reform yapmaya çalışmıştır.⁶³

el-Kevâkibî, bu birlik için İslâmî Kalkınma Konferansı başlığı altında İslâmî bir konferans düzenlemeye dayalı bir vizyon ortaya koymuştur. Konferans, doğu ve batıdan sayıları yirmi iki kişiye ulaşan bir grup âlim ve entelektüelin katılımıyla Mekke’de düzenlenmiş ve bu konferansa “Ummu’l-Kurâ” başlıklı bir kitabın tamamı tahsis edilmiştir.⁶⁴

Aynı bağlamda Abdulhamid ez-Zehrâvî de Abdurrahman el-Kevâkibî’nin aksine İslâm Birliğine muhalif bir tutum sergilemiştir. Ayrıca bu birliğin gerçekçi olmadığı ve Kur’an’ın, Allah’ın elçisi Hz. Muhammed’in getirdiği kitap olduğu söyleminden öte geçmeyeceği görüşünü benimsemiştir. Gerçek düzlemde gerçekleşmesinin imkânsızlığının yanı sıra objektif ve rasyonel temeller üzerine oturmadığı için, birlik düşüncesinin zaman kaybı olduğunu savunmuştur. Birliği

⁶¹ Mufaffak benî el-merce, “*Sahvetü’r-racûli’l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve’l-hilâfeti’l-islamiyye*”, s.135.

⁶² El-Cündî, Enver, “*El-Yakazatü’l-islamiyye fî muvâceheti’l-isti’mâr münzü zuhûrihâ ilâ evâili’l-harbi’l-âlemiyye El-ûlâ*” Dâru’l-i’tisâm, Tab’1, Kahire 1987, s.142.

⁶³ Önceki kaynak, s.144.

⁶⁴ Ahmed, Salah Zeki, “*e’lâmü’n-nehda El-arabiyye El-islamiyye fî’l-asri’l-hadis*”, merkezü’l-hadara El-arabiyye, Tab’1, Kahire 2001., s.53.

reddetmesinin nedeni, Batı'nın elinde bulundurduğu gücün Müslümanların birliğine engel teşkil etmesi ve her ne kadar çabalarlarsa çabalasınlar bunu değiştiremeyecekleri düşüncesine sahip olmasıdır. Bir diğer neden ise ayrılık ve bölünmenin hâkim olduğu yaşanan gerçek durumdur.

Akabinde ez-Zehrâvî, Arap milliyetçiliğini İslâm birliğine alternatif olarak sunmuştur. Zira Arapları, halk düşüncesi ve kamu ruhu adını verdiği esasa dayanmaları hususunda teşvik etmek suretiyle onları birliğe davet etmiştir. Arap milletinin aşağılanmayı reddetme iradesine sahip olmaları, kamu çıkarları için iş birliği yapmaları, istibdatla savaşmaları, tembellikten kurtulmaları ve var güçlerini ticaret, tarım ve üretime yöneltmeleri gibi hususlar, bunun nedenlerindendir. Ancak ez-Zehrâvî, Arapların Osmanlı Devleti'nde önemli bir konuma sahip olmaları şartıyla, tüm bunların Abdurrahman el-Kevâkibî'nin yönelttiği Osmanlı Devleti'nden ayrılma çağrısına benzer bir çağrıda bulunmadan yapılması gerektiğini belirtmiştir.

Hristiyan siyaset adamı Necîb 'Azzûrî, İslâm Birliği karşılığında kendine özgü bir yöntemle Abdulhamid ez-Zehrâvî'yle görüş birliğine varmıştır. 'Azzûrî, amacı Arap vilayetlerini Osmanlı yönetiminden kurtarmak olan "Arap Dünyası Cemiyeti" adını verdiği bir topluluğu Paris'te kurmak suretiyle ez-Zehrâvî'ye pratik ve fiili bir şekilde karşılık vermiştir. Cemiyet, Arapları Türklere karşı ayaklanmaya teşvik eden, tümünü Araplara yönelttiği 50 sloganla çağrıda bulunarak bu alandaki faaliyetlerine başlamıştır. Bu anlamda 'Azzûrî, yıkılmaya yüz tutan Osmanlı Devleti'nin enkazı üzerine bağımsız bir Arap devletinin kurulması çağrısında bulunan ilk kişi olarak kabul edilmektedir.⁶⁵ Fransızca kaleme alınan *Yakazatu'l-Ummeti'l-'Arabiyye* (Arap Milletinin Uyanışı) adlı bir kitabın yayınlanması, 'Azzûrî'nin yapılmasını istediği şeyler arasında yer almaktadır. Bu kitap; Arap vilayetlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılması, merkezi Hicâz olan bir Arap hilâfetinin kurulması, Şam ve Irak'ın modern ve birleşik bir Arap devleti olması, kendisi de bir Hristiyan olması hasebiyle Katolik kiliselerinin Arap Katolik Kilisesi adı altında birleştirilmesini talep etmesi gibi meselelerden oluşmaktadır.⁶⁶

⁶⁵Horani, Albert; "el-Fikrül-Arabi fî Asrun-Nahza 1798-1939", Çev. Karim Azkul, Darun-Naha lin-Naşirr, Beyrut, 1968, s.331-332.

⁶⁶ El-Muhâfiza, Ali, "El-İtticâhâtü'l-fikriyye inde'l-arab fî asri'n-nehda 1798-1914, El-itticâhâtü'd-diniyye ve's-siyâsiyye ve'l-itticâhâtü'l-ilmiyye", Darul-Ehliyye, Beyrut, Lübnan, 1987, Tab.2 s.134.

1.2.3.4.2.6.Osmanlı Akımı: İslâm Birliğinin bu akımının, bu akıma 30 yıl boyunca yön veren Sultan II. Abdülhamid'in liderliğinde olduğu herkesçe bilinmektedir. Onun düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğü, devletin İslâm aleminin tüm bölgelerini kontrolü altına alması ve belirlenen hedeflerin önüne engel olabilecek tüm etken ve akımların saf dışı bırakılmasından ibarettir.⁶⁷

Sultan II. Abdülhamid 1876 yılında tahta çıktığında Avrupa düşüncesinden etkilenen görevlileri yetkilerinden soyutlamış, ülkenin yönetimini güçlü bir şekilde bizzat kendisi üstlenmiştir. Sultan Abdülhamid, anılarında dünyadaki tüm Müslümanlar arasındaki İslâm kardeşliği bağlarının güçlendirilmesi yönünde çaba sarf edilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Bu nedenle İslâm birliği düşüncesiyle ilgilenmeye başlayarak bunu şu ifadeleriyle dile getirmiştir: *“Dünyanın her yerindeki Müslümanlarla bağlarımızı güçlendirmeliyiz. Birbirimize çok daha fazla yaklaşmalıyız. Bu birlik olmadan gelecek adına umut asla yoktur. Bu birliğin vakti henüz gelmemiştir ancak gelecektir. Mü'minlerin birlik olacakları, hep birlikte kalkınacakları ve tek bir vücut halinde ayağa kalkarak kâfirlerin boyunlarını kıracakları o gün gelecektir.”*⁶⁸

Yabancı sömürge güçlerine karşı bir tepki olarak ortaya çıkan bu düşünceye ek olarak Arap dünyasında özellikle de Şam bölgesi Hristiyanları arasında yayılan Arap milliyetçiliği ve Arap birliği düşüncesi de ortaya çıkmıştır.⁶⁹ İleriki bölümlerde bu konudan bahsedilecektir.

Görünen o ki Sultan II. Abdülhamid tarafından ortaya atılan bir İslâm birliği fikrinin kurulmasının görünür nedenlerinden biri de İslâm ve Hristiyanlık arasındaki anlaşmazlıktan ibarettir. Birbirine zıt olan bu iki dinin bir araya gelmesi mümkün değildir. Sultan Abdülhamid bu düşünceyle, İslâm ümmetinin ihtiyaçlarını karşılama noktasında yabancı ülkelere yardım talep etmeden veya bu ülkelere sığınmadan tek başına ayağa kalkmasını istemiştir. Bu hususta şunları söylemiştir: *“İslâmiyet ve Hristiyanlık iki farklı bakış açısidir. Bunların ikisini tek bir medeniyette bir araya getirmek*

⁶⁷ Ammâre, Muhammed, “El-Câmiatü'l-islamiyye ve'l-fikru'l-kavmiyye nümûzecü Mustafa Kemal”, Dâru's-şurûk, Tab'1, Beyrut Kahire 1994, s.59.

⁶⁸ Sultan Abdulhamid, “Müzekkîrâtü's-Sultan Abdulhamid El-sânî”, s.24.

⁶⁹ Takkuş, Muhammed Süheyl, “Tarihu'l-osmaniyyin min kıyâmi'devleti ile'l-inkılâb ale'l-hılâfe”, s.482.

mümkün değildir.” Aynı şekilde “İngilizler, Mısırlıların akıllarına girerek fikirlerini bozmuşlardır. Çünkü onlardan bazıları milliyetçiliği dinden üstün görmekte ve Mısır medeniyetini Avrupa medeniyetiyle sentezleyebileceğini zannetmektedir. İngiltere, İslâm ülkelerinde milliyetçilik fikrini yayarak benim tahtımı sarsmayı hedeflemektedir. Nitekim milliyetçilik fikri Mısır’da somut bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Mısır entelektüelleri farkına varmadan İngilizlerin elinde birer oyuncığa dönüşmüşlerdir. Onlar bu şekilde davranarak İslâm devletinin iktidarını sarsmakta ve bununla birlikte hilâfetin itibarını da zedelemektedirler.”⁷⁰ ifadelerini kullanmıştır.

Onun amacı, Çin’de, Hindistan’da, Afrika’nın orta kesimlerinde ve diğer yerlerde dünya Müslümanlarının bir araya gelmesidir. Şiî İran’ın ehl-i sünnete yakınlık göstermemesinden pek mustarip olarak şunları söylemiştir: “İran’la anlaşamamak gerçekten üzülmeyi gerektiren bir durumdur. İngilizlerin ve Rusların ellerindeki fırsatı çekip almak istiyorsak bu konuda İslâmî bir yakınlaşmanın faydasını görürüz.”⁷¹

Bu konu hakkında İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee şunları dile getirmiştir: “Sultan Abdülhamid, İslâmî politikalarıyla dünya Müslümanlarını tek bir bayrak altında toplamayı hedefliyordu. Bu sadece Batı dünyasının Müslümanların dünyasını hedef alan saldırılarına karşı Müslümanlar tarafından yürütülecek bir karşı saldırı anlamı taşımaktadır.”⁷²

Sultan II. Abdülhamid’in İslâm birliğinin ardındaki hedefi, tüm Müslüman ülkeleri içine alacak ve siyasi birliği sağlayacak siyasi bir bağ oluşturmak değildi. Aksine Müslümanların duygularını tek bir harekete yönlendirmek, birliklerini pekiştirmek ve düşmanları karşısında onları güçlendirmek istemiştir.⁷³

Sultan Abdülhamid, İslâm birliğinin menfaatine olan tüm siyasi olanaklarını kullanarak; Müslüman halklarla buluşmak, görüşlerini almak, Sultan’ın görüş ve kanaatlerini iletmek ve İslâmî ilimleri yaymak üzere İslâm dünyasının farklı coğrafyalarına gidebilecek İslâm dünyasının çeşitli milletlerinden davetçiler, âlimler, siyasi anlamda öne çıkan şahsiyetleri almıştır.⁷⁴ Bu amaca yönelik olarak içeride ve dışarıda

⁷⁰ Sultan Abdulhamid, “Müzekkîrâtü’s-Sultan Abdulhamid El-sânî”, s.23.

⁷¹ Önceki kaynak, s.25.

⁷² Harb, Muhammed, “es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri’s-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,”. S.169.

⁷³ Önceki kaynak, s.168.

⁷⁴ Daha sonra detaylı bir şekilde açıklarız.

Müslümanların meseleleriyle ilgilenen merkezler inşa etmiş, devletle ilgili kitaplar bastırılmış, günümüz ifadesiyle Osmanlı Devleti'ni Arapçaya aktarmıştır. Bunun yanında camilerin tadilat, bakım ve onarımıyla ilgilenmiş, yeni camiler inşa etmiş ve tüm dünyadaki camiler yararına bağış kampanyaları düzenlemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerini birleştirecek ulaşım ağıyla da ilgilenmiştir. Arap kabile liderlerinin gönülleri kazanmaya çalışmış, kabile reislerinin evlatlarını eğitmek ve onları yönetim alanında yetiştirmek üzere hilâfetin başkenti olan İstanbul'da bir okul kurmuştur. Kezâ tasavvuf tarikatlarının şeyhlerinin de kalplerini kazanmaya çaba göstermiştir. İslâm birliğinin propagandasını yapmak üzere İslâmî gazetelerden yararlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde bilimsel ve teknolojik ilerleme ve gelişimi gerçekleştirmeye çalışmış, zorunlu gördüğü alanlarda devletin modernizasyonu için çaba sarf etmiştir.⁷⁵

Aynı şekilde Sultan Abdülhamid, İslâm Birliği hareketini desteklemek için ırkları ve milliyetleri ne olursa olsun dünyadaki tüm Müslümanların dikkatini çekmek adına İslâm hilâfetinin ihyasına başvurmuştur. Böylelikle yönetimdeki otoritesine itaat ve sadakat elde etmiştir. Bu şekilde tebaası, ülkesi dışındaki Müslümanlar ve Avrupa ülkelerindeki tebaası nezdinde kazandığı saygı ve prestijin yanında ülkesi içindeki milyonlarca Türk olmayan Müslümanın gönülleri kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde hilâfet meselesi, önceki padişahlar döneminden farklı olarak yüzeysel bir din meselesi haline geldiğinden Sultan Abdülhamid, halifeliği gerçek anlamda yeniden getirmek istemiştir. Bu nedenle sözde halifeden pratik anlamda gerçek halifeye dönüşerek konumunu değiştirmiştir. Siyasi hedeflerini gerçekleştirmek üzere hilâfet merkezini itici bir güç olarak edinmiş, farklı İslâm coğrafyalarındaki Müslüman halkların etrafında toplanması için kendi adını *Emîru'l-Mu'minîn* (Mü'minlerin emiri), *Hâdimu'l-Haremeyni's-Şerîfeyn* (İki kutsal caminin hizmetkârı) gibi dini lakaplarla birleştirmeye özen göstermiştir. Bu hususlar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerine karşı konumunun desteklenmesi sonucunu doğuran etkenler arasındadır.⁷⁶

1.2.3.4.2.7. Sufi Hareketleri: Sultan II. Abdülhamid, İslâm Birliği fikrini yaymak için diğer tasavvuf tarikatlarına göre daha büyük bir öneme sahip olan Rufâî ve Şâzelî

⁷⁵ Önceki kaynak, s.171-172.

⁷⁶ Antonyos, Chorc, “*Yakazatü'l-arab tarihi hareketi'l-arab El-kavmiyye*”, Takdim Nebih Emin Faris, Çev. Nasıruddin El-Esed, İhsan Abbas, Dâru'l-ilm li'l-mElâyîn, Tab' 8, Beyrut Lübnan 1987., s.137-138.

tarikatlardan yararlanmıştır. Bunun yanında Sultan Abdülhamid'in bizzat kendisi de Şâzelî tarikatına mensup olmuştur.⁷⁷

1.2.3.4.2.7.1. Rufâî Tarikatı: O dönemde liderliğini, İslâm Birliği propagandasında çok önemli rol oynayan en önemli Arap dindar şahsiyetlerden biri sayılan Ebu'l-Hudâ es-Sayyâdî'nin (ö. 1909) yaptığı bu tarikat, Sultan Abdülhamid'in İslâm Birliği fikrini yaymak için bel bağladığı tarikatlardan biridir. Zira Ebu'l-Hudâ, halifenin Arap ülkelerindeki konumunu güçlendirmeye, Sultan Abdülhamid'in egemenliğini ve halifeliği üstlenmedeki meşruiyetini savunmaya çalışmıştır. Bunun sonucunda Arapları büyük bir şekilde etkilemiştir. Aynı zamanda Suriye ve Arap Yarımadası şeyhleriyle iletişim halinde olmuştur.⁷⁸ Ebu'l-Hudâ, İslâm Birliği düşüncesini yayarken Müslümanların birliğine, ulu'l-emr olarak tabir edilen devlet yöneticine itaate, Müslümanlar arasında fitne ve bölücülük yaratmaktan sakınmaya teşvik eden ayet ve hadislerle başvurmuştur.

1.2.3.4.2.7.2. Şâzelî Tarikatı: Bu tarikat da Kuzey Afrika'da İslâm Birliği fikrini yayma sorumluluğunu üstlenmiştir. O dönemdeki lideri, Sultan II. Abdülhamid'in kendisini Fransa'nın bölgedeki nüfuzuna karşı koymak için kullandığı Muhammed Zâfir'dir (ö. 1903). Aynı zamanda Şeyh Muhammed Zâfir, Afrika'nın orta bölgelerinde yabancı müdahalesine karşı gösterilecek direnişi koordine etmek amacıyla Sultan Abdülhamid'le Senûsî tarikatı şeyhi arasında Libya'da arabuluculuk yapmıştır.⁷⁹

1.2.3.4.3. Davetçilere ve Araplara Yaklaşma

Sultan II. Abdülhamid, İslâm Birliği düşüncesi ışığında, İslâm dünyasında farklı milletlerden davetçilerin yardımıyla, özellikle Çin, Hindistan, Orta Asya ve Kuzey Afrika'daki İslâm dünyası Müslümanlarını birleştirme yoluna gitmiştir. Bunun yanında Müslüman halklarla buluşmak, görüşlerini almak, Sultan'ın görüşlerini iletmek üzere İslâm dinini kendine dert edinen, siyasette söz sahibi olan ve İslâm dünyasının farklı coğrafyalarına gidebilecek davetçiler ve âlimlerden de yardım almıştır.⁸⁰ Bu

⁷⁷ Sinu, Abdurraûf, "El-Sultan Abdülhamid El-sânî ve'l-arab El-camiatü'l-islamiyye ve eserühâ fi'htivâi'l-kavmiyye El-arabiyye", MecElletü hıvârî'l-arab, Aded: 4, Beyrut Lübnan 2005., s.6.

⁷⁸Önceki kaynak, s.6.

⁷⁹ Önceki kaynak, s.6.

⁸⁰ Harb, Muhammed, "es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr, ". S.171.

duygu ve aidiyetin ilk tohumları, Cemaluddîn el-Afgânî, Muhammed ‘Abduh ve Mustafa Kâmil gibi âlimlerden oluşan erdem sahibi imamlar tarafından saçılmıştır.⁸¹

Sultan II. Abdülhamid’in Afgânî’yi davet etmesinin sebeplerinden biri de ilme ve âlimlere olan ilgisiyle Müslümanların sadakatini kazanma arayışıdır. Ayrıca Afgânî, Paris’te Jön Türkler Derneği üyeleriyle buluşmuş, bu dernek düşüncesini beğenmiş ve destekçilerinden biri olmuştur. Bu nedenle Sultan Abdülhamid, Afgânî’nin derneğin organizasyonunda rol almasından endişe duymuştur. Sultan Abdülhamid ile Afgânî arasında pek çok görüşme gerçekleşmiştir. Afgânî’nin bilgeliği ve zekasının farkına varan Sultan, kendisine devlette Şeyhülislâmlık da dahil olmak üzere çeşitli pozisyonlar teklif etmiştir. Ne var ki Afgânî “*Âlimin görevi maaşlı bir pozisyon değil de doğru bir şekilde irşatta bulunması ve öğretmesidir. Mertebesi de ilmiyle güzelce amel etmekle birlikte mükemmel bir şekilde öğrendiği ilimlerdir.*” sözleriyle bu teklifleri reddetmiştir.⁸²

Afgânî’nin teklif edilen makamı reddetmesi, her iki tarafın da asıl amacına engel teşkil etmemiştir. Zira Afgânî, dış tehlikelerle mücadelede Müslümanların tek bir bayrak altında toplanmasının önemini idrak ettikten sonra Sultan’a ve halifelik çağrısına olumlu bir yaklaşım sergileyerek bu yaklaşımını şu sözleriyle ifade etmiştir: “*Sultan’ın sahip olduğu uyanıklığı, sıkı tedbiri, Avrupa’nın entrikalarını boşa çıkarmak için yaptığı hazırlıklarını, iyi niyetini, genel anlamda Müslümanların ilerlemesine yol açacak devleti kalkındırma ve ilerletmedeki hazır bulunuşluğunu gördükten sonra onun halifeliğine ve yönetimine biat et. Şunu da bilesin ki doğudaki İslâm ülkeleri, Avrupa’nın tuzaklarından, zayıf düşürmeye ve parçalamaya çalışmasından ancak genelinin uyanıklığı, dikkati ve yüce halifesinin bayrağı altına girmesiyle kurtulabilir.*”⁸³

Demokrasiye meyilli olan Afgânî, yetki ve otoritenin tek kişinin elinde toplanmaması taraftarıydı. Aynı zamanda ifade özgürlüğünden yanaydı. Bu haliyle Afgânî, Batı düşüncesinden etkilenen bakanları ve ordu komutanlarının yaptıklarından

⁸¹Biru, Tefik Ali, “*El-Arabü ve ’t-türk fi ’l-ahdi ’d-düstûrî El-osmani (1908-1914)*”, Dârü’l-henâ, Tab’1, Kahire Mısır 1960., s.35.

⁸²El-Mahzûmî, Muhammed Paşa, “*Hâtıratü Cemaleddin El-hüseynî El-afğânî ârâün ve efkârün*”, Takdim Seyyid Hadî Hürevşâhi, Mektebetü’ş-şurûk ed-düvEliyye, Tab’1, Kahire Mısır 2002., s.64.

⁸³ Önceki kaynak, s.61.

çok çekmesi nedeniyle tüm yetkileri ve otoriteyi elinde bulunduran Sultan Abdülhamid'den farklıydı.⁸⁴

Afgânî, İslâm birliğinin gerçekleştirilmesi uğruna, anayasal yönetimin benimsenmesine ve Osmanlı Devleti'nin idari olarak yeniden yapılandırılmasına dayanan bir siyasi reform projesi sunmuştur.⁸⁵ Ancak Sultan Abdülhamid bu öneriyi reddederek bunu şu sözleriyle ifade etmiştir: “Ülkemiz anayasal yönetimi benimseyecek kadar gelişme göstermemiştir. Bu türden bir yönetim şekli, bizim için büyük bir tehlikedir. Zira bu yönetim gereğince hak ve sorumluluklarda tüm tebaa eşit olacaktır. Bu ise bizim ülkemizde uygulanması mümkün olmayan bir şeydir. Ülkemizde anayasanın ilan edilmesi ve parlamenter hükümetin kurulması; kaosun meydana gelmesi, insanların birbirleriyle savaşan gruplara ve partilere bölünmesi ve Osmanlı Devleti'nin yıkıma götürülmesi demektir.”⁸⁶

Daha önce de zikredildiği gibi Sultan Abdülhamid, ehl-i sünnet ile İran arasındaki uzaklaşmadan mustarip olmuştur. Bu anlamda Afgânî, Sultan Abdülhamid'e Osmanlı Devleti, İran ve Afganistan arasında bir birlik kurmayı hedefleyen başka bir proje daha sunmuş ancak bu projesi de gerçekleşmemiştir. Sultan Abdülhamid'in işgale karşı sadece siyasi harekette birliği sağlama arzusu, bu projenin gerçekleşmemesinin nedeni olarak görülmüştür.⁸⁷ Afgânî'nin sunduğu proje ve önerilerin çoğu başarısızlığa uğramıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı tavırlar değişkenlik göstermiştir. Ancak sömürge güçlerinin işgal amacıyla ilerlemesinin İslâm dünyasının ana düşmanı olduğunu anlayınca, Sultan Abdülhamid'le güç birliği yapmaya meyletmiştir. Ne var ki aralarında meydana gelen görüş ayrılıkları tamamen ayrılmalarına ve aralarındaki iş birliği bağının kopmasına neden olmuştur.⁸⁸ Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid anılarında buna işaret ederek şöyle demiştir: “İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda Cemâlüddîn el-Afgânî soytarısı ve Blunt adlı bir

⁸⁴ Harb, Muhammed, “es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,” s.183.

⁸⁵ Hüsrevşâhi, Seyyid Hadî Afğânî, Cemaleddin ve Abduh, Muhammed, “El-urvetü 'l-vuskâ”, Mektebetü'ş-şurûk ed-düvEliyye, Tab'1, Kahire Mısır 2002., s.82-83.

⁸⁶ El-Sultan Abdulhamid El-sânî, “Müzekkîrâtî El-siyasiyye (1891-1908 m)” Müessesetü'r-risâle, Tab' 2, Beyrut Lübnan 1979., s.104-105.

⁸⁷ Harb, Muhammed, “es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,” s.181.

⁸⁸ Umara, Muhammed, “Cemaleddin Afğânî mükizü'ş-şark ve feylesüfü 'l-islam”, Dâru'ş-şurûk, Tab'2, Beyrut-Kahire 1988., s.149-150.

İngilizin hazırladığı bir plan elime geçti. Bu planda Afgânî, “Hilâfetin Türklerden alınmasını ve İngilizlere Mekke Emiri Hüseyin’i Müslümanların halifesi ilan etmelerini öneriyorum.” demiştir. Aynı zamanda Cemâlüddîn el-Afgânî’yi yakından tanıyorum. Mısır’daydı ve tehlikeli bir adamdı. Bir defasında -ki Mehdilik iddiasındaydı- bana Orta Asya’daki tüm Müslümanları ayaklandırmayı önerdi. Ancak kendisinin bunu yapacak güce sahip olmadığını biliyordum. İngilizlerin adamıydı ve kuvvetle muhtemeldir ki beni sınamak için İngilizler bu adamı hazırlamışlardı. Bu nedenle bu öneriyi hemen reddettim. Bunun üzerine Blunt’la iş birliği yapmak üzere birleşti. İslâm ülkelerinin tümünde saygı gören Ebu’l-Hudâ es-Sayyâdî aracılığıyla onu İstanbul’a çağırdım. Bu hususta Afganların eski hâmisî Münîf Paşa ve Edebiyatçı Şair Abdülhak Hamit aracı oldular. Cemâlüddîn İstanbul’a geldi ve kendisinin bir daha buradan çıkmasına izin vermedim.”⁸⁹

Sultan Abdülhamid’in görüşlerine kulak verdiği davetçiler arasında Şeyh Muhammed ‘Abduh da yer almaktadır. ‘Abduh, Osmanlı Devleti’ni destekleyici bir pozisyon almıştır. Zira devlet aleyhine komplo, kargaşa ve ayaklanmalar düzenlemekten vazgeçmek bilmeyen uluslararası güçlere karşı devletin korunması çağrısında bulunmuştur. Bu destek, Türklerin yönetimine hevesli olmasından değil aksine onları zayıflatmanın ve parçalamanın sömürgeci Avrupa’nın İslâm dünyasına hâkim olmasının yolunu açmak anlamına geleceğini yakinen bilmesindendir. Ayrıca ‘Abduh, Osmanlı Devleti’nde reform yapılması ve gençleştirilerek yenilenmesi çağrısında bulunmuştur.⁹⁰

İki taraf arasındaki ilişki, ‘Abduh’un 1887 yılında Osmanlı Devleti’nde din eğitiminde reform yapılması projesini sunarak Sultan Abdülhamid’le temas kurma girişimiyle başlamıştır.⁹¹ Zira o, devletin din eğitimindeki yanlış ve eksiklerinin yabancı hâkimiyetinin yolunu açmaya katkıda bulunduğu kanaatini taşımıştır. ‘Abduh, İslâm

⁸⁹ Sultan Abdülhamid, “Müzekkîrâtü’s-Sultan Abdülhamid El-sânî”, s.26. ve Cemaleddin’e palyaço demesi komik bir rol oynadığı anlamına geliyor. Ğazzal, Mustafa Fevzi b. Abdullatif, “Da’vetü Cemaleddin Afğânî fî mîzânî’l-islam”, Dâru’t-taybe, Tab’1, Riyad El-memleketü’l-arabiyye 1983., s.129.

⁹⁰ İsa, Mühennâ, “Muhammed Abduh ve muvafikuhû min kadâyâ asrihî (1849-1905)”, Müzekkire mükemmile li neyli şehadeti’l-macistir fi’t-tarihi’l-muâsir, Camiatü muhammed haydar bi kesre Cezair 2014., s.91-92.

⁹¹ Reşid Razi, Muhammed, “Tarihu’l-üztâz El-imam şeyh Muhammed Abduh (1363-1622 H-1849-1905 M)”, Dâru’l-fadile Tab’2, Kahire Mısır 2006., s.414-415.

ümmetini dış tehlikelerden korumaya dayalı temel sorumlulukları noktasında halkın işlerini yönetmekle ve onu korumakla görevli olanların performanslarında bir düşüş görmüştür. Dahası bu kimseler, rehavete kapılmış ve ihanet içinde olmuşlardır.

Sultan Abdülhamid, Muhammed ‘Abduh’un sunduğu din eğitiminde reform yapılması projesini beğenmiştir. ‘Abduh’un güvenilirliğinden emin olduktan sonra İslâm Birliğine davet hususunda ondan faydalanmıştır. Sonuç itibarıyla ‘Abduh’un daveti Şam, Mısır ve Kuzey Afrika’dan ibaret üç paralel yöne ve oradan da Endonezya’ya uzanmıştır. Davet faaliyetlerini en yoğun şekilde yürüttüğü bölge ise Tunus ve Cezayir olmuştur.⁹²

İslâm Birliğiyle ilgili olarak Sultan Abdülhamid’in çağrılarına cevap verenlerden biri de İstanbul’u ziyaret etmesi için Sultan’ın üç davet gönderdiği, bu ziyaret sırasında kendisine aralarında Üçüncü Mecîdî Nişanı da olmak üzere çeşitli rütbelere verdiği ve ardından da İkinci Mecîdî Nişanıyla ödüllendirdiği Mustafa Kâmil’dir. 1904 yılında Sultan Abdülhamid, Mustafa Kâmil’in İslâm Birliğine olan coşkısına ve tutkusuna büyük bir hayranlık duyduktan sonra ona mîr-i mîran rütbesini vermiştir.⁹³

Mustafa Kâmil, Doğu meselesini Hristiyan Avrupa’nın İslâm dünyasına, özellikle de Osmanlı Devleti’ne düşmanlığı esasına dayalı bir dini mesele olarak değerlendirek şöyle demiştir: *“Osmanlı Devleti’nin bekası, sadece Mısırlılar ve Müslümanlar için değil, aksine genel anlamda tüm insanlık için zorunlu ve gereklidir. Devletin hâkimiyetinin bekasında, Batı ve Doğu milletlerinin esenliği vardır.”* Mustafa Kâmil, Batıdan İslâm dünyasına yönelik tehditleri bertaraf etmeye çabalayarak hitabet gücünü, kalemini ve elinde olan tüm imkânları İslâm Birliği fikrinin başarısı için kullanmıştır. Bu anlamda dini, siyasi ve milli unsurları başarılı bir şekilde İslâm Birliğine yaptığı davet ve çağrılarının hizmetinde kullanmıştır.⁹⁴

Sultan II. Abdülhamid’in politikasına ve İslâm Birliğinin kurulmasında Araplarla yaptığı iş birliğinin boyutlarına gelince, o dönemde Osmanlı Devleti’nin zayıflığından yararlanmaya kalkacakları korkusuyla Sultan’ın Araplara büyük önem

⁹² El-Cündî, Enver, *“El-Yakazatü ’l-islamiyye fî muvâceheti ’l-isti’ mâr münzû zuhûrihâ ilâ evâili ’l-harbi ’l-âlemiyye El-ûlâ”*, darul-Kutub el-Lubnaniyye, Tab.2, Lübnan, 1983, s.286-287.

⁹³ Harb, Muhammed, *“es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri’s-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,”*, s.184-185.

⁹⁴ Önceki kaynak, s.187.

verdiği söylenebilir. Böylelikle dışarıdan kaynaklanan kışkırtmalarla Osmanlı Devleti'yle rekabet edecek Hicâz bölgesinde bir Arap hilâfetinin kurulması mümkün olmayacaktır.⁹⁵ Bu nedenle Araplarda ulusal bilince dair bazı tezahürler ortaya çıktıktan sonra özellikle onları kazanmaya çalışmıştır. Nitekim Arapça eğitimi veren kurumlara cömertçe bağış ve hediyeler takdim etmiş ve bazı Arap şahsiyetlere makam, mevki ve saygınlık bahşederek onurlandırmıştır. Ayrıca Mekke, Medine ve Kudüs'teki camilerin tadilat ve süsleme işlerine büyük meblağlar harcamıştır. Bunlara ek olarak şahsî muhafız birliklerinden birini sadece Araplardan oluşturmasının yanı sıra bazı Arapları da kendi özel hizmetine dahil ederek yönetimde önemli mevkilere ulaştırmıştır.⁹⁶

Sultan Abdülhamid, Arapçanın Osmanlı Devleti'nin resmi dili olarak benimsenmesi gerektiği görüşünü savunarak şunları söylemiştir: *“Arapça güzel bir dildir. Keşke önceleri bu dili devletimizin resmi dili olarak benimsemiş olsaydık. Sadrazam olduğu dönemde Tunuslu Hayrettin Paşa'ya Arapçanın resmi dil olmasını önermiştim. Ancak sarayın baş muhafızı Sait Paşa bu önerime “Devleti Araplaştırırsak bundan sonra Türk unsurunun herhangi bir fonksiyonu kalmaz” diyerek karşı çıkmıştır. Sait Paşa boş adamdı, sözleri de değersizdi. Bu işin Türk unsurla ne alakası var ki? Mesele bundan çok daha farklıdır. Bu bir şey, diğeri ise çok başka bir şeydir. Arapçayı devletin resmi dili olarak benimsememiz en azından Araplarla olan bağlarımızı güçlendirecektir.”*⁹⁷

Bu doğrultuda Sultan Abdülhamid hilâfet merkezi ve payitaht olan İstanbul'da; Halep, Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbakır, Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Bingazi, Kudüs ve Deyrizor vilayetlerindeki Arap aşiretlerinin evlatlarının eğitimi ve yetiştirilmesi için “Arap Aşiretleri Mektebi” adı altında bir okul kurmuştur.⁹⁸ Ayrıca devletin saltanat ve askeri okullarında yüksek öğrenimlerine devam etmeleri, sivil ve

⁹⁵ Sinu, Abdurraûf, “El-Sultan Abdülhamid El-sânî ve'l-arab El-camiatü'l-islamiyye ve eserühâ fi'htivâi'l-kavmiyye El-arabiyye”, s.4-5.

⁹⁶ Mensî Mahmud Salih, “Hareketü'l-yakazati'l-arabiyye fi's-şarki'l-âsyevî,” Dâru'l-fikri'l-arabi, Tab'2, Mısır-Kahire, 1978., s.86.

⁹⁷ Harb, Muhammed, “es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,” s.199.

⁹⁸ Önceki kaynak, s.201-202.

askeri görevlerde eğitim almaları için Arapların ileri gelenlerinin evlatları günden güne artan sayılarda kabul edilmiş ve bunlardan az bir kısmı tıp eğitimi için seçilmiştir.⁹⁹

1.2.3.4.4. Demiryolunun İnşa Edilmesi

Sultan Abdülhamid, aşağıda zikredilecek üç hedefe ulaşmak amacıyla Osmanlı Devleti genelinde demiryolları kurmayı gaye edinmiştir:¹⁰⁰

1- Devletin uzak bölgelerini birbirine bağlamak. Bu husus, Osmanlı ve İslâm Birliği fikrinin başarıya ulaşmasına ve devlet hâkimiyetinin güçlendirilmesi gereken vilayetlerin tam anlamıyla kontrol altına alınmasına yardımcı olacak etkenlerdendir.

2- Bu vilayetleri, devlete entegre olmaya ve hilâfetin savunulmasına katılma yükümlülüğünü belirten askeri yasalara, para ve insan kaynağı sağlayarak uymaya zorlamak.

3- Saldırıya maruz kalan herhangi bir cephede devleti savunma görevini kolaylaştırmak. Zira demiryollarının inşa edilmesi, Osmanlı kuvvetlerinin dağılımının ve söz konusu cephelere ulaştırılmasının hızlandırılmasına yardımcı olacaktır.

Aynı zamanda Sultan bu demiryolu hattının önemini anılarında şu sözleriyle vurgulamaktadır: *“Demiryolu sayesinde Avrupa-Hindistan yolu eski faaliyetine dönecektir. Bu hattı Suriye, Beyrut, İskenderiye ve Hayfa’ya bağlarsak yeni bir ticaret yolu oluşturmuş olacağız. Bu yol, imparatorluğumuza sağlayacağı büyük ekonomik faydalarla sınırlı kalmayacaktır. Aynı zamanda askeri yönüne de ulaşacak ve böylece oradaki ordumuzu güçlendirecektir.”*¹⁰¹

Hicaz demiryolu, Sultan Abdülhamid döneminde kurulan en önemli demiryollarından biridir. 1900 yılında yaklaşık 40 gün süren kervan karayolunun ve Şam kıyılarından Hicaz’a kadar yaklaşık 12 gün süren deniz yolunun yerine Şam’dan Medine’ye bir demiryolu inşa etmeye başlamıştır. Bu hattın yapımı Alman mühendislerin kontrolünde gerçekleşmiştir. Bu yolculuk, en fazla 4-5 gün sürmekteydi. Bu hattın kurulmasındaki amaç, sadece Kâbe’yi ziyaret etmek isteyen hacılara hizmet etmekten ve

⁹⁹Sinu, Abdurraûf, *“El-Sultan Abdülhamid El-sânî ve’l-arab El-camiatü’l-islamiyye ve eserühâ fi’htivâi’l-kavmiyye El-arabiyye”*, s.10.

¹⁰⁰ Mufaffak benî el-merce, *“Sahvetü’r-racûli’l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve’l-hilâfeti’l-islamiyye”*, s.113.

¹⁰¹ El-Sultan Abdulhamid El-sânî, *“Müzekkiriâtü El-siyasiyye (1891-1908 m)”*, s.67.

onların Mekke ve Medine'ye ulaşımını kolaylaştırmaktan ibaret değildi. Aksine Sultan Abdülhamid, bu hamleyle siyasi ve askeri amaçlar peşindeydi. Siyasî açıdan bakıldığında bu proje İslâm dünyasının dört bir yanında büyük bir dini coşku yaratmıştır. Zira Sultan, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlara bu hattı kurmak için bağış yaparak katkı sağlamaya davet eden bir bildiri yayınlamıştır.¹⁰²

Hicaz demiryolu projesinin yapımı 1901 yılında başlamıştır. Sultan, proje heyetinin başına İzzet Paşa'yı tayin etmiştir. İzzet Paşa, proje giderlerini karşılamak için İslâm alemine bağışta bulunma çağrısı yapmıştır. Sultan Abdülhamid, kendi özel maldan ödediği 50.000 altın Osmanlı lirasıyla bağış listesini açmıştır. Devlet fonundan da 100.000 altın Osmanlı lirası ödenmesine karar vermiştir. Bu iş için hayır cemiyetleri kurulmuş ve dünyanın her yerinden Müslümanlar canları ve mallarıyla demiryolunun inşasına yardım etmek için yarışmışlardır.¹⁰³

1908 yılı Ağustos ayında demiryolu Medine'ye ulaşmıştır. Hattın Medine'den sonra Mekke'ye uzanması gerekiyordu. Ne var ki Mekke Emiri Hüseyin b. Ali'nin, Osmanlı Devleti'nin gücüyle Hicaz'daki otoritesinin sarsılacağından korkması nedeniyle buradaki çalışmalar durmuştur. Böylece projenin, Medine'den emirliğinin ve gücünün merkezi olan Mekke'ye uzatılmasını engellemek için harekete geçmiştir. Hattın ulaştığı son nokta Medine olarak kalmıştır. Ta ki Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde İngilizler, Faysal b. el-Hüseyin b. Ali önderliğinde kendilerine katılan Arap güçleriyle ittifak kurarak Hicaz demiryolunu sabote etmek için birlikte çalışmışlardır. Bu demiryolu günümüzde halen bozuk ve işlevsizdir. Hacıların seyahatini kolaylaştırmak amacıyla onararak yeniden işlek hale getirilmesi için çaba gösterilmesi ümit edilmektedir.¹⁰⁴

Sultan Abdülhamid'in politikası salt İslâmî bir politikadır. Müslümanların manevi lideri vasfıyla onların kalplerini kendi etrafında birleştirmek istemiştir. Bunu gerçekleştirebilmek adına bu büyük projeden daha güzel bir araç bulamamıştır.¹⁰⁵

¹⁰² Mufaffak benî el-merce, "*Sahvetü'r-racüli'l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve'l-hilâfeti'l-islamiyye*", s.113.

¹⁰³ Harb, Muhammed, "*es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr*", s.221-222.

¹⁰⁴ Mufaffak benî el-merce, "*Sahvetü'r-racüli'l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve'l-hilâfeti'l-islamiyye*", s.114.

¹⁰⁵ Önceki kaynak, s.114.

1.2.3.4.5. Avrupa Ülkelerinin İslâm Birliğine Karşı Konumları

Avrupalılar, Sultan Abdülhamid'in politikalarının kendi nüfuzları için oluşturduğu tehlikeyi hissetmişlerdir. Sömürge tarihinde söz sahibi olan Mösyö Hanoto (Hanotaux) ve Lord Cromer gibi bazı şahsiyetler ortaya çıkarak İslâm Birliğine karşı koymaya çalışmışlardır. Nitekim bu birliğin dini fanatizmin yuvası olduğu ve Hristiyan ülkelerin güçlerine meydan okumaktan başka bir şey olmadığı kanaatine sahip olmuşlardır. Ayrıca Avrupalı milletleri, bu birliğin faaliyetlerini yakından takip etmeye ve ona karşı dikkatli olmaya davet etmişlerdir. Buna binaen Şeyh Muhammed 'Abduh, Sultan Abdülhamid'i savunarak Lord Cromer'e şu şekilde cevap vermiştir: *"Osmanlı Devleti, en büyük İslâm devletidir ve Sultan II. Abdülhamid ise onların ey büyük ve en haşmetli padişahlarıdır."* Şehzade Sabahattin, Lord Gray'ın İngiliz Avam Kamarası'nda yaptığı ve İslâm Birliğinin dini fanatizm yuvasından başka bir şey olmadığını dile getirdiği bir konuşmaya cevap olarak ona bir mektup yazmış ve *Times Gazetesi*'nin 13 Nisan 1906 tarihli sayısının sayfalarında yayınlatarak cevabını ona yöneltmiştir. Bu mektupta İslâm Birliğinin bir efsane olmadığını, aksine toplum dilinde bunun Doğu'nun Batı'nın eylemlerine -ki bu eylemler her zaman barışçıl nitelikli eylemler olmamıştır- gösterdiği tepki olarak adlandırıldığını açıklamıştır.¹⁰⁶

Avrupa'nın, Sultan II. Abdülhamid'in şahsını hedef almak suretiyle İslâm Birliğine yaptığı saldırı apaçık ortadaydı. Ayrıca Arap hilâfetinin kurulması çağrısında bulunan Arap Ulusal Birliğini İslâm Birliğine bir alternatif olarak öne sürmenin yanı sıra İslâm Birliğinin benimseyerek ilan ettiği anlayış ve esasların hedef alınması da alenen yapılmaktaydı.¹⁰⁷

Mustafa Kâmil, *el-Mes'ele-tü's-Şarkıyye* adlı kitabında bunu şu sözleriyle açıklamıştır: *"Haşmetli Sultan Abdülhamid Hazretleri'nde İngilizleri özellikle kızdıran şey, Müslümanları İslâm hilâfetinin sancağı altına bir araya getirmeye şiddetle meyilli olmasıdır. Zira bu durum, onlarla en büyük emelleri yani Müslümanların arasını açmak ve bazı Müslümanların Osmanlı hâkimiyetinin dışına çıkmasını sağlamak arasında bir engel teşkil etmektedir. Böylece bu satırları okuyanlar, İngilizlerin neden*

¹⁰⁶ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûri El-osmani (1908-1914)", s.34.

¹⁰⁷ İbrahim, Müfide Muhammed, "Asru'n-nehdati'l-arabiyye beyne'l-hakikati ve'l-vehm", Dâru mecdelâvî li'n-neşr, Tab' 1, Amman Memleketü'l-ürdün El-haşimiyye 1999., s.594-595.

Yüce Sultan Hazretleri'ne baş kaldıran birkaç Müslümanla ilgilendiklerini ve neden tüm güçleriyle onlara yardım ettiklerini anlayabileceklerdir.

*İngilizler, Müslümanların halifesini kendi vesayetleri altına alabilselerdi -hangi araçları var ki- o vakit vesayet altındaki bu halife aracılığıyla kendilerine tabi olan ve olmayan Müslümanlar üzerinde emellerini gerçekleştirebileceklerini -Allah muhafaza etsin- yakinen bilmektedirler. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni yıkmak için çaba göstererek, en büyük amacı olan erişilmesi uzak bir hedefe ve diğer arzularını unutturacak kadar önemli olan siyasi arzusuna ulaşmak için çalışmaktadır. İslâm hilâfetini İngilizlerin vesayeti ve himayesi altına alma projesi, birçok siyasinin uzun zaman önce icat ettiği bir projedir. Aralarında Mısır'da tanınan Mr. Blunt'ın da olduğu İngiliz yazarlar bu konuda kitaplar yazmışlardır. Bu anlamda İngilizlerin Mısır'ı işgalinden önce Mustakbelü'l-İslâm adını verdiği bir kitap yazarak ülkesinin hükümetinin İslâm'ın geleceği hakkındaki hedeflerini ve İngilizlerin dileklerini açıklamıştır. Bu kitabın giriş kısmında "Ümitsizliğe kapılmayın. İnci gerdanlık daha güzel ve daha hoş bir dizgiyle geri dönmek için saçılır" anlamında bir beyitlik bir şiir yazmıştır. Bu şiirle, Osmanlı saltanatını yıkmamanın Müslümanlara zarar vermeyeceğini kastetmektedir. Ancak Mr. Blunt'ın dile getirmediği şey, kendi milletinin bu Arap gerdanlığını İslâm'ın boynuna değil de İngilizlerin boynuna takmak istemeleridir. Aynı şekilde Mr. Blunt "İslâm hilâfetinin merkezinin Mekke ve gelecekteki halifenin de dünyevî bir hükümdar değil dinî bir lider olması gerektiğini belirtmektedir. Yani dünyevî meseleler, işlerini istediği gibi idare etmesi için İngiltere'ye bırakılacaktır. Mr. Blunt sözlerini şu şekilde sürdürmektedir: "Böyle bir halife, elbette ona yardım edecek ve onu koruyacak bir müttefike ihtiyaç duyacaktır. Bu müttefik, İngiltere'den başkası değildir." Kısaca ifade edilecek olursa Mustakbelü'l-İslâm adlı kitabın sayın yazarı -ki o sadece hemşerilerinin umutlarını dile getirmektedir- İslâm'ın en çok layık olduğu şeyin, İngiltere'nin kendisine bir devlet olarak tayin edilmesidir. Mr. Blunt'ın bir tek halifenin de İngiliz olması gerektiğini söylemesi kalmıştır."*¹⁰⁸

¹⁰⁸ Kâmil, Mustafa, "El-MesEletü'ş-şarkıyye", s.20-22.

II. BÖLÜM

ŞAM BÖLGESİNİN DURUMU

2.1.Sultan II. Abdülhamid'den Önce Şam Bölgesinin Durumu

2.1.1. Şam Bölgesinin Osmanlılarca Fethedilmesi ve Siyasi Durumlar:

Osmanlı'nın Şam bölgesini ve diğer Arap ülkelerini fethi, sadece Arap İslâm dünyasının doğusundaki nüfuz ve genişleme konusunda Safevî Devleti'yle aralarında meydana gelen ihtilaftan ve oradaki mezhep çatışmasından kaynaklanmamıştır. Aksine mesele bunun çok ötesine geçmiştir. Bu fethin sebebi, o dönemde Avrupa ve Akdeniz'de meydana gelen uluslararası olaylar ve bu olayların Osmanlı, Safevî ve Memluk devletlerinin her birine yansımalarıdır. Zira bu fetih; Doğu Akdeniz havzasında Osmanlı hâkimiyetini sağlamayı, Venedik ve Cenova nüfuzunu uzaklaştırmayı, Avrupalı deniz korsanlarını engellemeyi, Avrupalı ve Şîî tüm hasımlarına karşı Sünnî İslâm'ın ihtişamını yeniden diriltmeyi, İspanyol ve Portekizli Hristiyanların İslâm topraklarına yaptıkları kuşatmayı kırmayı, Osmanlı Devleti'ndeki ulaşımı güvence altına almayı, mukaddes yerleri onların yapacakları saygısızlıktan korumayı ve onları Osmanlı Devleti'ni tehdit etmekten caydırmayı amaçlamıştır.¹⁰⁹

Arap ülkelerinin Osmanlılar tarafından fethi, 1516'dan 1556'ya kadar yaklaşık 40 yıl sürmüştür. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim, Memlûklere karşı Mercidabık'ta kazandığı kesin bir zaferden sonra Suriye ve Filistin'e girmiştir. 29 Eylül 1516 tarihinde Şam açıklarına ulaştığında kadılar ve Memluklerin baş komutan yardımcısı

¹⁰⁹ Tarabin, Ahmed, “*et-Tecziatü 'l-arabiyye keyfe tehakkakat tarihiyyen*”, Merkezü dirasâtî'l-vahdeti'l-arabiyye, Tab' 1, Beyrut Lübnan 1987., s.34-36.

kendisiyle buluşmak, şehri ve Dimaşk'ın güneyine doğru Şam bölgesinden geriye kalan yerleri özellikle de Kudüs ve Gazze'yi teslim etmek için yanına gelmişlerdir.¹¹⁰

Osmanlılar, Şam bölgesinin üç naipliğe bölünmesine ve her naipliğin başında bir paşanın yer almasına karar vermişlerdir. Bunların ilki; Halep naipliği olup Kuzey Suriye'yi kapsamaktadır. İkincisi: Trablus naipliği olup Humus, Hama, Selemiyne ve Cebeliyye'den ibaret dört sancağı içine almaktadır. Üçüncüsü ise Dimaşk naipliği olup en önemlileri Beyrut, Sayda, Nablus, Kudüs ve Gazze'nin olduğu on sancak içermektedir. 1073 yılında Sayda'ya, Lübnan'daki Trablus naipliği hariç Şam sahillerini kapsayacak şekilde müstakil bir naiplik tahsis edilmiştir.¹¹¹

Osmanlı idaresinin felsefesi, vilayetlerdeki durumları olduğu haliyle bırakarak hükümet tarafından insanların hayatlarına ve iç meselelere cevheri bir müdahale olmaksızın yönetmek üzerine kuruluydu. Aksine vilayeti savunmak ve orada emniyeti yaymak için garnizonlar kurmakla yetinmiştir. Bunların haricindeki şeyleri ise padişahın şeyhlerden, ileri gelenlerden veya emirlerden atadığı, kendi memleketlerinin sorunlarını kendileri çözen valilerden oluşan yöneticilerine ve vilayet halkına bırakmıştır.¹¹²

Osmanlı Devleti Dimaşk, Halep ve Trablus kaleleri gibi kaleler ve hisarlar yapmayı ve mukaddes mekanları restore etmeyi önemsemiştir. 1543 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Şam bölgesindeki en önemli eserlerinden sayılan Kudüs surlarının restorasyonu yapılmıştır. Aynı zamanda hac ve ticaret kafilelerinin geçtiği yolların güvenliği sağlanmıştır.¹¹³

Şam bölgesi (Suriye), Sultan II. Mahmud döneminde burayı işgal etmek için pek çok sebep olduğuna kanaat getiren Mehmed Ali Paşa komutasında Mısır saldırısına maruz kalmıştır. Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı Akka valisine ders vermek için bir ordunun başında buraya göndermiştir. Ordu, 29 Ekim 1831 yılında Filistin'e doğru ilerleyerek herhangi bir direnişle karşılaşmadan Gazze, Yafa, Kudüs,

¹¹⁰ İvanov, Nicolay, “*El-Fethu'l-osmani li'l-aktâri'l-arabiyye (1516-1574)*”, Çev. Yusuf Ataullah, Takdim Mesut Dâhir, Dâru'l-farabî, Tab' 1, Beyrut Lübnan 1988., s.64-65.

¹¹¹ Dayf, Şevki, “*Asru'd-düvEl ve imârâtü's-şam*”, Dâru'l-meârif, Tab'2, Kahire Mısır 1990, s.35.

¹¹² Nevvar, Abdulaziz Süleyman, “*Tarihu's-şuûbi'l-islamiyye*”, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire tarihsiz., s.227.

¹¹³ Zeyyâde, Nikolay, “*el-Fethu'l-osmani li bilâdi's-şam ve âsâru el-mübâşira*”, Mecelletü'l-ictihad, Reis, müellif: el-Fadl Şelak; Rıdvan el-Seyyid, Aded 44, cilt 11, Beyrut Lübnan 1999. s.20,22.

Hayfa ve Celil'i işgal etmiştir. 1832 yılında ise Akka, Araplar, Dürziler ve diğerlerinin yardımlarıyla altı ay süren¹¹⁴ bir kuşatma sonucunda düşmüştür. Akabinde Mısır donanması Lazkiye, Trablus, Beyrut, Sayda ve Sur gibi Şam sahillerini kontrolü altına almıştır.¹¹⁵

İbrahim Paşa Şam'a girmeden önce Şam'daki vekili Ahmed Kârût Bey b. Yusuf Paşa'yı Şam'a göndererek oraya gireceğini bildirmiştir. Şehrin ileri gelenleri ve ağalar şehre girmelerini kabul etmeyerek Mısır ordusuna karşı halkı silahlandırmışlardır. Şehir halkı karşılarına çıkmasına rağmen Mısır ordusunun sayı ve teçhizat açısından çok daha güçlü olması nedeniyle vezir, kadı, müftü ve hatta ağalar dahi şehri terk etmişlerdir. Ahmed Bey, İbrahim Paşa'ya şehrin teslim olduğunu bildirmiştir.¹¹⁶ Akabinde ordu Humus, Hama ve Halep'e yönelmiş, İskenderun ve Belen kaleleri ele geçirilmiştir. Böylece İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, Osmanlı ordusuna karşı zafer kazanmış ve Toros Dağları'nı aşarak Konya'da Türk güçleriyle karşılaşmıştır. Daha sonra Mısır ordusu Kütahya'ya¹¹⁷ ulaşana kadar ilerlemeye devam etmiştir. Öyle ki bazı Avrupalıların İbrahim Paşa'yı, hilâfetin başkenti İstanbul'a ulaşana kadar ilerlemeye teşvik ettikleri rivayet edilmiştir.¹¹⁸

Sultan II. Mahmud, Mısır'ın ilerlemesine karşı kendisine destek olması için Avrupa ülkelerine başvurmak zorunda kalmış ve Avrupa bunu memnuniyetle karşılamıştır. Özellikle Rusya, Bâb-ı Âlî'ye Osmanlı ordusuna yardım etmeye hazır olduğunu bildirerek, onlara destek vermek amacıyla güçlü bir donanma ve ordu göndermiştir. Mısır ise Mehmed Ali Paşa'yla Fransa Kralı Louis Philippe arasındaki muhabbetten dolayı sadece Fransa'yla ittifak kurabilmiştir. Ancak İstanbul'daki büyükelçisi, Bâb-ı Âlî'ye Osmanlı'yla Mehmed Ali Paşa arasında arabuluculuk önerisinde bulunmuştur. Bu esnada Mehmed Ali Paşa'ya bir mektup yazarak Sultan II. Mahmud'un Halil Paşa'yla gönderdiği şartları kabul edip etmeyeceğini sormuştur. Mektup, Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın hâkimi lehine Akka, Nablus, Sayda ve Kudüs'ten vazgeçeceğini

¹¹⁴ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949*”, Müessesetü'd-dirâsâti'l-filistiniyye, Tab'1, Beyrut Lübnan, 1996., s.261.

¹¹⁵ Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü's-şam*”, Mektebetünnuri, Dımışk, 1983, Tab.3, cilt.3, s.52.

¹¹⁶ Müellifi bilinmiyor, “*Müzekkirât tarihiyye an hamleti İbrahim Paşa alâ Suriye*”, Thk. ve Takdim Ahmet Gassan Sebatu, Dâru kuteybe li't-tibaa, Dımeşk, tarihsiz., s.48-49.

¹¹⁷ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949*”, s.261-262.

¹¹⁸ Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü's-şam*”, Nuri, Tab'3, c.3, s.56.

belirtmiştir. Ancak Mehmed Ali Paşa'nın beklentisi, özellikle Mısır'daki Fransız Konsolosunun teşvikleriyle Şam bölgesinin tamamını ele geçirmektir.¹¹⁹

8 Nisan 1833 tarihinde Sultan II. Mahmud ile Mehmed Ali Paşa arasında Kütahya barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Mehmed Ali Paşa “valilik” makamını ve Mısır, Sudan, Cidde, Sayda, Trablus, Şam, Halep ve Adana'yı elde etmiştir. Osmanlı Devleti, daha önce tarihinde tek seferde yedi vilayeti bir valiye vermemiştir.¹²⁰

İbrahim Paşa'nın politikası Osmanlı yönetiminden bağımsız bir Arap devletinin kurulması söylemine sahip olduğu için Mısır seferi başlangıç evresinde yetkililer tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ne var ki ülke onun döneminde misyonerlik faaliyetlerine açık hale gelmiştir.¹²¹

1838 yılında Mısır hükümeti, Halep'i Dimaşk'tan ayırarak İbrahim Paşa'nın amcasının oğlu olan İsmail Bey'i buraya vali olarak atamıştır.¹²² İsmail Paşa, İngiltere'ye daimî konsolosluğunu Kudüs'te açma izni vermiştir. Aynı zamanda misyonerlere ait eğitim ve kültür kurumlarının açılmasına da izin verilmiştir.¹²³

İbrahim Paşa'nın, insanların ekonomik ve sosyal durumlarında yaptığı iyileştirmelere¹²⁴ rağmen halk ile yöneticiler arasındaki ilişki her seviyede çabucak bozulmuştur. Zira 14 yaşından büyük erkeklerden zorla aldıkları vergiler nedeniyle

¹¹⁹ Kâmil, Mustafa, “*El-MesEletü 'ş-şarkiyye*”, s.88-90.

¹²⁰ Öztuna, Yılmaz, “*Tarihu 'd-devleti 'l-osmaniyye*”, Çev. Adnan Mahmud Selman; Mahmud El-Ensarı, Müessesetü faysal li't-temvil, şeriketü hilal li't-tıbaa ve'n-neşr, Tab'1, İstanbul Türkiye, 1990., c.2, s.17.

¹²¹ Avde, Muhammed Abdullah, El-Hatîb, İbrahim Yasin, “*Tarihu 'l-arabi 'l-hadis*”, Darul-Ehliyye, Amman Urdun, 1989, s.53.

¹²² Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü 'ş-şam*”, Nuri, Tab'3, c.3, s.57.

¹²³ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri 't-tarih hattâ seneti 1949*”, s.265.

¹²⁴ İbrahim Paşa'nın gerçekleştirdiği reformlar şu şekildedir:

- Güvenliğin güçlendirilmesi ve devrimcilerin yaşadıkları mekanların yıkılması.
- Padişahlığa ait ve askeri konseylerin düzenlenmesi ve şura konseyinin kurulması gibi idari yapının ve hükümet sisteminin reformu.
- Tarımın canlandırılması ve sanayi, madencilik ve ticaret tesislerinin geliştirilmesi.
- Önceden kendilerine yasak olan Şam'a yabancıların delege göndermelerine izin verilmesi.
- Alimleri ve şairleri kendine yakın tutması. Daha detaylı bir şekilde incelemek için, Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü 'ş-şam*”, Nuri, Tab'3, c.3, s.57-58.

toplumun tüm sınıfları arasında hoşnutsuzluk yayılmıştır. Ayrıca, hükümet projelerinde zorunlu çalışma ve zorunlu askerliğin yanı sıra halkın elindeki silahların toplanmasını da dayatmıştır.¹²⁵ Şam bölgesindeki insanlar, Mısır hükümetinin kendi servetlerini çaldığını ve Müslümanlar aleyhine Hristiyanlara ve yabancılara geniş imtiyazlar verdikleri için Mehmed Ali Paşa ile İbrahim Paşa'nın yönetiminin gayri meşru olduğunu anlamışlardır. Tüm bunlar özellikle de Şam bölgesindeki Mısır hükümetinin destekçilerini azaltan asker yarası, Halep, Beyrut ve Antakya'daki insanları toplum düzeyinde bir hareketliliğe sevk eden nedenler arasındadır. Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim'e ipek ürünlerini tekeline tutmasını ve halka yeni bir vergi yükümlülüğü getirmesini emrettiğinde huzursuzluk ve kargaşa Havrân'la birlikte Vâdi't-Teym'deki Dürzi halkına kadar ulaşmıştır.¹²⁶

7 Haziran 1839 tarihinde Osmanlı Devleti Mısır ordularına savaş ilan etmiş ve Hâfız Paşa komutasındaki büyük bir orduyu Mehmed Ali Paşa'yla savaşmak için göndermiştir. Aynı zamanda İngiltere, Rusya'nın nüfuzunu zayıflatmak adına Osmanlı Devleti'ne yardım etmesi için Fransa'yı çekmeye çalışsa da Fransa bunu reddetmiştir. Mehmed Ali Paşa tam anlamıyla savaş hazırlıklarını tamamladığından İbrahim Paşa, 23 Haziran 1839 tarihinde gerçekleşen Nizip Savaşı'nda büyük bir zafer kazanmıştır. Yenilgi haberi, Sultan II. Mahmud'un ölümü ve Oğlu Abdülmecid'in tahta oturmasından sekiz gün sonra ulaşmıştır.¹²⁷

Mısır hükümeti ve Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmazlığın kızıştığı ve krizin büyüdüğü 1839 yılında I. Abdülmecid tahta çıkmıştır. Mehmed Ali Paşa, yeni padişahın yaşının küçük olmasının, başka zaferler kazanabilmek için kendisinin ve ordusunun işlerini kolaylaştıracağını zannetmiştir. Ancak bu beklentileri gerçekleşmemiştir. Zira Lübnan Dağı'nın (Cebel Lübnân) ve Arapların şeyhleri Osmanlı Devleti saflarına katılmışlardır. Büyük devletlerin Osmanlı Devleti'yle ittifak kurduğunu gördükleri için Mısır hükümetine yardım etmekten vazgeçmişlerdir. Osmanlı Devleti, yerel

¹²⁵ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949*”, s.266-267.

¹²⁶ Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü'ş-şam*”, Nuri, Tab'3, c.3, s.63.

¹²⁷ Berekat, Davud, “*El-Batalü'l-fatih İbrahim ve fethuhû eş-şam 1832*”, Müessesetü'l-hendâvî, Kahire Mısır 2012., s.151. Kâmil, Mustafa, “*El-MesEletü'ş-şarkiyye*”, s.93-95.

liderlerle aralarındaki bağımsızlık anlaşmazlıklarını körüklemek için onlara para ve silah yardımıyla bulunmuştur.¹²⁸

Avrupa Devletleri özellikle de İngiltere, Mehmed Ali Paşa'nın sadece Anadolu'da değil Suriye'deki zaferlerini de kendi çıkarlarına bir tehlike ve tehdit unsuru olarak görmüştür. Mehmed Ali Paşa'ya baskı yapmak adına Lübnan'da ona kin besleyen oluşumlara silah ve askeri lojistik yardımı sağlamıştır. Bu nedenle Mısır hükümetine karşı çeşitli dini mezheplerin yardımlaştığı bir ayaklanma gerçekleşmiştir.¹²⁹

İngiltere Dışişleri Bakanı, Mehmet Ali Paşa'nın hâkimiyeti döneminde Mısır ve Suriye arasında bir Arap birliği oluşmasından endişe duymuştur. Bu birliği, Arap uyanışının anahtarı ve Siyonizm'in savunduğu bir çağrı olan Filistin'de Yahudiler için ulusal bir devlet kurma projesi arasında bir engel olarak görmüştür.¹³⁰

1840 yılında Mar İlyâs Kilisesi liderleri, Emir Beşîr ve Mısırlıların zorunlu askerliği ve halkın elindeki silahların toplanmasını dayatan politikalarına karşı koyma hususunda Beyrut yakınlarındaki Antelias'ta yemin ederek görüş birliğine varmışlardır. İçeriği şu şekilde olan bir taahhütnâme belgesi hazırlayarak imzalamışlardır: “Üzerinde yazılı tarihte Antelias'taki Mar İlyâs Kilisesi'ne geldik. Genel olarak Lübnan Dağı'nın tüm köylerinden olan ve bilinen Dürziler, Hristiyanlar, Şiiler ve Sünniler adına bu belgede adları zikredilenler olarak Kutsal Aziz Markûm Sunağında yemin ederek bizden herhangi birine ihanet etmeyeceğimize ve herhangi birimizin zararına olacak şeyi kabul etmeyeceğimize söz verdik. Söz birdir, görüş birdir.”¹³¹

Bu bağlamda İngiliz Dışişleri Bakanı Avrupa ülkelerine, Mehmed Ali Paşa'nın Şam bölgesinden çekilmesini ve sadece Mısır'daki hâkimiyetiyle yetinmesini, aksi takdirde bu devletlerin kendisine karşı güç kullanacaklarını belirten bir uyarının ona yöneltilmesini önermiştir. Ancak Fransa bu öneriyi reddetmiştir. Bunun üzerine İngiltere, Mısır sorununu çözmek için Londra'da düzenlenecek bir konferansa katılmak

¹²⁸ Şofânî, İlyas, “El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzû fecri't-tarih hattâ seneti 1949”, s.272.

¹²⁹ Kürd Ali, Muhammed, “Hutatü'ş-şam”, Nuri, Tab'3, c.3, s.71-72.

¹³⁰ Heythem Mühyi Talip el-Cuburi, Zeynep Abid el-Cuburi, *Eser Hareket el-İslah el-Osmani fî Tetavur el-Harakatül-Fikriyye fî el-Vatanül-Arabi fî el-Ahdil-Osmani el-Mütee'hir*, Müceletül-Camiat el-Babil Lilulum el-İnsaniyye, Irak-Babil, cild 23, 3. sayı, 2015, s.1449.

¹³¹ Horanî, Albert, “El-Fikru'l-arabi fî asri'n-nehda 1798-1939”, s.82.

üzere Avrupa ülkelerini delege göndermeye davet etmiştir.¹³² İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya'nın katıldığı konferans 15 Temmuz 1840 tarihinde yapılmıştır. Konferans gerçekleşikten sonra dört delege Mısır meselesine has olan ve şu ifadeleri içeren antlaşmayı Londra'da imzalamışlardır: *"Mehmed Ali Paşa'ya Mısır Paşalığı unvanı babadan oğula geçecek şekilde, sadece kendi hayatıyla sınırlı olmak kaydıyla da Akka Paşalığı unvanı verilmiştir. On gün tamamlandığında Mehmed Ali Paşa bu teklifi kabul etmezse, Akka'daki yönetim hakkını kaybedecektir. Mısır'ın babadan oğula geçecek şekilde yönetim hakkı için ise on gün geçtikten sonra bir on günlük süre daha tanınacaktır. Bu süre de sona erdiğinde eğer bu teklifi kabul ettiğini ilan etmezse bizzat Mısır'daki yönetim hakkı dahi düşecektir."*¹³³ Bu durumda Mehmed Ali Paşa Girit, Kudüs, Adana ve Kuzey Şam Bölgesini Osmanlı Devleti'ne iade edecektir. Aynı şekilde Mısır yönetimine biat ve itaatten vazgeçerek yeniden Osmanlı Devleti'nin yönetimi altına dönmek isteyen Şam bölgesi sakinlerine yardım edilmesi hususunda da ittifaka varılmıştır. Ayrıca Mısır güçlerinin Osmanlı Devleti güçlerinin bir parçası olduğunu da kabul etmişlerdir. Bu antlaşmayı imzalayan Avrupa Devletleri, Osmanlı tahtını ve İstanbul ile Osmanlı limanlarını her türlü saldırıdan koruma taahhüdünde bulunmuşlardır.¹³⁴

Açıkçası bu anlaşmanın gerçekleştiği koşullar ve bu koşulların Mehmed Ali Paşa'ya sunulma şekli, Paşa'nın bu şartları hemen kabul etmesini mümkün kılmamıştır. Aslında kastedilen şey, tam da buydu yani Paşa'nın şartları kabul etmemesiydi. İngiltere, Suriye'nin veya bir parçasının dahi, bu yaşlı Paşa'nın ömründen geriye kalan sürede olsa bile Mısır'la bağlantılı olmasını istememiştir. 3 Eylül 1840 tarihinde¹³⁵

¹³² Kâmil, Mustafa, *"El-MesEletü 'ş-şarkıyye"*, s.97.

¹³³ El-Ğannâm, Süleyman b. Muhammed, *"Siyasetü Muhammed Ali Paşa El-tevessüyye fi'l-cezireti'l-arabiyye ve's-sûdan ve'l-yunan ve suriye (1811-1840)"*, El-Merkezü's-sekafi El-arabi, Tab'2, Dâru'l-beyda El-Mağrib 2004, s.145.

¹³⁴ Arslan, Şekib, *"Müdevvine ahdâsi'l-âlemi'l-arabi ve vekâihî 1800-1950M. bi hasebi't-tesElsüli'z-zemen"*, İşraf ve Tahrir Yusuf Hüseyin İbiş; Toma Tevfik Ariza, Yusuf Kazma Huri, Dâru't-tekadümüyye, Tab'2, Beyrut Lübnan 2011., s.26.

¹³⁵ Müttefik kuvvetlerin genel komutanı Sir Robert Stopford 9 Eylül 1840 tarihinde Beyrut'a ulaşmış, Lübnanlılarla iletişimin rahatça kurulabildiği ve onlara silah dağıtımının yapılabildiği Jounieh'e indirme hareketiyle savaş faaliyetlerine başlamıştır. Aynı zamanda bu şehir, Trablus'tan Beyrut'a giden ve bu iki şehrin garnizonlarını ayıran yol üzerinde yer almaktadır. Şayet Beyrut daha önce işgal edilmiş olsaydı Mısır ordusu onunla Lübnan arasında bir engel olarak kalacaktı. 9 Eylül akşamı donanma,

Mehmed Ali Paşa'ya tanınan süre sona ermiştir. Bunun üzerine başta Sir Charles Smith komutasındaki İngiliz donanması olmak üzere antlaşmaya katılan ülkelerin güçleri, Mehmed Ali Paşa'nın ordusuna karşı saldırıya geçmiş ve kuşatmıştır. 15 Eylül tarihinde Beyrut'a yaptıkları çıkartma sonucunda İbrahim Paşa hezimete uğramıştır. Ayrıca Suriye, Lübnan ve Filistin'deki halkın Mısır ordusuna karşı ayaklanması da Osmanlı ordusunun 16 Ekim'de Trablus'a, 4 Kasım'da Akka'ya, 13 Kasım'da Halep'e ve 29 Aralık 1840'ta da Şam'a girmesini kolaylaştırmıştır.¹³⁶ Mehmed Ali Paşa durumun ciddiyetini ve ittifak güçlerinin İskenderiye'ye yöneldiğini gördüğünde, Oğlu İbrahim Paşa'dan orduyu toplamasını ve Şam bölgesinden çekilmesini istemiştir.¹³⁷

Mehmed Ali Paşa, Osmanlı hâkimiyetine boyun eğmiş ve Mısır'ı babadan oğula geçen hanedanlıkla yönetmeyi kabul etmiştir. 27 Kasım 1840 tarihinde Mehmed Ali Paşa'nın Dışişleri Bakanı Bogos Bey ve İngiliz komutan Amiral Charles Napier, Mısır güçlerinin Suriye'den çekilmesi antlaşmasını imzalamışlardır. Mısır ordusunun geri çekilmesinden sonra Şam bölgesindeki merkezi yönetim Osmanlı otoritesine geri dönmüştür. Böylece Suriye, Osmanlı 5. Kolordusu için bir üs haline gelmiştir.¹³⁸ Bu şekilde Osmanlı Devleti, Şam'la ilgili tüm yönetim işlerini kontrol eden güçlü bir

askerleri karaya indirmeye hazırlanmıştır. 10 Eylül sabahı bir kısmı Ra's Beyrût bölgesi önünde tatbikat yaparak düşmana saldırmak istediğini ve askerlerin o tarafa indirme yaptığını düşünmesini sağlamıştır. Sonra gemiler, Jounieh'e ve Nehru'l-Kelb'in döküldüğü bölgeye doğru harekete geçerek bu iki bölgeye askerleri indirmiştir. Silahları teslim almak için Lübnanlılar kendilerine doğru gelmeye başlamışlardır. Birkaç gün sonra katılanlar arasında Lübnan Dağı Valisi Emir Beşir Şihâb'ın yeğeni olan Keservân Valisi Emir Abdullah Hasan Şihâb da vardı. Özellikle İbrahim Paşa'nın üst düzey komutanlarından Osman Paşa'nın büyük bir askeri kuvvetle Keservân'da konuşlanması dikkate alındığında silahların teslim edilmesi büyük bir anlam ifade etmekteydi. Ebu Izziddin, Süleyman "*İbrahim Paşa fî suriye*", El-Matbaatü'l-ilmîyye li Yusuf sâdire, Beyrut Lübnan 1929., s. 280-281.

¹³⁶ El-Ğannâm, Süleyman b. Muhammed, "*Siyasetü Muhammed Ali Paşa El-te vessüiyye fî l-cezireti'l-arabiyye ve 's-sûdan ve 'l-Yunan ve suriye (1811-1840)*", s.145-146. Öztuna, Yılmaz, "*Tarihu'd-devleti 'l-osmaniyye*", Tab'1, 2004, cilt 2, s.38.

¹³⁷ Müellifi bilinmiyor, "*Müzekkîrât tarihiyye an hamleti İbrahim Paşa alâ Suriye*", Thk. Ve Takdim Ahmet Ğassan Sebatu, Dâru kuteybe li't-tibaa, Dimeşk, tarihsiz., s.130.

¹³⁸ El-Cemil, Seyyar, "*Tekvînü 'l-arabi 'l-hadis*", Dâru'ş-şurûk, Tab' 1, Amman Ürdün 1997., s.429.

otoriteye sahip olmuştur. Bunun üzerine bölge, daha önce Mısır yönetiminin şahit olmadığı düzen ve huzurun tadına vararak yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹³⁹

Müslümanlar Mısır ordusu ve İbrahim Paşa yönetiminin son bulmasını ve Osmanlıların geri gelmesini memnuniyetle karşılamışlardır. Mısır yönetiminin Şam bölgesinde geçirdiği kısa dönem, Osmanlı otoritesini yönetimi devralmaya zorlayan oluşumların önünü açmış, Osmanlı hâkimiyetine dönüşünden sonra Avrupa devletlerinin elde ettiği imtiyazlar pekişmiş ve Şam bölgesindeki yerel liderler kaybettikleri konumlarını geri kazanamamışlardır. Nitekim geniş kapsamlı bir Arap devleti kurma amacıyla Suriye kamuoyunu uyandırarak harekete geçiren yeni bir siyasi lider tabakası ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰ Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Arap ülkeleri üzerinde katı güç ve kontrol politikası uygulayarak bir kısmının yararlandığı özerkliğe son vermiştir.¹⁴¹

Osmanlı Devleti, Mehmed Ali Paşa yönetimine karşı kendisine yardım eden nüfuz ve toprak sahibi herkesi ödüllendirmiştir. Aynı zamanda dini gruplar arasında yakınlık ve ülfetin hâkim olmamasını sağlamaya çalışmıştır. Nitekim devletin temsilcileri, Osmanlı Devleti'nin özerk yönetim ve toprak sahibi bazı liderlerin ellerinden otoritelerini çekip alabilmesi amacıyla Lübnan Hristiyanlarına karşı Dürzilere yardım etmişlerdir.¹⁴²

2.1.2. Şam Bölgesinde Osmanlı Tanzimatı (Düzenlemeleri)

Şam bölgesindeki Osmanlı tanzimatı konusuna geçmeden önce ilk olarak tanzimat kelimesinin anlamının bilinmesi gerekmektedir. Tanzimat kelimesinin pek çok tanımı bulunmakla birlikte bu konuda kanaatimizle örtüştüğünü düşündüğümüz tanımı seçmemiz uygun olacaktır. Buna göre tanzimat, büyük ölçüde Avrupa deneyiminden esinlenen bir reformizm olup amacı, İmparatorluğun askeri ve idari sistemlerini değiştirmek ve bu İmparatorluğu yeni fikri ve hukuki temeller üzerine oturtmaktır. Ya da

¹³⁹ Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*”, Tadim Ahmed İzzet Abdulkerim, Dâru'l-meârif, Kahire Mısır 1969., s.55.

¹⁴⁰ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949*”, s.267. Avde, Muhammed Abdullah, El-Hatîb, İbrahim Yasin, “*Tarihu'l-arabi'l-hadis*”. s.53.

¹⁴¹ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949*”, s.271.

¹⁴²Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü'ş-şam*”, Nuri, Tab'3, cilt.3, s.74.

seçilmiş parlamentolarda somutlaşan özgürlük, adalet ve eşitliğe dayalı deneyimden ilham alan siyasi sistemlere göre toplumun reforme edilmesidir.¹⁴³

Tanzimatın; Osmanlı Devleti'nin, devletin yönetim ve idare şekline getirdiği idari, ekonomik, eğitim, askeri ve diğer alanlarda devletin örgütlenme kurallarını ve esaslarını Avrupa ilkeleri temelinde oluşturmasını sağlayan unsurlar arasında yer alan sistemler, kavramlar ve düşüncelerden ibaret olduğunu söylemememiz mümkündür. Osmanlı Devleti'nde en yüksek idari otorite olan padişah yönetiminin çıkardığı resmi kanunlarla yürürlüğe girmiştir. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'yla başlamış, 1876 yılındaki Mithat Paşa anayasası veya diğer adıyla Birinci Meşrutiyet'le sona ermiştir.¹⁴⁴

2.1.2.1. İdari Düzenlemeler

Osmanlı idari düzenlemeleri, şehirlerde ve kırsal kesimlerde büyük bir başarı yakalamıştır. Bunun nedeni, yönetim mekanizması ve düzenli askeri güçlerin bu bölgelere yerleşmesidir. Böylece kendisiyle yerel güçler arasındaki rekabet ve çatışmayı kendi lehine sonuçlandırabilmiştir. Bu düzenlemeler, Türk valilerin ve yardımcılarının yetkilerini belirlemesine karşın yerel liderlerin yönetimdeki liyakat ve varlıklarını ispatlayabilmeleri için önlerine bir fırsat kapısı açmıştır. Ne var ki Türk askeri güçlerinin şehirleri kontrolü altında tutması, bu yerel liderleri merkezi hükümetin temsilcileriyle çatışmaya girmekten caydırmıştır. Ancak kırsal kesimlerde özellikle de uzak, dağlık ve çölden ibaret bölgelerde Osmanlı otoritesi görece daha zayıf ve bazen de yok denecek kadar az olmuştur. Köy muhtarı veya şeyhi buralarda idari görevi üstlenen kişi olmuştur. Dolayısıyla durumların kontrol altına alınması hususunda devletle kırsal kesimlerdeki liderler arasındaki ilişki bazen gergin bir hal almıştır. Ayrıca yerel liderler, vergi ödemekten kaçınmak için zaman zaman şiddete başvurmuşlardır. Bu nedenle bu bölgelerdeki düzenlemeler ve reformlar şehirlere kıyasla daha ağır ilerlemiştir.¹⁴⁵

Yarım asrı geçmeyen bir süreçte Osmanlı Devleti, başta özellikle Suriye Vilayeti olmak üzere birçok düzenlemeyi başarıyla gerçekleştirmiş, vilayetlerin kurulmasına ilişkin kanun, vilayetin idari taksimi anlamında yeni bir şey getirmese de bu

¹⁴³ Dâhir, Muhammed Kâmil, “*es-Sırâu beyne't-teyâreyn El-dinî ve'l-almânî fi'l-fikri'l-arabi El-hadîs ve'l-muâsır*”, Dâru'l-bîrûnî li't-tibaa ve'n-neşr, Beyrut-Lübnan, 1994, Tab'.1, s.92.

¹⁴⁴ El-Husarî, Satî, “*El-Bilâdü'l-arabiyye ve'l-bilâdü'l-osmaniyye*”, Dâru'l-ilm li'l-melayîn, Tab'2, Beyrut Lübnan 1960., s.97.

¹⁴⁵ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949*”, s.273-275.

başarılarından ilki idari düzenlemeler olmuştur. Zira bu kanun çıkmadan önce bile vilayetlerin sancaklara, sancakların da kazalara bölünmesi bilinen ve yürürlükte olan bir uygulamaydı. Ancak bu husustaki yenilik, Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinin idari bölünüşünü yeniden gözden geçirmesi, bazı vilayetleri birleştirmesi ve yeni vilayetler oluşturmalarıdır. Şam bölgesi de bu düzenlemelerden nasibini almıştır. Buna göre Sayda vilayeti kaldırılmış ve Şam bölgesi, eski Trablus ve Sayda vilayetlerini içine alan Suriye Vilayeti ve el-Cezîre ve Anadolu'nun bazı kısımlarını içine alan Halep Vilayeti olmak üzere iki vilayete bölünmüştür.¹⁴⁶

1854 yılında Osmanlılar, bir yandan oradaki güvenlik durumlarını kontrol altında tutmak diğer yandan da yabancı konsoloslukları takip altına almak amacıyla Kudüs'ün doğrudan İstanbul'a bağlı müstakil bir vilayet olmasını kararlaştırmışlardır. Ayrıca Nablus ve Gazze sancakları da bu vilayete ilhak edilmiştir. Vali Mustafa Süreyya, güvenliği sağlamanın yanı sıra Kudüs ve çevresinde herhangi bir mezhep çatışmasının patlak vermesini önlemede başarılı olmuştur.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti, 1856 yılında Tanzimât-ı Hayriye Hümâyunu'nu çıkarmıştır. Buna göre Müslüman olmayan azınlıklar, eğitim kurumları açma hakkına sahip olmuşlardır. Bu anlamda eğitimin her alanında Batılı ülke ve kurumlardan maddi ve manevi destek almışlardır. Buna ek olarak hastaneler, cemiyetler vb. hayır işlerinin yapıldığı kurumları açma hakkını elde etmişlerdir.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti tarafından çıkarılan tanzimat ve reformlar, devletteki muhafazakâr unsurların önceki uygulamalara bağlı kalması, finansal zorluklar ve bazı padişahların halkı önemli ve hassas idari görevlere dahil etme konusundaki isteksizlikleri gibi iç ve dış zorluklarla karşı karşıya kalmıştır.¹⁴⁹ Dış zorlukların nedeni, devlet işlerine yabancı müdahalesine ek olarak Balkanlar'daki şartlardır. Bu hususlar, devleti bazı reformları gerçekleştirmekten vazgeçiren nedenler arasında yer almıştır.¹⁵⁰

1864 yılında Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnameye göre Lübnan Dağı (Cebel Lübnân); Osmanlı vilayetlerinden ayrılarak, antlaşmaya

¹⁴⁶ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.69.

¹⁴⁷ Şofânî, İlyas, "El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzû fecri't-tarih hattâ seneti 1949", s.270.

¹⁴⁸ El-Cündî, Halid Abdul-Kadir, "Abhas fî Tarih ed-Devle al-Osmaniyye (İftiraat ve Haka'ik), İksad lin-Neşri vet-Tevzi', Ankara, 2020, c.2, s.47-49.

¹⁴⁹ Şofânî, İlyas, "El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzû fecri't-tarih hattâ seneti 1949", s.271-272.

¹⁵⁰ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.37.

imza atan Avrupalıların onayıyla Bâb-ı Âlî tarafından atanan bir Osmanlı Hristiyanı tarafından yönetilen, Lübnan'daki farklı grupların temsilcilerinden oluşan bir idari konseyin bu yöneticiye yardım ettiği bir vilayet haline gelmiştir. Bu durum, Lübnan Dağı'nda güvenlik ve istikrarın sağlanmasına olanak sağlamıştır. Öyle ki ticaret özellikle de ipek ticareti revaç bulmuş, tarım sektöründeki işçi sayısı artmış ve tarımdaki üretim fazlası komşu bölgelere ihraç edilir hale gelmiştir.¹⁵¹

1865 yılında Suriye Vilayeti resmi olarak kurulmuştur. Ancak Suriye isminin yerleşmesi, idari sınırlarının belirlenmesini beraberinde getirmemiştir. Tanzimat döneminde birkaç ayrılma ve değişikliğe uğramıştır. Bu anlamda bu vilayetin ismi ancak Osmanlı'nın son döneminde yerleşmiş ve aşağıdaki sancakları içine almıştır:¹⁵²

- Şam Sancağı
- Havrân Sancağı
- Hama Sancağı
- el-Kerek (Me'ân) Sancağı
- Akkâ Sancağı
- Trablus Sancağı
- Beyrut Sancağı
- Lazkiye Sancağı
- Nablus Sancağı
- el-Belkâ Sancağı

Halep Vilayeti ise şu sancakları içine almıştır:

- Halep Sancağı
- Urfa Sancağı
- Maraş Sancağı¹⁵³

Yeni tanzime göre Filistin Mutasarrıflığı, Suriye Vilayetine tabi olmuş ve Kudüs mutasarrıfının idaresi altında kalmıştır. Aşağıdaki dokuz kaza Filistin'e tabidir:

¹⁵¹ Kaddûra, Zehiyye, "Tarihu'l-arabi'l-hadis", Dâru'n-nehda El-arabiyye, Beyrut Lübnan, Tab'. 1, 1975., s.298-299.

¹⁵² Et-Timimi, Yunus İbrahim, "el-Arabiyye el-Betraiye (ed-Diyar el-Urduniyye) kema Vessakaha el-Mütaşrik vel-Mustakşif en-Nemsavi Alvis Musil (1896-1902)", Tec. Yunus İbrahim, Dairetül-Mektebetül'vataniyye, Amman, Urdun, 2021, s.43.

¹⁵³ Kevserânî, Vecih, "Bilâdüş-şam fî matali'l-karni'l-işrîn, el-Merkezü'l-arabi li'l-ebhâs ve diraseti's-siyâsât", Tab'3, Beyrut, Lübnan 2013. s. 36.

- Kudüs
- el-Halîl
- Gazze
- el-Lid
- Nablus
- Samarya
- Bilâdu'ş-Şakîf
- Bilâdu Havrân
- Doğu Ğavr

1837 yılında Kudüs mutasarrıflığı Suriye Vilayetinden ayrılarak doğrudan İstanbul'a bağlanmıştır. Kudüs mutasarrıflığı, şu nahiyeleri içine almıştır:

- Yâfâ
- el-Lid
- er-Ramle
- el-Mecdel
- Halîlu'r-Rahmân
- 'Anze
- Hân Yûnus

Suriye Vilayetinden ikinci ayrılma, 1887 yılında Beyrut'un ayrılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu ayrılma, Beyrut'u ayrıcalıklı kılan öneminin yanı sıra dış etkilere karşı durma ve dış müdahaleleri azaltma arzusundan kaynaklanmaktadır. Ayrıca Suriye Vilayetinin genişlemesi ve valilerinin Dimaşk'ı vilayet merkezi edinmeleri, bu ayrılmanın nedenleri arasındadır. Bundan dolayı hızla vilayete dönüştürülmesi gereklilik arz etmiştir. Akkâ, el-Belkâ, Trablusşam ve Lazkiye'yi içine alan bu vilayete Ali Paşa vali olarak atanmıştır.¹⁵⁴

Filistin'deki Osmanlı düzenlemeleri, ekonomik ve toplumsal dinamikleri hatta Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan gayrimüslim azınlıkların konumlarını dahi etkilemiştir. Böylece yönetim kurullarında hatta Osmanlı meclisinde bile haklara sahip olmuşlardır. Bu husus onlara, ceza ve ticaret davalarında avukat ve kadılık mesleğini

¹⁵⁴Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*”, s.71-72.

icra etmelerini sağlamanın yanı sıra göçmenleri Filistin topraklarına yerleşmeye¹⁵⁵ ve bu topraklara yatırım yapmaya teşvik eden etkenler arasında yer almıştır. Bunun üzerine Alman ve Protestan Amerikalı gayrimüslim göçmenler Filistin'e gelmeye başlamışlardır. Rusya ve Doğu Avrupa'dan gelen Yahudi göçmenler, en yüksek göç oranına sahip olmuşlardır. Bu icraatlar, buradaki ekonomiyi değiştirmiş ve bu nedenle de arazi fiyatları yükselmiştir. Söz konusu durum, Filistin'e İngiliz Mandası'nın uygulandığı 1948 yılına kadar devam etmiştir. 1900 yılında Filistin'e yaklaşık olarak 5.000 Yahudi çiftçi ulaşmış ve yaklaşık 275.000 dönüm araziye kapsayan 19 koloniye yerleşmişlerdir.¹⁵⁶

2.1.2.2. Askeri Düzenlemeler

Şam bölgesindeki Osmanlı tanzimatı döneminde askeri teşkilat, büyük bir ilgi ve öneme sahip olmuştur. Merkez karargâhı Dimaşk olan 5. Kolordu kurulmuş ve Şam bölgesinin Halep, Suriye, Beyrut, Kudüs mutasarrıflığı ve Deyrizor'dan oluşan tüm vilayetlerine ek olarak ve Adana vilayetini kapsamıştır. Bu kolordu aynı zamanda "Arabistan Ordusu" adıyla da anılmış ve bölge halkına zorunlu askerlik yükümlülüğü getirilmiştir. Bu amaca yönelik olarak Osmanlı Devleti, askeri okullar açmış ve bu okullara giriş sistemi olarak padişahın her yıl fermanla gönderdiği kura yöntemini belirlemiştir. Devlet, Şam bölgesinin birçok vilayet ve sancağında kura uygulamasını denetlemesine rağmen, Şam bölgesi halkı askere alınmaktan yakınmışlardır.¹⁵⁷ Bunun nedeni Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Şam bölgesi sakinlerinin askeri hizmetten muaf olmalarıdır. Osmanlı Devleti bu bölgeye yeniden hâkim olduğunda zorunlu askerliği getirmiş ve bu durum Tanzimat Fermanı'nda şöyle ifade edilmiştir: "*Askerlik, halka*

¹⁵⁵ Filistin'e siyonist yerleşimi 1855 yılında Yafa yakınlarında tek olan bir tarım köyünde bir portakal bahçesi satın alarak başlayan bir İngiliz Yahudi olan Moses Montefiore aracılığıyla başlamıştır. 1870 yılında ise Rothschild'in sağladığı finansmanla Yafa yakınlarında ilk siyonist tarım enstitüsünü kurmuştur. 1901 yılında Yahudi Ulusal Fonu kurulmuştur. Siyonist Liderleri Protokolü, Yahudi vatandaşlarını yerleştirmek için Filistin'de toprak satın alınmasında ısrarcı olmuştur. Mufaffak benî el-merce, "*Sahvetü'r-racûli'l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve'l-hilâfeti'l-islamiyye*", s.220.

¹⁵⁶ Simit, Pamila An, "*Filistin ve'l-filistîniyyûn 1876-1983*", Çev. İlham Beşşâra El-Hori, Dâru'l-hasad li'n-neşri ve't-tevzi', Tab' 1, Dimeşk Suriye 1991., 1.baskı, s.24.

¹⁵⁷ Ba'yu, Ğaniye, "*et-Tanzîmâtü'l-osmaniyye ve âsârûhâ ale'l-vilayâti'l-arabiyye eş-Şam ve'l-Irak nü-mûzecen (1839-1876)*", Risaletü macistir fi't-tarihi'l-hadis, Külliyyetü'l-ulûmi'l-insaniyye ve'l-ictimaiyye, Camiatü'l-cezair, Cezair 2008-2009., s.190.

zorunludur. Vatanı korumak için devlete asker vermek halkın uhdesinde zorunlu bir borçtur.” 1860 yılı olaylarının zorunlu askerlik için uygun fırsat olarak görülmüştür. Nitekim Fuad Paşa, Şam vatandaşlarından yaklaşık 2.000 kişiyi askere almıştır. Ancak Suriye Valisi, kuraya katılmaya gelmeyi reddettikleri için zorunlu askerlik sistemini Araplara uygulayamamıştır.¹⁵⁸ Şam bölgesinin tümünde zorunlu askerlik düzenlemesini uygulama çabaları, bu konuda ortaya büyük bir başarı koymamıştır. Zira yerel liderler ve halk, bu kanuna karşı direnç göstermişlerdir.¹⁵⁹

Aynı şekilde devlet, güvenlik teşkilatı ve bu teşkilatın düzenlenmesini de önemsemiştir. 1864 tarihli Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi’ne göre güvenlik meselesi, valinin yetki ve otoritesi altına girmiştir. Vali, güvenlik güçlerini bir yerden başka bir yere nakletme yetkisine sahiptir. Ayrıca devlet, doğrudan valiye bağlı olan “alaybeyi” adı verilen bir subayı, güvenlik güçlerinin komutanı olarak atamıştır. Zaptiye güçlerindeki görev süresini de iki tam yıl olarak belirlemiştir. Zaptiye hizmetine kabul yaşı, 20-25 yaş aralığı olarak belirlenmiştir.¹⁶⁰

Tanzimat döneminde Suriye Vilayetinde güvenlik güçleri şu bölümlere ayrılmıştır:

- 1- Jandarma: Güvenliği korumakla ilgilenir.
- 2- Zaptiye: Kaza merkezlerinde idari ve adli muhtıraları iletir ve vergi tahsilinde köy şeyhleri ve muhtarlarına yardımcı olur.
- 3- Müfettiş veya Polis: Kanuna aykırı davranışları soruşturur ve yabancıları takip eder. Üç kısma ayrılmış olarak 1872 yılındaki toplam sayılarının 252 kişiden ibaret olduğu belirtilmiştir.¹⁶¹

Görünen o ki bu teşkilatlar söz konusu vilayetlerde özellikle görevlerini ve güvenlikle ilgili meseleleri yerine getirme hususunda bir bakıma başarısız olmuştur. Tanzimat döneminin çağdaşlarından birinin, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında hükümetin güvenliği sağlamaya etkisi hakkındaki şu sözlerle dile getirdiği şahitliği, bu başarısızlığın delili sayılmıştır: “*Hükümet yönetiminin güvenliği*

¹⁵⁸ Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü ’l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*”, s.147.

¹⁵⁹ Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzû fecri’t-tarih hattâ seneti 1949*”, 273.

¹⁶⁰ Ba’yu, Ğaniye, “*et-Tanzîmâtü ’l-osmaniyye ve âsâruhâ ale ’l-vilayâti ’l-arabiyye eş-Şam ve ’l-Irak nü-mûzecen (1839-1876)*”, s.193.

¹⁶¹ El-Horî, Beşşâra Halil, “*Hakâiku lübnaniyye*” Evrâku lübnaniyye li’t-tıbaa ve’n-neşr, Der’ûn Lübnan 1960., c.1, s.33.

sağlamada kayda değer bir etkisi bulunmamaktaydı. Karakolların çoğu, gün batımından sonra karakolları kilitliyorlardı ve sabaha kadar bu şekilde kalıyordu. Güvenlik güçleri zaptiye adıyla biliniyordu. Bu kişiler, şahsiyetsizlik ve korkaklıkta dillere sakız olmuşlardı.”¹⁶²

2.1.2.3. Ekonomik Düzenlemeler

2.1.2.3.1. Tarım

Osmanlı otoritesi, 1840 yılında Şam bölgesine döndükten sonra Mısır teşkilatlarından yararlanmıştır. Nitekim tarım sektöründe Mısır yönetiminin aynı yöntemini takip etmiştir. Mısır hükümeti 1831-1840 yılları arasındaki yönetimi boyunca tarımı canlandırmış ve bu sektör Mehmed Ali Paşa'nın politikası nedeniyle dikkate değer gelişme göstermiştir. Nitekim arazi meselelerindeki kargaşayı ortadan kaldırarak toprak ağalığına yani derebeylik ve iltizam sistemine son vermiştir. Bu başarı, toplumun tüm kesimleri arasında hiçbir ayırım yapmaksızın halkı silahlardan arındırma, zorunlu askerlik sistemini getirme, köylülere özgürlüğüne kavuşturma, köylerdeki toprakları ıslah etme ve Mısır'dan yeni tarım ürünleri getirme gibi hususları gerçekleştirdikten sonra kazanılmıştır. Tarım ürünlerine vergi getirilmesi, bazı tarım mahsullerine tekelleştirilmesi ve zorunlu askerlik gibi etkenlerin sınırlı da olsa tarıma olumsuz yansımaları olmuştur.¹⁶³

Osmanlı Devleti, mülkiyet ve haklar açısından toprak sahipleriyle hükümet arasındaki ilişkiyi düzenlemek adına toprak kanunu çıkarırken İslâm hukuku, gelenek ve görenekler ve hatta Avrupa medeni kanunlarını da esas almıştır. Bu karar, 1858 yılı Nisan ayında alınmıştır.¹⁶⁴

Osmanlı Devleti, toprağı beş kısma ayırmıştır:

- Mülk araziler
- Miri araziler (Vilayet emirlerinin arazileri)
- Vakıf arazileri
- Terk edilmiş araziler

¹⁶² El-Allâf, Ahmed Hilmi, “*Dimeşk fi matlai'l-karni'l-ısrîn*”, Talik Ali Cemil Naise, Vezaretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, Dimeşk Suriye 1976., s.252.

¹⁶³ Ebu-Haşim, Adil, “*el-Kudus*”, *Müceletül-Faysal lilbuhus ved-Dirasat el-İslamiyye*, sayı:2376, aylık sayı: 232, 1996, el-Vataniyye lit-Tevzi', s.23.

¹⁶⁴ El-Zeydî, Müfid, “*Mevsûatü't-tarihi'l-islami fi'asri'l-osmani 1516-1916*”, Dâru üsâme li'n-neşri ve't-tevzi' Amman Ürdün 2009., s.255.

- Sahipleri ölmüş araziler (Ölülerin arazileri).

Bu taksimatın nedeni, tapu kayıtlarında dolandırıcılığın ve mülkiyet haklarında tahrifatın önüne geçmektir.¹⁶⁵

2.1.2.3.3. Vergiler

Osmanlı Devleti'nin, tanzimat döneminden önce vergi koyma hususunda oldukça maharetli olduğu görülmüştür. Öyle ki bazı dönemlerde ve bazı bölgelerde vergi sayısı, 97 farklı türde vergi ve harca ulaşmıştır. Yavuz Sultan Selim, Şam'ı fethettiğinde bazı eğlence yerlerine dahi vergi ve harçlar getirmiştir. Bu nedenle alınan vergiler keyfi bir şekilde ve katı bir uygulamayla toplanmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde alınan vergiler tolere edilebilecek düzeyde olsa da vergilerin toplanma yönteminin sert olduğu söylenebilir.¹⁶⁶ Vali, vilayetteki ilk sorumlu ve yetkili kişi olduğundan emri altındaki askerler ve memurların giderlerini karşılayabilmek için vergi yükümlülüğü getirmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle Osmanlı valisi kendi kişisel giderlerini ve vilayetin genel giderlerini temin edebilmek için yeni ve gayri resmi vergiler toplamak zorunda kalmıştır. Bazı valiler tahammül edilemeyecek ölçüde vergi koymakta sınır tanımamışlardır.¹⁶⁷

Tanzimat Fermanı, XVII. Ve XVIII. yüzyıllarda Suriye Vilayeti ve devletin diğer vilayetlerinde yaygın olan dayanaksız ve gayri resmi vergileri iptal etmiştir.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şam bölgesinde yaygın olan iltizam¹⁶⁹ sisteminin zararlarını azaltmak için çeşitli kanunlar ve vergi sistemleri çıkararak vergi toplama ve tahsilat yöntemine düzenleme getirmiştir. 1839 yılında oşür

¹⁶⁵ Avad, Abdülaziz, “*el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye*”, s.230-232.

¹⁶⁶ Kürd Ali, Muhammed, “*Gutatü Dimeşk*”, Matbaatü't-terakki, Tab'2, Dimeşk, Suriye, 1952., 2. baskı, s.139.

¹⁶⁷ El-Hasenî, Emir Ali Abdülaziz, “*Tarihu suriye El-iktisâdiyye (El-iktisâd ruhu 'l-hürriyye ve 'l-istiklal)*”, Matbaatü bedâii'l-fünûn, Dimeşk Suriye 1923., s.149-150.

¹⁶⁸ Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü 'l-osmaniyye fi vilayeti suriye 1864-1914M.*”, s.166.

¹⁶⁹ İltizam Sistemi: Bu sistem, ilk defa Fatih Sultan Mehmet döneminde uygulanmış, Kanuni Sultan Süleyman döneminden önce düzenli bir şekilde hayata geçirilmemiştir. III. Murat döneminde kullanımı gözle görülür bir şekilde artarak genişlemiştir. Ancak XVII. yüzyılın sonunda ekonomik refah kaynaklarının yeniden başlaması nedeniyle kısa bir süre için vergi yükümlülüğü anlamına gelen malikane sisteminin uygulanmasıyla doruğa ulaşmıştır. Yukarıdaki kaynak, s.182.

vergilerini eminlik yoluyla toplamıştır.¹⁷⁰ Ne var ki 1842 yılında yeniden iltizam sistemine dönmüştür. Bundan sonraki süreçte eminlik ve iltizam sistemlerinin her ikisi de devletin içinde bulunduğu koşullara göre yürürlükte kalmıştır. Zira devlet bu iki sistemi uygularken vergi toplayıcılarına hiç başvurmaksızın halkın ödemek zorunda olduğu miri malların en yüksek yüzdesini, en düşük maliyet ve giderlerle elde etmeye dikkat etmiştir.¹⁷¹

2.1.2.4. Eğitim Sistemleri

Osmanlı Devleti'ndeki eğitim sisteminin ve çeşitli aşamalarının, Şam bölgesindeki bireylerin ve toplumun dini ve kültürel açıdan seviyesinin yükseltilmesine katkıda bulunduğu şüphe bulunmamaktadır. Küçük çocuklar için açılan ve "İslâm Sıbyan Mektepleri" adı verilen dini okullar, eğitimde önemli bir rol üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa tarzında modern devlet okulları kurmasıyla bu dini okullar önemi yitirmiş, bu okullara rağbet azalmış ve sayıları azalmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu okullar, modern eğitim kurumlarının yanında eğitim misyonunu yerine getirmek için açık bırakılmış ve faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁷²

Osmanlı'nın ilk dönemindeki kültür ve eğitimin gelişimiyle karşılaştırıldığında Tanzimat döneminde Şam bölgesindeki eğitimin hızlı bir fikri ve kültürel gelişme gösterdiği hususunda hiçbir şüphe yoktur. 1831-1840 yılları arasındaki Mısır yönetimi, bu gelişmeye ön hazırlık yapmış ve bunun önünü açmıştır. Şam bölgesinde bu okulların gelişmesindeki en önemli pay, İbrahim Paşa'ya ve burada eksiksiz bir şekilde uyguladığı Mısır'da uygulanan sisteme uygun ilköğretim programına aittir.¹⁷³

Osmanlı Devleti'ndeki okullar, 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre beş aşamada düzenlenmiştir.¹⁷⁴

2.1.2.4.1. İlkokul Aşaması (Sıbyan Mektebi):

Maarif nizamnamesi, köylülerin okul kurma masraflarını ve öğretmenlerin giderlerini karşılamaları şartıyla her köyde bir ilköğretim okulu bulunmasını şart

¹⁷⁰ Ba'yu, Ğaniye, "et-Tanzîmâtü 'l-osmaniyye ve âsâruhâ ale 'l-vilayâti 'l-arabiyye eş-Şam ve 'l-Irak nü-mûzecen (1839-1876)", s.196-197.

¹⁷¹ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü 'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.184.

¹⁷² Zannun, Yusuf, "Mevsuatül-Musul el-Hadariyye", Darül-Kütüb, Camiatül-Musul, Tab'.1, Musul-Irak, 1992, cilt.4, s.335.

¹⁷³ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü 'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.252.

¹⁷⁴ Önceki kaynak, s.254-257.

koşmuştur. Bu düzeydeki eğitim süresi, zorunlu dört yıldan ibarettir. Öğrenci, bu okulda Kur'an, tecvit, Türkçe okuma ve yazma, matematik, fen, coğrafya ve tarih gibi dersleri görmekte birlikte herhangi bir yabancı dil öğrenmemektedir.

2.1.2.4.2. Rüştîye Aşaması:

Rüştîye mekteplerinin müfredatı: Dini ilimler, Türkçe, Arapça ve Farsça temel eğitimden ibarettir. Öğrenci bu aşamada Avrupa dillerinden herhangi bir yabancı dil öğrenmiyordu. Eğitim süresi dört yıldır. Bu okullar, Müslüman veya Hristiyan olmaları kaydıyla nüfusu 500 evden fazla olan beldelerde açılmaktaydı. Eğer karışık bir nüfusa sahipse bu durumda nüfusun 1.000 evden oluşması gerekmektedir. Vilayetteki maarif idaresi sandığı, rüştîye okulları açmanın tüm masraflarından ve her okula bir grup öğretmen atamasından sorumluydu.

2.1.2.4.3. İdâdî Mektebi Aşaması

Bu okullar, nüfusunun sayısı 1.000 evi geçmeyen kaza ve sancak merkezlerinde açılmıştır. Vilayetteki maarif idaresi, bu okulları açmanın tüm masraflarından sorumludur. Bu okullardaki eğitim süresi üç yıldır. Müfredatı ise Türkçe, matematik, geometri, Osmanlı hukuku, tarih, coğrafya, doğa bilimi, mantık, kimya ve resimden oluşmaktaydı. Bunlara ek olarak öğrenciler, Fransızcadan ibaret bir Avrupa dili öğreniyorlardı ancak bu okullarda Arapça okutulmuyordu.¹⁷⁵

2.1.2.4.4. Sultani Okulu Aşaması

İdadi aşaması sınavında başarılı olan öğrencilerin katıldığı bir eğitim kurumu olan bu okul, sadece vilayet merkezlerinde bulunuyordu. Öğrenci, eğitim harcı ödemek zorundaydı ve bu harcın miktarı öğrenciden öğrenciye farklılık göstermekteydi. Gece okuyan öğrenci 20-30 lira arası bir meblağ öderken, gündüz okuyan öğrenci gece eğitiminin yarısı kadar harç ödüyordu.¹⁷⁶ Bu okuldaki öğrenci sayısı 550-600 arasındaydı.¹⁷⁷ Sultani okulu iki kısma ayrılmıştır:¹⁷⁸

2.1.2.4.4.1.Yüksek Bölüm: Bu bölümdeki eğitim altı sene olup iki şubeye ayrılmıştır.

Bu şubelerin ilki edebiyat şubesidir ve burada okutulan dersler şu şekildedir:

¹⁷⁵Önceki kaynak, s.255.

¹⁷⁶ Önceki kaynak, s.256.

¹⁷⁷ El-Bârûdî, Fahri, “*Müzekkirât El-bârûdî*”, Dâru'l-hayat, Beyrut Dimeşk 1951., cilt.1, s.30.

¹⁷⁸ Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*”, s.256.

- Türkçe yazma ve kompozisyon sanatı
- Arap ve Fars edebiyatıyla ilgili eserler
- Meani ilmi
- Milletler ekonomisi
- Milletler hukuku
- Tarih

Diğer şube ise fen şubesi olup, burada okutulan dersler şunlardır:

- Geometri
- Optik ilmi
- Cebir
- Cebrin geometriye uygulanması
- Düz ve küresel üçgenler
- Astronomi
- Doğa felsefesi
- Kimya uygulaması
- Biyoloji
- Topografya

2.1.2.4.4.2.Normal Bölüm: Bu bölümdeki eğitim üç sene olup, burada okutulan dersler idadi müfredatıyla benzerlik gösterir.¹⁷⁹ Bu okullardaki eğitim dili Türkçe olup Arapça dersi okutulmamaktadır. Bu aşama, Şam bölgesindeki en yüksek eğitim aşamasıdır.

2.1.2.4.5. Yüksek Okullar: Bu okul, erkek öğretmen ve kadın öğretmen okulları, İstanbul'daki Dâru'l-Funûn ve değişik yerlerdeki sanat okullarını kapsamaktadır. Eğitim süresi, bir bölümden başka bir bölüme göre değişiklik göstermektedir. Rüştîye şubesinde eğitim süresi üç sene olup bu bölüme gelecek öğrencilerde önceki eğitim aşamalarının tümünü başarıyla geçmiş olmaları ve Rüştîye, İdadi ve Sultani eğitimlerinden diplomalarını almış olmaları şart koşulmaktadır. Dâru'l-Funûn'daki eğitim ise üç bölüme ayrılmaktadır. İlk bölüm; felsefe ve edebiyat eğitimi, ikinci bölüm hukuk

¹⁷⁹ Müellif bilinmiyor, “*ed-Düstûr*”, Çev. Nevfel Nimetullah Nevfel Efendi, El-Matbaatü'l-edebîyye, Beyrut Lübnan 1301 H., cilt.2, s.163-164.

eğitimi, üçüncü bölüm ise doğa ilimleri ve matematik eğitimi vermektedir. Buradaki eğitim süresi de üç yıldır.¹⁸⁰

2.2. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Şam Bölgesinin Durumu

2.2.1. İdari ve Siyasi Durum

Irak, Şam Bölgesi ve Arap Yarımadası'ndan ibaret olan gerek Asya gerekse Afrika'daki Arap ülkeleri, Sultan II. Abdülhamid'in yönetimi altındaydı. Osmanlı'nın eski idari sistemine göre Şam bölgesi iki vilayet ve bir sancağa bölünmüştür. Ancak oldukça karmaşık olan bu taksim, 1887 yılında Osmanlı hükümetini başka bir idari sistem getirmek zorunda bırakmıştır. Söz konusu yeni idari sistemin maddeleri uyarınca Şam bölgesi; kuzeyde Halep vilayeti, batıda Beyrut vilayeti, doğuda Şam vilayeti, ortada Lübnan Dağı (Cebel Lübnan) sancağı ve güneyde Kudüs sancağı olmak üzere üç vilayet ve iki sancağa bölünmüştür.¹⁸¹ Ticari önemi ve coğrafi konumu dikkate alınan Beyrut, Suriye vilayetinden ayrılmıştır. Aşağıdaki kazaları içine alan Akka sancağı da Beyrut vilayetini takip etmiştir:

- Hayfâ
- Taberiye
- Safed
- Nâsıra
- Belkâ sancağı
- Cenin ve Tûlkarim kazalarını içeren Nablus.

Bâb-ı Âlî'nin bu idari işlemleri ve değişikliklerin amacı, İstanbul'un otoritesini Şam bölgesine doğrudan dayatmaktır. Çünkü daha önce Şam bölgesi ister şehirlerde ister köylerde olsun özerkliğe benzer bir yönetime sahip olmuştur. Ancak Şam bölgesinde merkezi otoritenin hâkim kılınması, yönetenle yönetilen arasındaki ilişkiyi sağlamlaştırmanın yanı sıra görevli kadrosu, ordu ve idareyi kontrol eden kanunlara ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle söz konusu yeni icraatlar, zorluklar ve engellerle karşılaşmıştır.¹⁸²

¹⁸⁰ Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*”, s.256-257.

¹⁸¹ El-Cemil, Seyyar, “*Tekvînü'l-arabi'l-hadis*”, s.508.

¹⁸² Şofânî, İlyas, “*El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949*”, s.271-272.

1887 yılından sonra İstanbul'a doğrudan bağlı olan üç mutasarrıflıkta değişiklik olmuştur. Bu mutasarrıflıklar Lübnan Dağı, Kudüs ve Deyrizor mutasarrıflıklarıdır. Her vilayetin başına, devletin her yerinde olduğu gibi devlet tarafından kendisine verilen yasaları uygulayan vali (paşa) olarak adlandırılan bir yönetici atanmıştır. Bunun yanı sıra vilayet birtakım sancaklara ayrılmış ve her sancağın başına da valinin temsilcisi olarak mutasarrıf adı verilen bir yönetici atanmıştır. Bununla da yetinilmez, sancaklar kazalara, kazalar da nahiyelere ayrılmıştır. Kazanın başına kaymakam ve nahiyenin başına da nahiye müdürü atanmış ve idari olarak teselsül yoluyla sıralı bir şekilde aşağıdaki gibi bağlanmışlardır:

- - Müdür kaymakamla
- Kaymakam mutasarrıfla
- Mutasarrıf valiyle
- Vali içişleri bakanıyla bağlantılıdır.

1900 yılında Şam sancağındaki idari teşkilatlar şu şekilde olmuştur: Şam kazası ve merkezi Dimaşk, Ba'labek kazası ve merkezi Ba'labek. Bekaa ise Şam sancağına tabi olmuştur.¹⁸³

Osmanlı Devleti'nde 1904 yılında gerçekleşen ve Arap bölgelerinin dokuz vilayet ve dört mutasarrıflığa bölündüğü son idari taksimata göre şu durum ortaya çıkmıştır:

- Hicâz
- Yemen
- Basra
- Bağdat
- Musul
- Halep
- Suriye
- Beyrut
- Trablusgarp

Mutasarrıflıklar ise aşağıdaki şekildedir:

- Kudüs
- Bingazi

¹⁸³ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.74.

- Deyrizor
- Lübnan Dağı (Cebel Lübnan)¹⁸⁴

Şam bölgesinin diğer Arap vilayetlerinden kökten farklı olan kendine özgü koşulları vardı. Bu koşullar 1516-1918 dönemini kapsayan Osmanlı dönemi boyunca Şam bölgesi vilayetleriyle (Şam, Halep, Trablusşam) Avrupa arasında yakın ve sürekli bir ilişkinin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Şam bölgesinin merkezi tek bir hükümetin yönetiminde olmaması, birkaç vilayete bölünmesi ve her vilayetin bir diğerinden bağımsız olması nedeniyle ilişkilerinde bu bölge Avrupa'dan soyutlanmamıştır.¹⁸⁵

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Mithat Paşa, Ahmed Hamdi Paşa ve Hüseyin Nazım Paşa gibi siyasi alanda önemli bir rol oynayan bir grup reformist vali Şam bölgesinde göreve gelmişlerdir.¹⁸⁶

24 Kasım 1878 yılında Mithat Paşa,¹⁸⁷ Suriye'ye (Şam bölgesi) vali olarak atanmıştır. Görünen o ki özellikle Suriye'de bu makama getirilmesinin nedeni, o bölgede Osmanlı memuru olarak görev yapması ve oradaki nüfusun yapı ve karakterini bilmesidir.¹⁸⁸

Mithat Paşa, İstanbul'a gönderdiği raporlarda sık sık idari uygulamaların kötülüğünden, iletişimin yavaşlığından, güçlü de olsa kötü yönetimden ve Osmanlı teşkilatlarının Şam bölgesindeki çeşitliliği dikkate almadığından şikayetçi olmuştur. Bu şikayetler, İstanbul'a gönderdiği ve şunları söylediği bir raporunda açıkça görülmektedir: *“Suriye vilayetinin devletin diğer vilayetlerinden daha geniş olduğu, halkının Arap, Türk, Türkmen, Dürzi, Hristiyan, Rum, Maruni, Katolik, Protestan, Süryani ve Ermenilerden oluştuğu, tüm bu çeşitlilikten ırk, din ve mezhep bakımından 24 farklı türe sahip bir halkın oluştuğu ve bunlara da göçmen olarak gelen Cezayirli, Çerkez, Tatar ve diğerlerinin eklendiğinin size anlatılmasına ve açıklanmasına gerek yoktur. Öte yandan, Arapların ve aşiretlerin içinde bulundukları şartlar sizler tarafından bilinmekte olup bu farklı ırkların tek bir esasa göre yönetilmesinin ve bu yönetimin*

¹⁸⁴ El-Husarî, Satî, “El-Bilâdü'l-arabiyye ve'l-bilâdü'l-osmaniyye”, s.241-247.

¹⁸⁵ Eş-sahyo, Abdülaziz, “ed-Devletü'l-Osmaniyye (Devletün İslamiyye el-Müftera Aleyha)”, Mektebetu enculu Elmasriyye, Kahire, 2004, cilt.2, s.52.

¹⁸⁶ Kürd Ali, Muhammed, “Hutatü's-şam”, Nuri, Tab'3, cilt.3, s. 103.

¹⁸⁷ El-Cemil, Seyyar, “Tekvînü'l-arabi'l-hadis”, s.435.

¹⁸⁸ Avvad, Abdülaziz Muhammed, “El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.”, s.56.

doğurduğu sorunların tanımlanmasına ve açıklığa kavuşturulmasına gerek yoktur.”¹⁸⁹ Paşa, Suriye vilayetindeki artan yabancı nüfuzuna karşı Sultan II. Abdülhamid’i uyar-
mış ve vilayetin şartlarının düzeltilmesini ondan talep etmiştir. Raporlarından birinde
şu ifadeler yer almaktadır: “*Vilayet, mali koşullarının ve mahkemelerinin düzeltilmesi,
vatanperver bir kimseyi yabancıların gözü önünde küçük düşüren utanç verici rüşvetin
önlemesi gerekmektedir.*” dedikten sonra sözlerine şunları eklemektedir: “*Devlet, ar-
zulanan reform düzeyine ulaşamamaktadır. Çünkü parlamento, gelişmiş bazı vilayet-
lerin şartlarını ve ihtiyaçlarını dikkate almaksızın kararlar alarak vilayetlere gönder-
mektedir. Bu nedenle kararlar kâğıt üstünde kalmaktadır. Frenkleri devletin yasala-
rına güvenmemeye sevk eden şey budur.*”¹⁹⁰

Mithat Paşa, Sultan II. Abdülhamid’i merkezi idareyi esas almayan yönetim politikasını benimsemeye ve anayasal düzene yeniden geçmeye ikna etmek için çok uğraşmıştır. Ancak Sultan Abdülhamid, her bir otoritenin diğerini gözetlemeyi sürdür-
mesi ve Arap vilayetlerindeki yönetimin bölgenin sosyal hayatına göre hareket etmesi
amacıyla Arap vilayetlerindeki askeri yönetimi idari otoriteden ayırmıştır. Bunun üze-
rine Mithat Paşa, Suriye valiliğinden istifa etmiştir.¹⁹¹

Mithat Paşa, 31 Ağustos 1880 tarihine kadar görevinde kalmıştır. Bu sürede
yönetim ve vergileri düzenlemiş, o döneme kadar okulların dini eğitim veren okullar
olması nedeniyle diğer alanlarda eğitim faaliyetlerini teşvik etmiştir. Ayrıca onun yö-
netimi sırasında eğitim ve öğretimde yapılacak reformları planlamak için ilim adam-
larından oluşan ve *Cemiyetu'l-Makasıd'l-Hayriyye* adı verilen bir dernek kurulmuş-
tur. Bu dernek, öğrenci sayıları 1.200’e ulaşan sekiz okul açmayı ve bunun yanında 50
kız öğrencisi olan kızlara özel bir okul kurmayı başarmıştır.¹⁹²

Şam bölgesinin imar ve ıslahına katkıda bulunan reformist valilerden bir diğeri;
ilki 1875 yılında bir yıl dört ay, ikincisi ise 1880 yılında beş yıl olmak üzere iki defa

¹⁸⁹ Kevserâni, Vecih, “*es-Sultatü ve'l-müctem' ve'l-amElü's-siyasi min tarihi'l-vilayeti'l-osmaniyye fi biladi's-şam*”, Merkezü dirâsâti'l-vahdeti'l-arabiyye, Tab'1, Beyrut Lübnan 1988., s.118-119.

¹⁹⁰ Mithat Paşa, “*Müzekkîrât Mithat Paşa*”, Çev. Yusuf Kemal Bey Hattat, El-Matbaatü'l-hidiyye, Tab'1, Mısır 1913., s.36. Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü'l-osmaniyye fi vilayeti suriye 1864-1914M.*”, s.56-57.

¹⁹¹ Biru, Tevfik Ali, “*El-Arabü ve't-türk fi'l-ahdi'd-düstûri El-osmani (1908-1914)*”, s.48-50

¹⁹² El-Cemil, Seyyar, “*Tekvînü'l-arabi'l-hadis*”, s.435. ve Mithat Paşa, “*Müzekkîrât Mithat Paşa*”, s.36-37.

Suriye valiliği yapan olan Ahmed Paşa'dır. Valiliği döneminde, vilayette eğitim kurumlarının sayısını artırmayı ve tarım vergilerini düzenlemeyi başarmıştır.¹⁹³

Suriye'de görev yapmış reformist valiler arasında; ilki 1896 yılında, ikincisi 1909 yılında kısa bir süre ve üçüncüsü de 1912 yılında olmak üzere, 1896-1908 yıllarında üç kez geldiği görevde toplamda 13 yıl valilik yapan Vali Hüseyin Nazım Paşa da bulunmaktadır. Onun döneminde Dimaşk'ta hükümet merkezi binası inşa edilmiş, Dimaşk ile Medine arasında Hicaz demiryolu ve telgraf hattı çekilmiş ve Aynu'l-Fîce'den (Fîce Pınarı) Dimaşk'a su getirilmiştir. Bunun yanında Hamidiye Kışlası'nı kurmak için gayret göstermiş ve valiliği döneminde vilayete bağlı şehirlerde devlet dairelerinin sayısı artırılmış ve Kasyûn Dağı eteklerinde göçmenler mahallesi kurulmuştur.¹⁹⁴

Ayrıca bu reformcular arasında Sultan II. Abdülhamid tarafından Lazkiye sancağına mutasarrıf olarak atanan Ziya Paşa da bulunmaktadır. Nusayrilere yönelik zulmü kaldırması, onların şeyhlerini ve ileri gelenlerini mahkeme ve meclis üyeliğine ataması, icraatları arasında yer almaktadır. Bunun üzerine Nusayriler, eğitim görmeye ve namaz kılıp oruç tutmaya başlamışlardır. Ayrıca onlara mescitler ve okullar yaptırmış ve bu insanları bölgenin gerçek anlamda bir parçası haline getirmiştir. Tüm bunlara ek olarak devlet onlardan vergi almamıştır.¹⁹⁵

1873-1883 yılları arasında Lübnan Dağı'nda yönetimin başında mutasarrıf Rüstem Paşa bulunmaktaydı. Yönetimdeki yolsuzlukları ve rüşveti düzeltmiş, bölgeye güvenlik ve huzur getirmiştir. Kendisiyle Maruni din adamları (İklîrûs) Piskopos Butros el-Bustânî ve Yûsuf ed-Dibs arasında vatandaşların mallarının idaresi ve değişimi konularında anlaşmazlıklar olmuştur. Lübnan'da fikir ayrılığına yol açan bu durum üzerine Rüstem Paşa, Bâb-ı Âlî'den Bustânî'nin Kudüs'e sürgün edilmesi gerektiğini belirten bir kararname çıkartmıştır. Ancak Fransa, Bâb-ı Âlî nezdinde girişimde bulunarak Bustânî'yi aklamıştır. Rüstem Paşa'nın görev süresinin sonlarında Bâb-ı Âlî ve garantör Avrupa devletlerinin temsilcileri, 1883-1892 yılları arasında valilik yapan Vasa Paşa'yı göreve getirmiştir. Paşa, aynı yılın 10 Haziran gününde görevine

¹⁹³ El-Hasenî, Emir Ali Abdülaziz, "*Tarihu suriye El-iktisâdiyye (El-iktisâd ruhu 'l-hürriyye ve 'l-istiklal)*", s.228-230.

¹⁹⁴ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "*El-İdaretü 'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*", s.57-58.

¹⁹⁵ Kürd Ali, Muhammed, "*Hutatü 'ş-şam*", Nuri, Tab'3, c.3, s.106.

başlamıştır. İdari teşkilatın düzenlenmesi ve vilayetin ana yollarının yapılması da dahil olmak üzere çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Yönetiminin sonlarında yolsuzluk yayılmış, hastalığı ve kalem müdürü olan damadı Kopelyan nedeniyle durum daha da kötüleşmiştir.¹⁹⁶ Vasa Paşa'dan sonra Lübnan Dağı'nın yönetimine 1892-1902 yılları arasında Naum Paşa göreve gelmiştir. Yönetimi altındaki Lübnan bölgelerde asayiş ve düzeni tesis ederek idarede reform yapmaya ve vilayetin yaşadığı yolsuzluk nedenlerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Beytuddîn'e geldikten sonraki bir ay zarfında rüşvete bulaşan tüm çalışanları işten atmıştır. Lübnan Dağı'nda yetişen tütün, kilosu iki kuruştan olmak üzere ve bu meblağı Osmanlı tütün şirketinin mutasarrıflık hükümetine ödeyeceği şekilde şirket lehine garanti altına almıştır. Toplanan parayı da vilayetin altyapısını ıslah etmek için kullanmıştır.¹⁹⁷

1902-1907 yılları arasında valilik yapan Muzaffer Paşa göreve geldiğinde idari konseye sunduğu reform programıyla imar konusu,¹⁹⁸ çalışanların durumları ve vilayet bütçesi gibi sorunları çözmeyi amaçlamıştır. Ne var ki kısa bir süre sonra reform projesini gerçekleştirmede başarısız olmuş ve bunun üzerine kaos ve kargaşa yayılmıştır. Aristokrat ailelere ve Lübnanlı din adamlarına karşı meydan okuyarak vatandaşlara yeni vergiler dayatmaya çalıştığı anda ise istifasına yol açan güçlü ve öfkeli bir tepkiyle karşılaşmıştır.¹⁹⁹ Bu siyasi durumlar, 1908 ihtilalini ve Sultan'ın görevden azledilmesi sürecini yaşayan Yusuf Franco Paşa dönemi olan 1907-1912 yılına kadar devam etmiştir. Önceki dönemlere kıyasla özellikle zorbalık ve memnuniyetsizliğin arttığı bu dönemde, daha doğrusu Lübnan'ın son mutasarrıfı olarak kabul edilen Ermeni mutasarrıf Umanis Kuyumciyan döneminde vatandaşlar kendisinden reformlar yapmasını talep etmişlerdir.²⁰⁰

Osmanlı hükümetinin Ürdün'e olan ilgisi ise Ürdün'ün hacıların Kâbe'ye geçiş bölgesi olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Osmanlı hükümeti burayı önemli

¹⁹⁶ Mu'tî, Ali, "*Tarihu Lübnan El-siyasi ve 'l-ictimâî- Dirâse fi 'l-alakâti 'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.*", s.16.

¹⁹⁷ Önceki kaynak, s.17.

¹⁹⁸ Esved, Aziltu İbrahim beg, "*Delil Lübnan*", el-Mat'baatül Osmaniyye, Tab'.3, Lübnan, 1906, s.62-63.

¹⁹⁹ Hatır, Lihad, "*el-İntihabat en-Niyabiyye fi Tarih Lübnan*", tah. Abdullah Mellah, Dar-Lihad haatır, Beyrut-Lübnan, 1996, s.92-94.

²⁰⁰ Önceki kaynak, s.95-100.

bir bölge ilan ederek başına müstakil bir mutasarrıf atamış ve bölgeyi doğrudan Bâb-ı Âlî'ye bağlamıştır. Aynı zamanda asayişî sağlayana kadar bir grup Ürdün kabile şeyhine aylık maaş bağlayarak onları önemli idari pozisyonlara getirmiş, ardından da bölgeyi doğrudan Suriye'ye bağlamıştır. Suriye'nin güney vilayetine tabi olan bu bölgenin başına Ali Rıza Reşid er-Rikâbî'yi yönetici olarak atamıştır. Bölge, Osmanlı Devleti tarafından aşağıdaki şekilde birkaç bölüme ayrılmıştır:

- Belkâ Kazası
- 'Aclûn Kazası
- Kerek Kazası²⁰¹

Aynı şekilde Lübnan, Osmanlı anayasasına göre özerk, mali ve siyasi işlerini yöneten özel bir mutasarrıfla bağımsız olmuştur. Söz konusu mutasarrıflık dönemi, 1914 yılında patlak veren Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık yarım asır sürmüştür.²⁰²

Şam bölgesinin siyasi koşulları bağlamına gelindiğinde Sultan II. Abdülhamid'in iktidara geldiği dönemdeki politikasından daha önceki bölümlerde genel olarak bahsedilmişti. Ancak burada Şam bölgesi özelinde siyasi koşullara değinilecektir.

İlan edilen Osmanlı anayasası, Şam Arapları tarafından sevinç ve memnuniyetle karşılanmıştır. Bu anayasayla ilgili olarak Selîm el-Bustânî şunları söylemektedir: “*Buna nasıl sevinmeyiz ve bize eziyet veren şeyi kendimizden uzaklaştırmayız? Şu şartlarda Mithat Paşa'nın ve aynı şekilde kendisine yardım eden herkesin övülmesi gerekir.*”²⁰³

Şam bölgesindeki Arap vilayetleri önemli siyasi ve entelektüel olaylara sahne olmuştur. Beyrut, Sayda ve Şam'da gözlemciler, halkı Türklere karşı isyana teşvik eden gizli bir davetin ortaya çıktığına şahit olmuşlardır. Bu bağlamda Suriyelilere özgürlük ve bağımsızlık çağrısında bulunan bazı bildiriler, izinsiz ve imzasız olarak

²⁰¹ Mecmûatün mine'l-ulemâi ve'l-bâhisîn, “*El-Mevsûatü'l-arabiyye El-alemiyye*”, Müessesetü â'mâlî'l-mevsûa, Tab'2, Riyad Suudi Arabistan 1999., s.492.

²⁰² El-Arca, Ata Ziyade, “*el-Avun fi el-Kanun ed-Düstüri (ve Tanzin es-Siyasi ve ed-Düstüri el-Urduni)*”, Emtac litiba'a ven-Neşir, Amman- Urdun, 2015, s.317.

²⁰³ El-Muhâfiza, Ali, “*El-İtticâhâtü'l-fikriyye inde'l-arab fi asri'n-nehda 1798-1914, El-itticâhâtü'd-diniyye ve's-siyâsiyye ve'l-itticâhâtü'l-ilmîyye*”, s. 104-105.

duvarlara asılmıştır. Bu olayların sorumlusunun 1876 yılında kurulan Beyrut Gizli Cemiyeti olması kuvvetle muhtemeldir.²⁰⁴

Sultan II. Abdülhamid, özellikle Beyrut Gizli Cemiyeti'nin bildirilerinin ortaya çıkmasından sonra, bazen sert bazen de yumuşak bir üslup kullanarak yönetimi sıkılaştırmıştır. Hatta bu bölgelerde meydana gelecek isyanları ve ayaklanmaları çabucak bastırmak ve hac yolunu kolaylaştırmak amacıyla Arap ülkelerini telgraf telleri ağıyla birbirine bağlamış ve ardından demiryollarıyla güçlendirmiştir.²⁰⁵

Padişahın izlediği bu sert politikanın sonucu olarak, birçok Lübnanlı ve Suriyeli entelektüel Mısır'a göç etmiştir. Buna rağmen Suriye'de ulusal bilinç olgunlaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine gizli cemiyetler ortaya çıkmış ve Arap halklarını mevcut duruma karşı ayaklanmaya ve baş kaldırmaya kışkırtan belge, broşür ve bildiriler görülmeye başlanmıştır. Şam bölgesinde belki de en önemlisi, Avrupa ülkelerinin istismar ettiği dini gruplar arasındaki mezhepsel gerilim olarak görülebilecek gelişmeler ve değişiklikler meydana gelmiştir. Bu gerilim, Avrupa ülkelerinin Osmanlı'nın iç ve dış işlerine karışmaları için bir sebep teşkil etmiştir. Söz konusu müdahale, Batı eğitimi ve kültürü alanında aktif olan misyonerlerle başlamış, öyle ki eğitim alanına derinlemesine girmeyi başarmıştır. Böylece Beyrut ve Lübnan Dağı Hristiyanları arasında, sonraları toplumsal uyanış ve milliyetçilikte önemli bir rol oynayan siyasi bir harekete dönüşecek edebi ve fikri bir hareket meydana getirmiştir. Belki de bunun sonucu, 1864-1867 yıllarında devletlere zimmiler ve Müslümanlar arasında bir tür bağımsızlık ve eşitlik vererek, Hristiyan seçkinler arasında Arap-Suriyeli bir kişilik oluşturan ve Suriye için Osmanlı Devleti'nden ayrı tek bir halkın yaşadığı bir vatan tasavvuru belirleyen Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi'dir. Buna ek olarak Şam bölgesi ve Osmanlı Birliği Müslümanları, vatan olarak Suriye ve Arap milliyetçiliği fikrinin İslâm hilâfetinin çıkarlarına hizmet etmediğini, İslâm toplumunun yapısını yok edeceğini ve bu meseleyi kurcalayan birilerinin varlığını düşünmüşlerdir.²⁰⁶

²⁰⁴ Kevserânî, Vecih, “*es-Sultatü ve 'l-müctem' ve 'l-amElü's-siyasi min tarihi 'l-vilayeti 'l-osmaniyye fi biladi 'ş-şam*”, s.131.

²⁰⁵ Biru, Tevfik Ali, “*El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûri El-osmani (1908-1914)*”, s.32.

²⁰⁶ Senü, Abdurraûf, “*en-Nezeât El-kıyâniyye El-islamiyye fi 'd-devleti 'l-osmaniyye 1877-1881 Bilâdü 'ş-şam, Hicaz, Kürdistan Elbanya*”, Bisan li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'1, Beyrut Lübnan 1998., s.32-33-34.

Sultan II. Abdülhamid, Filistin ve diğer Arap vilayetlerine özel önem göstermiş, mukaddes toprakları tehdit eden Siyonizm tehlikesinin farkına varmıştır. Bu nedenle Filistin'e Yahudi göçüne karşı savaş açmış ve 1876 yılında Haim Gudela'nın Filistin'de göçmen Yahudileri barındırmak için arsa satın alma teklifini reddetmiştir. Osmanlı'nın Yahudi göçünü reddeden tutumuna rağmen Siyonizm'in, Osmanlı otoritesini yerleşkelerin kurulması ve göç kısıtlamalarının kaldırılması için resmi onayın ne kadar zorunlu olduğuna ikna etme girişimleri devam etmiştir. Bu süreçte yani tam da 1876 yılında bazı Siyonist güçler, Osmanlı padişahı nezdinde arabuluculuk yapmak için İstanbul'a yönelmişlerdir. Bunların başında, kendisi de Amerikan büyükelçisinin arabuluculuğunu talep eden Laurence Oliphant yer almıştır. Ancak bu arabuluculuk girişimi, Osmanlı'nın Yahudi göçü meselesindeki görüşünde herhangi bir değişiklik yapmayı başaramamıştır. Bu durum, göç ve barınma meselelerinde şikayetlerin artmasına yol açmıştır. Sultan Abdülhamid, Yahudi temsilci Oliphant'a Yahudilerin Filistin hariç imparatorluğun herhangi bir yerinde barış içinde yaşayabileceklerini, Osmanlı Devleti'nin mazlumlara kucak açarak memnuniyetle karşıladığını ancak Filistin'de din esasına dayalı bir Yahudi devletinin kurulmasını kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Yahudi temsilcide şimşek etkisi yaratan bu sözler üzerine temsilci, Sultan II. Abdülhamid aleyhine yalan propagandaya başlamıştır. Bu nedenle Sultan onu İstanbul'dan kovmuş ve buraya girmesini yasaklamıştır.²⁰⁷

1896 yılında Siyonist lider Theodor Herzl,²⁰⁸ Sultan II. Abdülhamid'le bizzat görüşmek üzere İstanbul'a gitmeye ve kendisine maddi yardımda bulunmayı teklif

²⁰⁷ Hallak, Hassan Ali, "*Devru 'l-yahûd ve 'l-kuve ed-düvEliyye fî hal'i Sultan Abdülhamid El-sânî ani 'l-arş (1908-1909)*", Dâru'l-camiiyye, Tab'1, Beyrut Lübnan 1982., s.7,8.

²⁰⁸ Hertzl (1860-1904): Yahudi gazeteci ve siyasetçidir. Siyonizm hareketinin ilk kurucusu sayılır. Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de Yahudi bir anne ve babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası, bir Macar bankasında görevliydi. Eğitimini 1878 yılında Macaristan'da tamamlamıştır. Aynı yıl tek kız kardeşinin vefat etmesi üzerine ailesi, üniversitesinde eğitim gördüğü ve 1884 yılında hukuk alanında doktora derecesi elde ederek mezun olduğu Viyana'ya göç etmeye karar vermiştir. Hertzl, Alman edebiyatı ve tiyatrosu eğitimi almakta kararlıydı. Ancak annesi ve babası bir mesleğe ihtiyacı olduğu kanaatine sahiplerdi. Bu nedenle onun Viyana'daki Hukuk Fakültesi'ne girmesini sağlamışlardır. Yahudi Devleti kitabını kaleme almış, 1897 yılında İsviçre'nin Basel şehrinde gerçekleştirilen I. Siyonist Kongre'nin başkanı ve ardından da Uluslararası Siyonizm Örgütü'nün lideri seçilmiştir. Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerini teklif ederek Sultan II. Abdülhamid'le iki defa görüşmüştür. Sultan Abdülhamid'in bu teklifi kabul etmemesiyle 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti

etmeye karar vermiştir. Sömürge ülkeleri ve Avrupa devletlerinin özellikle de İngiltere ve Almanya'nın yönlendirmesiyle bunun için gerekli bağlantıları kurmuştur. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu acizliğin ve sıkıntının boyutlarını bildiği için Siyonistlerin ve sömürgecilerin taleplerini yerine getirme karşılığında parayla ayartma ve ikna etme yöntemini takip etmiştir. Ancak Sultan II. Abdülhamid, Herzl'in ayartmalarına boyun eğmeyerek onun aracılara şu cevabı vermiştir: *"Doktor Herzl'e bu konuda yeni adım atmamasını öğütleyin. Ben bu toprağın bir karışından dahi vazgeçemem. Zira o benim değil halkımın malıdır. Halkım bu toprak için mücadele vermiş ve bu toprağı kaniyla sulamıştır. Yahudilerin milyonları kendilerine kalsın. Eğer imparatorluğumu parçalayabilirlerse işte o vakit Filistin'i karşılık ödemededen alabilirler. Ancak bu parçalama, ilk olarak bizim bedenlerimizden başlamalıdır. Biz hayattayken bedenlerimizin parçalanmasına izin veremem."*²⁰⁹

Herzl, Filistin'de Yahudi yerleşkeleri kurma çabalarına tekrardan girişmiştir. Bu amaçla, yanında Yahudilerin başkanı ve etkili bir gazeteci vasfıyla Haham Moşe Levi olduğu halde 15 Mayıs 1901 tarihinde İstanbul'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaretinde Sultan II. Abdülhamid'le görüşmüş, Sultan görüşmede Siyonizm'den²¹⁰ bahsetmesini yasaklamış ve aralarında şu diyalog geçmiştir:

Herzl: *"Atalarınızın ülkedeki Yahudilere karşı davranışlarından dolayı Yahudiler, siz ekselanslarına şükran borçludurlar."*

Sultan Abdülhamid: *"Niyetinizi bilmek istiyorum."*

Herzl: *"Siz efendimize Yahudi kullarınızı yerleştirmenizin mümkün olup olmadığı hakkında talebimizi iletme cüretkarlığındayız."*

Sultan Abdülhamid: *"Halkınızın devlette tam bir eşitlik içinde yaşadığına ve ülkenin zenginliğinden diğer vatandaşlardan daha fazla yararlandığınıza inanıyoruz. Öyle değil mi ey Haham?"*

tarafından tahttan indirilmesi arasında bağlantı olduğunu savunanlar olmuştur. Sa'di, Sa'd, *"Mu'cemu's-şarki'l-evsat (El-Irak, Suriye, Filistin, El-Ürdün)"*, Dâru'l-cil, Tab'1, Beyrut Lübnan 1998., s.409. Cüreys, Sabri, *"Tarihu's-sahyûniyye (1862-1917)"*, El-cüzü'l-evvel, Merkezü'l-ebhâs, Munazzametü't-tahrîr El-filistiniyye, Tab'2, Beyrut Lübnan 1981., c.1, s.143.

²⁰⁹ Atâ, Muhammed, *"Sırâun alâ-ardı'l-mîâd"*, Dâru'l-kalem El-meketebetü's-sekâfiyye, Tab'1, Kahire Mısır 1961., s.26-27. Takkuş, Muhammed Süheyl, *"Tarihu'l-osmaniyyin min kıyâmi'devleti ile'l-in-kılâb ale'l-hılâfe"*, s.475.

²¹⁰ Cüreys, Sabri, *"Tarihu's-sahyûniyye (1862-1917)"*, c.1, s.165.

Herzl: “Allah’a sığınırız ey Efendimiz. Bunun bedelini fazlasıyla nakit olarak ödemeye ve bizim size bir milyon altın vermeye hazır olduğumuzu belirterek Filistin’de mülkiyeti size ait olan toprağı bize tahsis etmenizi dileriz.”²¹¹

Sultan Abdülhamid öfkeyle: “Daha önce sana vermeyi reddettiğim şeyi bugün benden yeniden istemeye geldiğini bilseydim yanıma girmene izin vermezdim.”²¹²

Bu görüşmeden sonra Sultan Abdülhamid’in müsteşarlarından biri olan İzzet Paşa, borçların birleştirilmesi önerilerini müzakere etmek üzere Herzl’i çağırılmış ve ona Osmanlı vatandaşlığı almak kaydıyla Yahudilerin Osmanlı’ya gelebileceklerini ancak herhangi bir yere toplu bir şekilde yerleşmelerine asla izin verilmeyeceğini iletmıştır. Bu görüşmelerin akabinde gerçekleşen müzakereler esnasında 1902 yılının Şubat ayında Herzl’i tekrar İstanbul’a çağırılmış ve Osmanlı İmparatorluğu’na gelen Yahudilerin Filistin’e yerleşmelerine asla izin verilmeyeceğini ona bildirmiştir. Ancak Herzl, bu teklifi reddetmiştir. Osmanlı hükümetinin bu tutumu, bir yandan Herzl’in borçların birleştirilmesi için gerekli parayı bulamamasına, diğer yandan da taraflar arasındaki müzakerelerin sona ermesine neden olmuştur. Bu noktada Herzl, Yahudilerin Filistin’e yerleştirilme imtiyazını ancak Türkiye’yi parçaladıktan sonra elde edebileceği kanaatine ulaşmıştır.²¹³

Buna binaen Haim Weizmann anılarında konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: “Filistin kapılarının kapalı olduğunu hepimiz biliyoruz. Yahudiler, devlet yetkilileri tarafından derhal kovulabilirlerdi. Türk hukuku, toprak elde etmemizi yasaklamaktadır. Biz, kurallara uyararak nizami davranacak olsaydık korkardık. Ancak biz dolaylı yollardan geçtik. Yahudiler Filistin’e yerleştiler ve kovulmadılar. Bazen

²¹¹Hertzl anılarında şunları kaleme almıştır: “Yahudi devletinin kuzey sınırları Türkiye’deki Kapadokya Dağları ve güney sınırları da Süveyş Kanalı’dır. Sloganımız ise Filistin, Davud ve Süleyman’dır”. Aynı şekilde Sultan Abdülhamid’le görüşmek üzere İstanbul yolundayken şunları yazmıştır: “Talep edilen alan Mısır Nehri’nden Fırat Nehri’ne kadardır. Özel kurumlarımızın gölgesinde bir geçiş süreci ve bu dönemde de bir Yahudi yönetici istemekteyiz. Yahudi yerleşimciler bölge sakinlerinin üçte ikisine ulaşır ulaşmaz siyasi düzeyde Yahudi yönetimi devreye girecektir”. Hertzel, Teodor, “Yev-miyyâtü HertzEl”, İdad Enis Sayıg, Çev. Helda Şaban Sayıg, Merkezü’l-ebhâs munazzametü tahrîrî’l-filistin, Tab’1, Beyrut Lübnan 1968., s.72.

²¹² El-Naîmî, Ahmed Nuri, “el--yehûd ved-Devletü’l-osmaniyye”, Müasseatür-Risale, Tab’ 1, Beyrut Lübnan 1997, s.140.

²¹³ Cüreys, Sabri, “Tarihu’s-sahyûniyye (1862-1917)”, c.1, s.165.

formalite icabı başkasının adına bazen de rüşvetle toprakla satın altılar. Çünkü Türk yönetimi, yolsuzluk içindeydi. Bu sistem içinde ilk Siyonist yerleşkeler inşa edilmiştir.”²¹⁴

Sultan II. Abdülhamid de anılarında şunları söylemiştir: “Siyonizm’in lideri Herzl, Yahudiler için çiftlikler kurma konusundaki düşüncelerinde beni ikna edemedi. Çünkü ben onların bir özerk yönetim kuracaklarını biliyordum. Böylelikle Yahudi meselesi kapanmış olacaktı. Belki de Herzl halkı açısından bakıldığında haklıydı. Zira onlar için toprak istiyordu ama tek başına zekanın yeterli olmadığını unutmuştu.” Yine konuya takiben şu sözleri dile getirmiştir: “Siyonizm, Filistin’de sadece tarım yapılsın diye bir tarım arazisi istemiyor. Ancak o, aynı zamanda bir hükümet kurup yurt dışında da temsilciliklere sahip olmak istiyor. Bu alçaklığı reddediyorum, çünkü niyetlerini bilmediğimi düşünüyorlar. Niyetleri bu olduğu müddetçe imparatorluğumuzdaki herkesin Yahudilere çok fazla kin ve nefret beslediğini bilsinler. Şüphesiz ki Bâb-ı Âlî, kendilerine bu şekilde bakıyor. Ben onlara Filistin’de bir devlet kurma fikrinden vazgeçmelerini söylüyorum. Çünkü ben halâ onların en büyük düşmanıyım.”²¹⁵

İsraillilerin Kudüs’e girmesiyle ilgili yetkililer tarafından verilen emirlerin uygulanmasında bir rehavet ve gevşeklik söz konusuydu. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid 1902 yılında bir ferman çıkarmış ve İçişleri Bakanlığı şu sözleri içeren bu fermanı tüm vilayetlere tebliğ etmiştir: “İsraillilerin Filistin topraklarına girmelerini engellemek için katı bir tutum sergilemiştik. Ancak yetkililer konuyu uygulamada rahat davrandılar ve meseleyi yanlış yorumladılar. İsrailliler ziyaret bahanesiyle gelerek buraya yerleşiyorlar. Aynı şekilde Kudüs mutasarrıfına ne şartla olursa olsun buraya yerleşmelerine izin verilmediği iletildi. Devlet yetkilileri bu emri dikkatlice uygulamada fevkalade sorumludurlar. Bu karar devletin şura meclisinde ve bakanlar kurulunda alınmış ve halife bunu iradey-i seniyyesiyle onaylamıştır.”²¹⁶

²¹⁴ Kasımiyye, Hayriyye, “en-Neşâtu’s-sahyûnî fi’ş-şarki’l-arabi ve sadâhu (1908-1918)”, Merkezü’l-ebhâs munazzametü tahrîrî’l-filistin, Tab’1, Beyrut Lübnan 1973., s.26.

²¹⁵ Sultan Abdulhamid, “Müzekkîrâtü’s-Sultan Abdulhamid El-sânî”, s.34-35.

²¹⁶ El-Hilâlî, Muhammed Mustafa, “El-Sultan Abdülhamid El-sânî beyne’l-insâf ve’l-cühûd”, Dâru’l-fikr, Tab’1, Dimeşk Suriye 2014., s.70.

Kudüs’le ilgili olarak Sultan II. Abdülhamid’i ikna çabaları devam etmiştir. 1902 yılında Mizrahi Efendi, Emanuel Karasu²¹⁷ ve Gal Leon’dan oluşan üç Yahudi, Sultan Abdülhamid’e aşağıdakileri içeren cazip bir teklif sunmuşlardır:

- 1- Osmanlı idaresinin 25 milyon altın lira olarak hesaplanan maliyesini canlandırmak için, Sultan Abdülhamid’in Yahudilerin Filistin’e ziyaret için girişine izin vermesi ve onlara Kudüs yakınlarında bir yerleşke inşa etmelerine izin vermesi şartıyla faizsiz bir kredi verilmesi.
- 2- Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırlarını korumak için bir donanma kurulması.
- 3- Osmanlı Devleti’nin tüm borçlarının ödenmesi.

Ancak Sultan, bu önerilerin tümünü reddetmiştir.²¹⁸ Ayrıca yine 1902 yılında Kudüs’te İbranice bir üniversite kurulmasını isteyen Herzl’in talebini de kabul etmemiştir.

Bu aşamada Sultan’ın karşılaştığı en tehlikeli adım, 1903 yılında Filistin’de ilk Siyonist konferansının yapılmasıdır. Bunun akabinde böylesine bir durumun tekrar etmemesi için Filistin’de Siyonizm’in tüm siyasi faaliyetleri yasaklanmıştır.²¹⁹

2.2.2. Ekonomik Durum

2.2.2.1. Sanayi ve Ticaret:

Şam bölgesi; dünyanın ortasında yer alması, üç kıtaya kolay bağlantısının olması ve hayati ticaret yolları üzerindeki konumu nedeniyle çağlar boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Bu nedenle Hint ve Afrika malları yüklü ticaret kervanlarının Şam bölgesini güneyden geçerek uluslararası ticaret yollarına ulaştığı, bu malları iç

²¹⁷Karasu: Adı Emanuel olup İspanyol asıllı bir Yahudidir. Jön Türkler Hareketi’ne ilk katılanlardan biri olup halkı ayaklandırmak ve Sultan II. Abdülhamid’e karşı kışkırtmak için çalışmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bir defa Selanik’ten iki defa da İstanbul’dan Osmanlı Mebusan Meclisi’ne milletvekili olarak tayin edilmiştir. Bir miktar meblağ karşılığında İtalya’nın Libya’yı işgalinde etkin bir rol oynamıştır. İtalyan vatandaşlığını kazandıktan sonra 1934 yılında vefat etmiştir. El-Salâbî Muhammed Ali, “*ed-Devletü ’l-osmaniyye avâmilü ’n-nühûd ve esbâbü ’sükût*”, Dâru’t-tevzi’ ve’n-neşri’l-islami, Tab’1, Portsaid Mısır 2001., s.461.

²¹⁸ El-Cündî, Enver, “*El-Yakazatü ’l-islamiyye fî muvâceheti ’l-isti’mâr münzü zuhûrihâ ilâ evâili ’l-harbi ’l-âlemiyye El-ûlâ*”, s.170.

²¹⁹ Hallak, Hassan Ali, “*Mevkîfü ’d-devleti ’l-osmaniyye mine ’l-hareketi ’s-sahyûniyye 1897-1909 M.*” Dâru’l-camia, Tab’1, Beyrut Lübnan 1978., s.192. Nusayrt, Fedve, “*Devru-Sultan Abdülhamid es-Sani fî Teshil es-Saytara es-Sahyoniyye Ala Filistin (1876-1909)*” Merkez Dirasat el-Vihda el-Arabiyye, Tab’ 1., Beyrut-Lübnan, 2014, s.170.

bölgelerdeki şehirlere ve çok daha uzaklardaki Avrupa'ya nakledilmek üzere Şam bölgesi kıyılarına boşalttıkları görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Şam bölgesindeki büyük şehirler, sanayi ve ticaretin yayıldığı hayati merkezler arasında yer almıştır. Ancak büyük sanayi kuruluşları veya fabrikaların olmaması nedeniyle insanlar zanaatkarlıkla uğraşmış, çarşı ve pazarlar dokuma ve halı işleri gibi yerel ve el sanatları ürünleriyle dolmuştur. Bunun yanı sıra bakırcılık, terzilik ve boyacılık gibi faaliyetler yapılmıştır. Keza o dönemde bölgede kadınlar çarşısı (Sûk en-Nisvân) ve Hân ez-Za'ferân gibi çarşıların varlığı bilinmektedir. Yerel el sanatları o dönemde geniş bir yankı uyandırmış ve halkla hâkim otorite arasındaki ilişkinin düzenlenmesinde etkin rol oynamıştır. Bu durum, devlet yönetiminin söz konusu ekonomik faaliyetleri desteklemesine ve geliştirmesine neden olmuştur.²²⁰

Dimaşk'ta dokuma sanayinin eskiden en iyi kumaş türlerini üretmesine rağmen dışarıdaki rakipleri bu üretimde bir durgunluğa yol açmıştır. XX. yüzyılda Şam pazarındaki kumaşların çoğu Avrupa'dan ithal edilir hale gelmiş ve bu ürünler pazarı tam anlamıyla ele geçirmiştir. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid, Avrupa tarzı makinelerle üretim yapan fabrikalara sahip olmanın önemini hissetmiş, bu makinelerle üretim yapmayı becerebilen öğrenciler yetiştirmek için eğitim merkezleri açılır olmuştur.²²¹ Bunun sonucunda su sektöründe faaliyet gösteren modern bir kurumun yanı sıra sanayi ve ticaret odaları kurmuştur.²²² 1889 yılında stratejik konumu nedeniyle önemli bir ticari alan oluşturan Beyrut limanı kurulmuş, bu liman ihracat ve ithalat açısından büyük bir önemi haiz olmuştur.²²³

Dimaşk şehri, Şam bölgesinin büyük şehirleriyle gerçekleştirdiği iç ticaretin canlılığıyla birlikte el sanatları üretim merkezinden Avrupa dış ticaret hizmetini karşılayan bir merkeze dönüşmüştür.²²⁴

Aynı zamanda 1883-1885 yılları arasında Suriye limanlarında yapılan ithalat ve ihracat %50 oranında artmıştır. Aynı şekilde XIX. yüzyılda Dimaşk şehri, bir el

²²⁰ Serku, Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, Menşûrâtü'l-hey'ti'l-âmme es-suriyye li'l-küttâb, Vezaretü's-sakâfe Tab' 2, Dimeşk Suriye 2010., s.213-215.

²²¹ Önceki kaynak, s.220-223-224.

²²² Bkz: Mustafa, Ahmed Abdurrahim, “*Fî Usulî't-tarihi'l-osmanî*”, Dâru's-şuruk, Tab'2, Lübnan Beyrut 1986., s.242.

²²³ El-Cemil, Seyyar, “*Tekvînü'l-arabi'l-hadis*”, s435.

²²⁴ Serku, Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, s.254.

sanatları üretim merkezinden Avrupa dış ticaret hizmetlerinin yürütüldüğü bir merkez haline gelmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, buradaki ticareti canlandırmak için yeni ve hızlı ulaşım yolları oluşturmaya başlamıştır.²²⁵

Sultan II. Abdülhamid döneminde ulaşım ve haberleşmenin gelişmesi ticaretin de gelişmesini beraberinde getirmiş, bu da yabancı ticaret mallarını tekellerinde tutan Hristiyan ve Yahudi tüccarların servetlerinin artmasına neden olmuştur. Buna ek olarak Avrupalı şirketler ve onlara bağlı faaliyet gösteren yerel tacirler, özellikle üretim ve ihracat alanları başta olmak üzere kâr getiren ekonomik faaliyetlere hâkim olmuşlardır.²²⁶ Böylece ticaret, Bâb-ı Âlî'nin çıkardığı kanunlarla düzenlenmiş imtiyaz sistemi, büyükelçiler ve konsoloslar tarafından korunan yabancıların tekeline geçmiştir. Bu nedenle daha önceleri Avrupa pazarlarını kaplayan ve üretilen ticaret mallarıyla bu pazarları besleyen Şam bölgesindeki sanayi ve ticaret faaliyeti durağan bir hal almış ve gerilemiştir.²²⁷

Dimaşk, tarih boyunca mükemmel ticari pazarları ve çarşılarıyla öne çıkmıştır. Bu pazarların en ünlülerinden biri, Babu'n-Nasr'dan Emevî Camii'ne kadar uzanan Hamidiye Çarşısı'dır. Bu adı, Sultan II. Abdülhamid'den alan çarşı, onun döneminde inşa edilerek²²⁸ 1893 yılında açılmıştır.²²⁹

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari meseleleri tanzim etmek için çaba göstermiştir. Bu bağlamda 1860 yılında ilk ticaret kanununu çıkarmıştır. Akabinde 1863 yılında Deniz Ticaret Kanunu'nu, 1868 yılında Ticaret Davaları Sicili Kanunu'nu ve 1871 yılında da Ticaret Mahkemeleri Usul Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanunların temel amacı, ticaretle uğraşanlar arasında meydana gelen ihtilaflı ticari konulardaki anlaşmazlıkları ve ihtilafları çözmektir.²³⁰

Ham maddesi hayvan ve bitki kaynaklarına dayanan gıda sanayi, Osmanlı Devleti'nin Şam bölgesindeki birçok vilayetine yayılmıştır. Bu sanayilerin en önemlileri

²²⁵ Önceki kaynak, s.253-254-291.

²²⁶ Simit, Pamila An, “*Filistin ve 'l-filistîniyyûn 1876-1983*”, s.35-36.

²²⁷ Serku, Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, s.236.

²²⁸ El-Halidî, Ahmed Erşid, “*El-Müdü'n ve 'l-âsâru 'l-islamiyye fi 'l-âlem*”, Dâru'l-mu'tez li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'1, Amman Ürdün 2008., s.173.

²²⁹ Serku, Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, s.274.

²³⁰ Meczûb, Talal Macid, “*Tarihu saydâ El-içtimâî 1840-1914*”, Takdim: Nikola Ziyade, El-Mektebetü'l-asriyye Tab'1, Beyrut Sayda Lübnan 1983., s.162.

ipek ve sabun üretimidir. Nitekim 1902 yılında Beyrut Vilayetinde ipek üretimi yapan fabrikaların sayısı yaklaşık olarak 4.420'ye ulaşmıştır.²³¹

2.2.2.2.Tarım ve Vergiler:

1876 yılında parlamentoya bağlı yasama komitesi, Osmanlı hükümetini tarım, sanayi ve ticaret düzenlemelerini artırmaya ve bu alanlara daha fazla önem vermeye teşvik etmiştir. Buna göre Sultan II. Abdülhamid, tarım alanında bir dizi reform gerçekleştirmiş, ticaret, tarım, ormancılık ve su (deniz) ürünleri ticareti alanlarında okullar kurmuştur.²³²

1883 yılında Osmanlı Devleti, öşür vergisine eklediği %1 oranındaki artıştan sonra Ziraat Bankası'nı finanse etmiştir.²³³ Söz konusu vergi, buğday ve arpa ürünlerinden alınıyordu. Vergi alınacak mahsul demet halindeyse bu mahsulden 10 demet alınırken, şayet harman yerinde toplu bir haldeyse kilo usulüne göre mahsulün onda biri alınmaktaydı.²³⁴

Beyrut Vilayetindeki tarım arazileri ve ekilebilirlikleri, arazinin durumuna göre bir yerden diğerine farklılık göstermiştir. Dağlık araziler üzüm bağları için verimli bir alan teşkil ederken, sebzeler her zaman şehir ve köylerin yakınlarında yetiştirilmiştir. Genel olarak tahıl ekimi, vilayetin birçok bölgesinde özellikle Akkâ, Trablusşam ve Lazkiye gibi düz yerlerde yaygın tarım türünü oluşturmuştur. Topraklarının verimliliği bir yana bu bölgelerde sulama işlemi diğer bölgelere göre çok daha kolay bir şekilde yapılmıştır. Söz konusu alanlardaki tüm arazilerde buğday, arpa, mısır, susam, fasulye, mercimek, keneotu, nohut, fasulye ve tütün gibi ürünler yetiştirilmiş ve bu arazilerin kenarlarına da zeytin ağaçları dikilmiştir.²³⁵

²³¹ El-Hasenî, Emir Ali Abdülaziz, “*Tarihu suriye El-iktisâdiyye (El-iktisâd ruhu 'l-hürriyye ve 'l-istiklal)*”, Matbaatü bedâii'l-fünûn, Dımeşk Suriye 1923., s.256-259.

²³² Sultan Abdulhamid, “*Müzekkirâtü's-Sultan Abdulhamid El-sânî*”, s.27.

²³³ İsvâî, Şarl, “*et-Tarihu 'l-iktisâdi li 'l-hilâli 'l-hasîb 1800-1914 M.*”, Çev. Rauf Abbas Hâmid, Merkezü dirâsâti'l-vahdeti'l-arabiyye, Tab'1, Beyrut Lübnan 1990., s.610.

²³⁴ Meczûb, Talal Macid, “*Tarihu saydâ El-içtimâî 1840-1914*”, s.116.

²³⁵ Cüreyc İlyas Cercis, “*Vilayetü Beyrut 1887-1914 M. et-tarihu's-siyasi ve 'l-iktisadi*”, Matbaatü Akka, Tab'1, Beyrut Lübnan 2005, s.490.

1888 yılında Osmanlı Devleti, tarım ürünlerinin ihracat ve ithalatında büyümeyi görünce tarım yöntemlerini geliştirmeye başlamıştır.²³⁶ Bu nedenle 1888 yılında merkezi İstanbul'da olan Osmanlı Ziraat Bankası'nı²³⁷ kurmuş ve bu bankanın şubeleri, aralarında Suriye Vilayetinin de bulunduğu pek çok vilayete yayılmıştır. Öyle ki banka, %4 faiz karşılığında mevduatları kabul etmeye başladığında çiftçiler bankaya rağbet göstermişlerdir. Ayrıca banka 1908 yılında Dimaşk'taki çiftçilere, Suriye'nin kazalarına dağıtılmış toplam 298.100 kuruşa varan kredi vermiştir.²³⁸

Görünen o ki Şam bölgesinde tarımcılıkla uğraşanlar korku içindeydi. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid bir çöl şehri olan Bi'rü's-Seba'nın (Beersheba) temellerini atmaya başlamış, buradaki çiftçileri koruyan ve Bedevilerin saldırılarına karşı koyan güvenlik güçlerini modern silahlarla güçlendirmiştir. Ayrıca terkedilmiş nahiyelerin arazilerini kendi adına kaydettirerek çiftçileri buralara geri dönmeye ve çiftçilik yapmaya teşvik etmiştir. Dahası 1900 yılında, yaklaşık 10 milyon dönüm verimli Gavr vadisi topraklarını sulamak ve onları yeniden canlandırmak için Ürdün Nehri'nin yönünün, güneydeki Taberiye Gölü'nden Ölü Deniz'e değiştirilmesini belirten ferman yayınlamıştır.²³⁹

Sultan II. Abdülhamid'in Filistin'in Bîsân bölgesinde askeri subaylar tarafından idare edilen kendi şahsi çiftlikleri vardı. Sultan II. Abdülhamid, bu çiftlikleri

²³⁶ 1889 yılında Sultan II. Abdülhamid döneminde ve Ziraat Bankası'nın gelirlerinin %10'unun Şam bölgesindeki yolların inşasına tahsis eden bir kanunun çıkarılmasının ardından Şam bölgesi, ana şehirlerden geçerek Gazze ve Bi'ru's-Seba'dan İskenderun'a kadar uzanan bir yol ve ulaşım ağına sahip olmuştur. Bu yolların en önemlileri şunlardır: Humus-Trablus yolu, Dimaşk-Houran yolu, Hama-Lazkiye yolu. Çalışmanın giriş bölümünde bahsedilen demiryolu alanında gerçekleştirdiği reformlara ek olarak Sultan Abdülhamid bu demiryollarını döşemiş ve Suriye Vilayeti bu hatlardan yararlanmış- tır. Öyle ki bu demiryolları Yafa-Kudüs, Şam-Mizeyrib ve Beyrut-Dimaşk yollarını kapsamıştır. Muhammed Mesud, Camal Abdulhadi, Vefau Muahammed Rifat Cuma, Ali Ahmed Liben, *Ahtâu yecibû en tûsahhah fi't-tarihi'd-devleti'l-osmaniyye 1299-1924 M.* "Dâru'l-vefâ li't-tibaati ve'n-neşr, Tab'1, El-Mansûra Mısır 1995., cilt2 s.44.

²³⁷ Horani, Albert; Hori, Filip; Wilson, Mari, "*El-Şarku'l-evsat El-hadîs*", Çev. Esad Sakr, Müdârât li'l-ebhâs ve'n-neşr, Tab'1, Kahire Mısır 2016., cilt1, s.259.

²³⁸ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "*El-İdaretü'l-osmaniyye fi vilayeti suriye 1864-1914M.*", s.242-243.

²³⁹ Ebu Bekir, Emin, "*Mülkiyyetü's-sutan Abdülhamid El-sânî fi filistin (1876-1937)*", Mecelletü camiatî'n-necâh li'l-ebhâs, Külliyyetü'l-ulûmî'l-insaniyye, Camiatü'l-kudüs El-meftûha, Aded:1, Nablus Filistin Şubat 2003., (17/231-132).

yöneten askerlere rütbe ve nişanlar vermiştir. Ayrıca devlet, Humus kazasında 102.000 dönümlük arazi satın almış, Ölü Deniz'in doğusundaki yerleri emlak-ı hümâyuna katmış ve Nabek sancağına ait 67.000 dönüm araziye de aynı şekilde satın almıştır. Sultan II. Abdülhamid'in sahibi olduğu Dimaşk'taki tarım arazileri için de düşük fiyatlar belirleyen Toprak İdare Heyeti adı verilen bir birim kurmuştur.²⁴⁰

Genel olarak Osmanlı Devleti'nde vergiler çeşitlilik arz etmiştir. Hatta görece abartılı olmakla birlikte Bâb-ı Âlî'nin devlet yönetiminde kullandığı idari teşkilatın giderlerini karşılamaya yeterli olmamıştır.²⁴¹ Bu vergiler, aşağıda zikredileceği şekildedir:

2.2.2.2.1. Öşür Vergisi:

Öşür vergisi eski şer'i gelir kalemlerinden biri olup tarım ürünlerinden %10 oranında tahsil edilmiştir. Buna rağmen çiftçiler bu orandan fazlasını ödemişlerdir. 1878 yılında ülkeler reform projelerini gerçekleştirmek için %10 olan öşür vergisini kademeli olarak %12'ye yükseltmişlerdir. Başlangıçta bu artış Rusya'ya ödenecek tazminat nedeniyle %0,25 iken 1885 yılında Ziraat Bankası'nın kurulması için %1, 1897 yılında eğitim harcamaları için %0,5 ve son olarak da askeri hazırlık giderleri adı altında %0,5'lik bir artış daha yaşanmıştır.²⁴²

Öşür vergisi, çiftçilere uygulanan en ağır vergilerden biridir. Bu durum, devletin gelirlerini artırmak için Osmanlı Devleti'ni defalarca bu verginin adını değiştirmeyi düşünmeye sevk etmiştir.²⁴³

2.2.2.2.2. Vergi:

Bu vergi, Osmanlı tanzimatı gereğince özellikle de 1839 tarihli Tanzimat Fermanı uyarınca getirilmiş olup iki kısma ayrılmıştır.²⁴⁴

2.2.2.2.2.1.Emlak Vergisi:

Emlak vergisi sisteminin belirlenmesi 15 Recep 1277/1861 tarihine kadar gecikmiştir. Emlak vergisi, daha önce Şam Vilayetinde bilinmesine rağmen 12

²⁴⁰ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.238-239.

²⁴¹ Şofânî, İlyas, "El-Mucez fî tarihi filistin El-siyasi minzû fecri't-tarih hattâ seneti 1949", s.271-272.

²⁴² El-Hasenî, Emir Ali Abdülaziz, "Tarihi suriye El-iktisâdiyye (El-iktisâd ruhu'l-hürriyye ve'l-istiklal)", s.229-230.

²⁴³ Kevserânî, Vecih, "Bilâdüş-şam fî matali'l-karni'l-ısrîn, el-Merkezü'l-arabi li'l-ebhâs ve diraseti's-siyâsât", Tab'3, Beyrut, Lübnan 2013. s.133.

²⁴⁴ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.169-171.

maddeden oluşacak şekilde düzenlenmiş ve 1841 tarihi itibarıyla tahsil edilmeye başlanmıştır. Bu vergi sistemine göre cami imamlarına ve köy muhtarlarına, köydeki tüm evlerin doğru bir şekilde kaydedildiği özel bir deftere göre emlak vergisini dağıtma yetkisi verilmiştir. Akabinde kaza idare konseyi tarafından kararlaştırılan meblağlar, her birinin ödeme gücüne göre adaletli bir şekilde köy halkına dağıtılmıştır. Sonrasında her birinin payı kendi adının karşısına yazılmıştır. Fakirlik nedeniyle vergiden muaf olan evler varsa bu evlerin adlarının yanına bir işaret konulmuştur. Daha sonra defter, imam ve köy muhtarı tarafından mühürlenerek kaza konseyinde gözden geçirilmiş ve mühürlenmiştir. Son olarak bu deftere göre uygulama yapılmak üzere defter köye geri gönderilmiştir.

2.2.2.2.2. Temettü Vergisi:

Bu vergi, tüccarlara yıllık toplam karın binde 30'u oranında uygulanmıştır. Daha sonra maaşlı ve aylıkla çalışanlar için çıkarılan 4 Rebiulevvel 1297/1879 tarihli karar uyarınca önce binde 40'a ve daha sonra da binde 50'ye yükseltilmiştir.

2.2.2.2.3. Askerlik Bedeli Kanunu:

1304 H. 1886 M. yılında devletin gayrimüslim vatandaşlarına askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında çıkarılan Askerlik Bedeli Kanunu'na göre kişi başına yıllık olarak 28 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu vergiye maktu vergi adı verilmiş, bazen de cihat yardımı olarak anılmıştır. Devlet bazen kendilerinden tahsil edemediği için askerlik ödeneğinin her yıl Mart ayından itibaren on taksitte ödenmesini ve tahsilat şeklini düzenleyen bir kanun çıkarmıştır. Vergi sistemi, fakir çiftçilerin durumunu gözeterek bu verginin onlardan alınmayacağını belirtmiştir.²⁴⁵

²⁴⁵Anayim, Züheyr, "*Livâu Akka fî ahdi't-tanzimâti'l-osmaniyye 1281- 1337H. 1864-1918 M.*", Müessesetü'd-dirâsâti'l-filistiniyye, Tab'1, Beyrut Lübnan 1999., s.497. El-Arif, Arif, "*Tarihu Gazze*", Matbaatü dari'l-eytam El-islamiyye fî beyti'l-makdis, Tab'1, Filistin 1362H. -1943M., s.192. Avvad, Abdülaziz Muhammed, "*El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*", s.154-155.

2.2.2.2.2.4. Müsakkafat Vergisi:

Hükümet şehir, kasaba ve köylerde Musakkafat vergisini hayata geçirdikten sonra; değeri yirmi bin kuruşu geçmeyen konutlarda binde beş oranında ve değeri bu meblağın üzerinde olan konutlar için ise binde sekiz oranında olacak şekilde 1858 yılında toplamaya başlamıştır. Kira amacıyla kullanılan gayrimenkul ve öşür vergisinden muaf bostanlar ve üzüm bağları için belirlenen musakkafat vergisi ise değerinin binde onu oranında belirlenmiştir. Ayrıca muhasebe haracını ödemekle mükellef olan vakıflar için binde dört oranında musakkafat vergisi getirilmiştir. Devlet 1910 yılında bu vergiyi uygulamaktan vazgeçerek tüm musakkafatın kayıt altına alınmasını ve yukarıda belirtilen oranlar yerine brüt bir gelir takdir edilerek bunun üzerinden vergi alınmasını zorunlu kılan bir kanun çıkarmıştır. **Ağnam (Küçükbaş Hayvan) Vergisi:**

Bu verginin miktarı on koyunda bir koyundur. Devlet diğer hayvanlardan vergi tahsil etmemiş, sonrasında bu vergi türünü ihale esasına göre uygulamıştır. Ancak 1040/1630 yılında bunu iptal ederek vergileri hayvanların değeri üzerinden tahsil etmeye başlamıştır. Osmanlı hükümeti, her bir baş için ortalama dört kuruş (40 para) olacak şekilde koyunlardan ve taşıma amaçlı kullanılan develerden bu vergiyi toplamaktaydı. Sonrasında her bir baş için ortalama 5 kuruş 25 para olacak şekilde, bu meblağa askeri hazırlık giderleri adı altında 20 para ve 1912 yılında donanma giderleri adı altında 10 para daha eklenmiştir. Devletin bu vergi adı altında yıllık olarak tahsil ettiği toplam meblağ 12.000-15.000 kuruş arasında değişkenlik göstermiştir. Çift sürmek için kullanılan develer ise bu vergiden muaf tutulmuştur.²⁴⁶

Vatandaşın omuzlarında ağır bir yük olan bu vergilere ek olarak başka vergiler de ortaya çıkmıştır. Lübnan Dağı mutasarrıfı olan Rüstem Paşa döneminde, vilayetin bütçesinde oluşan açığı kapatmak amacıyla muhmelât adıyla bilinen bir vergi getirilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin yerine getirmesi gereken mali yükümlülüklerde bütçesinin üzerindeki yükü azaltmış, Lübnan'ın idari ve toplumsal bağımsızlığının esası olan mali bağımsızlığını sağlamıştır.²⁴⁷

2.2.2.3.Yollar ve Ulaşım:

²⁴⁶ El-Arif, Arif, “*Tarihu Gazze*”, s.193.

²⁴⁷ Mu'ti, Ali, “*Tarihu Lübnan El-siyasi ve 'l-ictimâi- Dirâse fi 'l-alakâti 'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.*”, s.14.

Osmanlı Devleti, topraklarından geçen ve devleti Avrupa'ya bağlayan ticaret yollarının öneminden yararlanarak, Avrupalılardan mal taşıma karşılığında bu yolların bazılarını onararak düzeltmelerini veya bu işlemin giderlerini üstlenmelerini istemiştir. Çünkü Suriye topraklarından geçen ticaret, Avrupa ticareti için büyük bir önem arz etmiştir. XIX. yüzyıl öncesinde ticari hareketliliğin canlılığına rağmen bu canlılık taşıma araçlarının gelişmesine yol açmamıştır. Hayvanlar, ulaşım ve taşımacılığın yapıldığı tek araç olarak kalmıştır. Araba, İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi aracılığıyla getirilene kadar Suriye'ye girmemiş ve oradan da imparatorluğun çeşitli yerlerine ulaşmıştır.²⁴⁸

1863 yılında yolların inşasını, onarımını ve korunmasını sağlamak üzere bir kanun çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti, yolların ve binaların onarılması, şehirlerde cadde ve sokakların çağın gereklerine uygun olarak yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesi için bu kanun bağlamında büyük çabalar sarf etmiştir. İlk olarak Türk anakarasında demiryollarının inşa edilmesine büyük önem vermiş, 1856 yılında İzmir-Aydın demiryolunu döşemesi için bir İngiliz şirketine ilk imtiyazı sağlamıştır. Sultan Abdülaziz iktidarı, yabancı şirketlere demiryolu inşa etme imtiyazları verilmesi hususunda gözle görülür bir faaliyet yoğunluğuna şahit olmuştur. Bu tarihten sonra tam da 1867 yılında Osmanlı Devleti'nin farklı yerlerinde demiryolu inşası ve bakımı için kanun çıkarılmıştır. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruma ve ortaklık ilkesinden ayrılarak, topraklarını parçalama (Kıbrıs ve Mısır) hedefiyle hareket etmeye başladığında, Osmanlı İmparatorluğu siyasi ve ekonomik olarak yönünü Almanya ve Avusturya'ya çevirmiştir. Bu nedenle Almanya, daha önceleri İngiltere'nin tekelinde olan Türk anakarasında demiryolları inşa etme hususunda imtiyazlar elde etmiştir. Aynı şekilde Fransa da Şam bölgesinde imtiyazlar kazanmıştır. Demiryollarının uzunluğu birkaç yüz mili geçmezken Sultan II. Abdülhamid döneminde on yıl zarfında birkaç bin mile ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, oldukça yavaş ve dolaylı deniz ulaşımıyla diğer ülkelere bağlandıktan sonra Avrupa ülkelerinin başkentlerine düzenli bir şekilde ve doğrudan bağlantısı olmuştur. Viyana'dan İstanbul'a ilk tren 1888 yılı Mart ayında hareket etmiştir. Doğu ekspresi adı altında hızlı trenin devreye girmesiyle bu hattın önemi artmıştır. Diğer demiryolu hattı ise Dimaşk'ı Medine'ye bağlayan Hicâz

²⁴⁸ Serku, Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, s.291.

demiryolu hattıdır. Bu hattın inşasına 1901 yılında başlanmış, giderlerinin üçte biri dünyanın farklı bölgelerindeki Müslümanların bağışlarıyla karşılanmıştır.²⁴⁹

Suriye Vilayetindeki demiryolu ağı, dışı rayların kullanımını gerektiren Lübnan'daki yüksek dağ silsilesinin varlığı nedeniyle, özellikle de Beyrut-Şam hattı gibi kıyı ve iç kısımlar arasında birçok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, yapım maliyetlerinin artmasına ve bu hatların inşasına harcanan yatırım giderlerinin yükselmesine yol açmıştır.²⁵⁰

O dönemdeki yollar şu şekildedir:²⁵¹

2.2.2.3.1. 1857 Dimaşk- Beyrut- Bağdat Yolu:

Bu yolun uzunluğu 112 kilometre, genişliği ise 7 metredir. Bu yolun imtiyaz hakkını “Osmanlı Şam Yolu Şirketi” adı verilen bir Fransız şirketi kazanmıştır. Yolun yapımı Dimane adlı bir mühendisin kontrolünde gerçekleşmiştir. Bu şirket çok büyük karlar elde etmiş, bir yıl gibi bir süre zarfında karayolunun gelirleri ikiye katlanmıştır. Şirket, Şam-Beyrut arasındaki demiryolu hattının inşasına kadar yüksek kârlar elde etmeye devam etmiştir. Bunun sonucunda ticaret mallarının nakliye giderleri yaklaşık olarak üçte bir oranında azalmıştır. Şirket, 20 Temmuz 1857 tarihli padişah fermanında belirtilen tüm haklarını 2 Ocak 1892 tarihinde Dimaşk-Beyrut demiryolu hattı şirketine satmıştır.

2.2.2.3.2. 1883 yılı Humus- Trablus- Tedmür- Bağdat Yolu:

Proje, 9.000 Osmanlı lirası değerinde ilk sermayeyle başlamış, sonrasında sermaye 12.000 liraya yükselmiştir. Ülkeler, bu yoldan sermayenin %33'ne tekabül eden oranda büyük kârlar elde etmişlerdir. 1911 yılı Haziran ayında Trablus-Humus arasındaki hattın yatırımı başlayana kadar bu durum devam etmiştir.

²⁴⁹ Tarbîn, Ahmed, “*Tarih el-Maşrik el-Arabi El-Muasır*”, El-Matbaatü'l-cedide, Tab'1, Dimeşk Suriye 1986., s.282. Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü 'ş-şam*”, el-Mektebetül-Sakafiyye ed-Diniyyeü Tab'1, Mısır, 2012, c.5 s.206.

²⁵⁰ Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü 'ş-şam*”, el-Mektebetül-Sakafiyye ed-Diniyyeü, c.5, s.193.

²⁵¹ Avvad, Abdülaziz Muhammed, “*El-İdaretü'l-osmaniyye fi vilayeti suriye 1864-1914M.*”, s.273-275. Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü 'ş-şam*”, el-Mektebetül-Sakafiyye ed-Diniyyeü, cilt.5, s.258-261. Hallak, Hassan Ali, “*Beyrut El-mahrûse fi'l-ahdi'l-osmani*”, Dâru'l-camiyye, Tab'1, Beyrut Lübnan 1987., s.203,205.

2.2.2.3.3. 1888 yılı Dimaşk-Havrân Yolu:

Bu yol, çok büyük yararlar sağlamış, yolun iki tarafında yer alan köylere canlılık getirmiş ve bu köyler Suriye şehirlerine ürünlerini kolaylıkla gönderebilmeye başlamıştır.

2.2.2.3.4. 1891 yılı Hamâ-Lazkiye Yolu:

Bu yolun yapımına 1891 yılında başlanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra kolera hastalığının yayılmasıyla proje durmuştur. Yolun inşası, 1896 yılında tamamlanamamıştır.

Şam bölgesindeki ana yollardan bir kısmı bu şekildedir. Bunların dışında köyleri birbirine bağlayan, sonrasında bu köyleri ilçe merkezlerine akabinde de aynı şekilde ana yollara bağlayan damarlar gibi uzanan birçok tali yol bulunmaktadır.²⁵²

Giriş bölümünde zikredilen demiryollarına ek olarak, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki en önemli başarılarından biri de 1900 yılında yapımına başlanan ve Şam'daki Dimaşk şehrini Hicâz'daki Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu'dur. Bu projenin birkaç amacı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Müslüman hacılara hizmet etmek olup diğer amaçlar askeri ve siyasi amaçlar şeklinde çeşitlilik arz etmiştir. Sultan Abdülhamid, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar arasında onları projeye katkı sağlamaya ve bağışta bulunmaya davet eden bir bildiri yayınlamıştır. Öyle ki toplanan bu bağışlar, proje harcamaları ve maliyetlerinin üçte biri değerine ulaşmıştır. Bu proje, Medine'ye ilk trenin ulaştığı Ağustos 1908 tarihinde tamamlanmıştır. Başlangıçta demiryolu hattının Medine'yi Mekke'ye bağlaması planlanmış olmakla birlikte Mekke Emiri Hüseyin b. Ali el-Hâşimî'nin kendi otoritesinin riske girmesinden endişe ettiği için engel olması nedeniyle proje durmuştur. Büyük Arap ayaklanması patlak verdiğinde isyancılar, İngiliz istihbaratının yardımıyla Mekke Emiri Hüseyin'in oğlu Faysal b. Hüseyin b. Ali'nin önderliğinde demiryolunu sabote etmişlerdir. Bu demiryolu hala kullanım dışıdır. Henüz tamamlanmayan büyük projelerden birinin de Yemen demiryolu inşa projesi olduğuna işaret edilmelidir. Ancak bu proje hayata geçirilmeden Sultan tahttan indirilmiştir.²⁵³

²⁵² Kürd Ali, Muhammed, “*Hutatü'ş-şam*”, Mektebetüs-Sakafiyye, c.5, s.261-262.

²⁵³ Takkuş, Muhammed Süheyl, “*Tarihu'l-osmaniyyin min kıyâmi'devleti ile'l-inkılâb ale'l-hılâfe*”, s.524,525.

XX. yüzyılda Şam ve Beyrut'ta tramvay hattı inşa edilmiştir. 1904 yılında bir Belçika şirketi ilk olarak Şam'da ve sonrasında da Beyrut'ta tramvay otobüslerini faaliyete geçirme imtiyazını kazanmıştır. Çalışmaları 1908 yılında şirket, aynı yıl içinde otobüs seferlerini başlatmıştır. Ayrıca Osmanlı hükümetiyle Emir Muhammed Arslan arasındaki anlaşma uyarınca bu iki şehrin elektrikle aydınlatılması için çalışmalara başlamıştır. Tramvayın elektriğe bağlı olduğu bilinen bir husustur.²⁵⁴

2.2.2.4. İletişim Araçları:

Sultan II. Abdülhamid döneminde telgraf hatları genişlemiştir. Öyle ki 1318/1900 yılında Suriye vilayetindeki posta ve telefon merkezleri, 25 posta ve 18 telefon merkezine ulaşmıştır.²⁵⁵ İlgi gösterilen bir diğer iletişim aracı ise Sultan Abdülhamid döneminde kurulan telgraftır. Zira bu hatlar, 1862 yılında Halep'e ve 1894 yılında da Dimaşk'a ulaşmıştır. 1900 yılında telgraf merkezleri artarak Şam, Havrân ve Kerek sancaklarında yayılmıştır. Suriye, 1885 yılından itibaren posta hizmetlerine kavuşmuştur.²⁵⁶

2.2.3. Kültürel Durum

Osmanlı padişahları kültürel bilince ve okulların kurulmasına büyük önem vermişlerdir. Bu anlamda Sultan II. Abdülhamid önceki padişahların başlattıklarını tamamlamıştır. Zira Sultan Abdülhamid dönemi, eğitim reformunu devletteki tüm reformların temeli olarak görmüştür. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid döneminde yüksek öğrenim gözle görülür bir ilerleme ortaya koymuştur. Ayrıca okulların açılmasına engel olan herkese ağır yaptırımlar getirmiş ve ilkokulu bitirene kadar çocuklarını okula göndermekten kaçınan velileri sorumlu tutarak bu kimselere altı ay hapis cezası vermiştir. Aynı şekilde Sultan fermanları, kızların velilerini de zorunlu olarak kızlarını okula göndermekten muaf tutmamış, bunun için meslek okullarının inşasını emretmiştir. Nahiye müdürleri ve köy muhtarlarına, erkek ve kız çocukların okula gönderilip

²⁵⁴ Hallak, Hassan Ali, "*Beyrut El-mahrûse fî 'l-ahdi 'l-osmani*", s.205.

²⁵⁵ Bkz: Cemal Abdul-Hadi Muhammed Mesut, Veace Muhammed Rıfat Cuma, Ahtae Yecib en Tusahhah fi et-Tarih ed-Devle el-Osmaniyye 1299-1924, Darul-Vefae, el-Mansura, 1.baskı, 1995, cilt2 s.44. Telefon sadece resmi işlerde sınırlıydı. Dolayısıyla Şam halkının bundan faydalanmalarına izin verilmemişti. Avvad, Abdülaziz Muhammed, "*El-İdaretü 'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*", s.286-287.

²⁵⁶ Tarbîn, Ahmed, "*Tarih el-Maşrik el-Arabi El-Muasır*", s.282. Avvad, Abdülaziz Muhammed, "*El-İdaretü 'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.*", s.287-289.

gönderilmediğinin kontrol sorumluluğunu yüklemiştir. Çünkü Sultan, imparatorluğunun evlatlarının eğitimi olmalarını istemiştir. Ayrıca ülke genelinde özellikle kırsal kesimlerde kadınlara özgü el işi, dikiş ve nakış gibi beceriler için meslek okullarının açılmasını emretmiştir. Gönderdiği bir fermanla valileri, kız okullarının korunması ve güvenliğinin sağlanmasına teşvik etmiş, bu okullara ve okula gidip gelirken kız öğrencilere yapılacak saldırılara karşı uyarıda bulunmuştur. Sahada atılan bu pratik adım, özellikle Sultan II. Abdülhamid'in Müminlerin emiri ve Müslümanların Halifesi olarak adlandırılmasından dolayı Şam bölgesi de dahil olmak üzere ülke genelinde halkın kız çocuklarını okullara gönderme hususunda teşvik etmeye katkıda bulunmuştur. Dahası Trablusşam vilayeti gibi en tutucu ve en cahil olarak nitelenen bölgelerdeki aşırı muhafazakâr aileler bile erkek ve kız çocuklarını sanat okullarına göndermişlerdir. Böylece Arap ailelerin kızları da dikiş, nakış ve süsleme yapmayı öğrenmişler ve Sultan Abdülhamid'in çıkardığı fermanın kararları pratik hayatta karşılık bulmuştur.²⁵⁷ Sultan II. Abdülhamid, tarih boyunca Arap aşiretleri arasında çocukların eğitimiyle ilgilenen, çocuklarını eğitmek için Mekteb-i Aşiret-i Hümayun adıyla bilinen aşiret mektebini kurarak ve her nereye giderlerse gitsinler aşiretleri adeta birer gezici okula dönüştüren ilk kişidir.²⁵⁸ Esasen Sultan II. Abdülhamid, genel olarak Araplara ve özel olarak da Şam bölgesi ve Irak'a, Arap yöneticilerin modern çağda dahi vatandaşlarına yaptıklarından daha fazlasını sunmuştur. Aynı şekilde eğitim alanında gerçekleştirdiği hizmetler saymakla bitmeyecek kadar çoktur. Zira nahiye ve köylerde okullar açılmasını teşvik etmiş, maarif-i umumiye müdürlüklerine (milli eğitim) şehir dışında eğitim veren öğretmenlere lojman temin edilmesi sorumluluğunu yüklemiş ve onlara öğretmen maaşlarını bir buçuk katına kadar artırmalarını emretmiştir. Ayrıca Sultan, şehirden 100 kilometre uzakta ders veren her öğretmen için bir yılın iki yıl sayılmasını ve öğretmenlerin giderleri devlet tarafından karşılanmak üzere askeri hastane de olsa devlet hastanelerinde tedavi edilmelerini emretmiştir. Kezâ üstün başarılı öğrencilere asistanlık kadrosu ve öğretmenlere de dokunulmazlık verilmesini emrederek, hukuki belgeler olmadan öğretmenlerin hakaret veya tutuklamaya maruz kalamayacaklarını,

²⁵⁷El-Horanî, Muhammed İbrahim, “*et-Ta’lim fî vilayeti dımeşk fî l-asri l-osmani 1278-1327H- 1861-1909 M.)*”, *Dirâse vesâikiyye, Vezaretü’s-sekâfe Matâbiu’l-hey’e El-âmme El-suriyye li’l-küttâb, Tab’1, Dımeşk Suriye 2015.*, s.116.

²⁵⁸ Önceki kaynak, s.114.

nesilleri yetiştiren kimseler olduklarından mahkeme önünde kendilerine hak ettikleri şekilde muamele gösterilmesini emreden ilk kişidir. Tüm bu hususlar, Yıldız Sarayı Arşivi'ndeki resmî belgelerle sabittir.²⁵⁹ Şam Vilayeti Maarif Müdürlüğü, ilkokul öğrencilerine kitap ve diğer eğitim malzemelerini ücretsiz olarak sağlamayı taahhüt etmiştir. Mithat Paşa 1878 yılında Suriye Vilayetinde göreve geldiğinde Müslümanlar arasında cehaletin yayılmasının önüne geçerek, okur yazarlık oranını artırmaya çalışmıştır. Müslüman kızların eğitim hayatında yer almamaları ve evlere mahkûm edilmelerinden dolayı Dimaşk'taki Maarif müdürüne, onlar için okulların açılmasını ve ebeveynlerin hem erkek hem de kız çocuklarını okula göndermelerini emreden padişah fermanının uygulanmasını emretmiştir. Aksi takdirde sert yaptırımlara maruz kalacaklarını belirtmiş, bu emirlerin takibi ve uygulanması için vilayet meclisini görevlendirmiş ve Şeyh Tahir el-Cezâirî'yi de Maarif Müdürlüğü baş müfettişi olarak tayin etmiştir. Çeşitli eğitim aşamalarında Arapça öğretimini artırmayı ve onu tüm sınıflarda temel ders haline getirmeyi başarmış, bu konuda üstün başarı gösterenleri de ödüllendirmiştir.²⁶⁰ Bu adımlar okulların, yüksek eğitim veren mekteplerin ve öğrenci sayılarının gözle görülür bir şekilde artmasında etkili olmuştur. 1877 yılında mülkiye mektepleri yeniden düzenlenerek genişletilmiş ve müfredatına modern dersler eklenmiştir. Vilayetlerden gelen yatılı öğrencilere önemli kolaylıklar sağlanmıştır. Böylece 1861 yılında 33 olan mezun öğrenci sayısı, 1885 yılında 295'i yatılı olmak üzere 395'e yükselmiştir.²⁶¹ Ayrıca Batı tarzında ilk ve orta öğretim kurumları kurmuş, tüm vilayetlerde ortaokul ve liseler ve tüm köylerde de ilkokullar açmıştır. Aynı zamanda yabancı dili müfredata dâhil ederek bunun eğitimini ortaokul düzeyinde zorunlu kılmıştır. Dimaşk ve Halep'te idadi okulları açılmış, aynı şekilde 1889 yılında Kudüs'te ve 1895 yılında da Akkâ'da idadiler kurulmuştur. 1897 yılında ise Nablus'ta öğrenci sayısı 620'ye ulaşan dördüncü bir okul açılmıştır. Halep'teki rüştiye mekteplerinin sayısı, aralarında biri kız öğrencilere ait olmak üzere 10'a ulaşmıştır.²⁶² XIX. yüzyılda Beyrut'ta iki fakülte kurulmuştur. Şam bölgesindeki Osmanlı okulları ilk mektep, rüştiye

²⁵⁹ Önceki kaynak, s.115.

²⁶⁰ Mithat Paşa, “*Müzekkirât Mithat Paşa*”, s.36-37.

²⁶¹ Tarbîn, Ahmed, “*Tarih el-Maşrik el-Arabi El-Muasır*”, s.280.

²⁶² El-Cebbûri, Heysem Muhyi Talib; Abdülcebbûri, Zeyneb, “*Eserü hareketi'l-ıslahi'l-osmani fi teravvuri'l-hareketi'l-fikriyye fi'l-vatani'l-arabi fi'l-ahdi'l-osmani El-müteahhir*”, MecElletü camiati Babil li'l-ulûmi'l-insaniyye Cilt 23, Aded: 3, Babil Irak 2015., s.1453-1454.

ve yüksek okul olmak üzere üçe ayrılmıştır. Bu okullar arasında idadi mektebi, Reşîdiye mektebi, Hamidiye Sanat ve Ticaret Mektebi gibi okullar da yer almıştır. Kezâ Sultan Abdülhamid, Beyrut'ta tıp fakültesi açmayı planlamıştır. Ancak Suriye'de buna benzer bir fakültenin varlığı, bu projenin Dimaşk'a nakledilmesine yol açmıştır.²⁶³ Şam bölgesinde İslâmî okulların yanında yabancı okullar da yer almıştır. Şam sancağında aralarında normal ve yüksek okulların olduğu 96 adet yabancı kız ve erkek okulu bulunurken, Beyrut sancağında bu sayı 18'e, Lazkiye, Belkâ ve 'Akkâ sancaklarında ise bu sayı farklı yabancı okul türlerinde 36'ya ulaşmıştır. Bu okullar genel olarak Müslüman ülkeleri özelde de Şam bölgesi için bir tehdit anlamı taşımıştır. Sultan Abdülhamid, bu tehlikenin farkına varmıştır.²⁶⁴ Zira misyonerlerin kontrolünde ve idaresinde olan yabancı eğitimin, mezhepçiliğin ve toplumsal bölünmenin derinleşmesinde büyük etkisi olmuştur.²⁶⁵ Bu bağlamda Sultan Abdülhamid anılarında şunları ifade etmektedir: *"Yabancı okullar, ülkemiz için büyük tehlike oluşturmaktadır. Her ülkeye her zaman ve her yerde istediği okulları açmasına izin verdiğimiz vakit büyük bir hata yaptık ve şimdi ektiğimizi biçiyoruz. İstedikleri okulları açmalarına izin verdik. Bu yüzden öğrencilere, ülkemize karşı düşmanca fikirler öğretiler. Ben Maarif*

²⁶³ Hallak, Hassan Ali, "Beyrut El-mahrûse fi'l-ahdi'l-osmani", s.142.

²⁶⁴ Sultan II. Abdülhamid, bu tür okullara karşı koymak için gösterdiği çabalara rağmen bu okulların faaliyetlerini durduramamıştır. Bu nedenle 1896 yılında vilayetteki maarif müdürlerine yetkiler veren ve vilayetlerde yabancı okulların kurulması için özel koşullar belirleyen bir ferman yayınlamıştır. Fermanda aşağıdaki hususlar emredilmiştir:

- Bu tür okullar ancak resmi ruhsat izninden sonra açılabilir.
- İlk başlarda Rüşdiye mekteplerinde Türkçe zorunlu olacaktır. Daha sonraları ilkokullarda Türkçe öğretecek hocalar sağlanana kadar Türkçe zorunlu olmayacaktır. Aynı şekilde Türkçe gayr-i müslimlerin okullarında da okutulacaktır.
- Müfredatlar ve ders kitapları bu okullar tarafından onaylanmadan önce vilayetlerdeki maarif müdürleri tarafından onaylanacaktır.
- Yabancı okulların hocaları, okulların kurulması için gerekli resmi izni almadan önce devletin belirlediği her türlü yönetmelik ve talimatlara uyacakları ve maarif müfettişlerinin denetimlerine engel olmaya çalışmayacakları taahhüdünde bulunacaklardır.
- Herhangi bir bölgede okul açmayı planlayan gayr-i müslim cemaatin yeterli sayıda öğrencisinin bulunması. Beyyât, Fazıl "El-Müessesâtü'-t-ta'lîmiyye fi'l-meşriki'l-arabi El-osmani", Dirâse tarihiyye ihsâiyye fî davi'l-vesâiki'l-osmaniyye, Merkezü'l-ebhâs li't-tarih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-osmaniyye, İstanbul 2013. s.679.

²⁶⁵ Avvad, Abdülaziz Muhammed, "El-İdaretü'l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914M.", s.265-266.

Bakanî'ni ihmalinden dolayı sorumlu tutacağım. Bu ihmalin nedeni, karşı koyma cesaretinden yoksun olması olabilir. Bu bakan, bu işi bizzat benim yapmamı mı bekliyor? Gerçek şu ki bu okullarla yüzleşmek kolay bir iş değildir. Bir ülkenin konsolosu ya da büyükelçisi önümüze çıkıp onları koruyor ve elimizden çekip kurtarıyor."²⁶⁶

Şam bölgesi, o dönemde bu mekteplerin uzantısı olan mezhepsel bir eğitimle biliniyordu. Bunların kurulmasının amacı, kurdukları mezhep ve fırkanın korumasını sağlamaktı. Bu mekteplerin büyük çoğunluğu Sultan Abdülhamid'den önce kurulmakla birlikte onun döneminde de faaliyetlerini sürdürmüştür. Şam bölgesinde özellikle de Sultan II. Abdülhamid döneminde yer alan bu mekteplerin başlıcaları arasında şunlar yer almaktadır:²⁶⁷

1. Rum-Katolik Cemaati Mektepleri: Bu mektepler; Suriye ve Halep Vilayetleri, Beyrut, Lübnan Dağı ve Kudüs sancaklarına dağılmıştır.
2. Süryani-Katolik Cemaati Mektepleri: Bu mektepler, Suriye ve Halep Vilayetlerine dağılmıştır.
3. Rum-Ortodoks Cemaati Mektepleri: Dimaşk, Humus, Halep, Beyrut (Sûku'l-Garb Beldesi), Lübnan Dağı ve Kudüs'e dağılmıştır.
4. Ermeni Cemaati Mektepleri: Bu mektepler Suriye, Dimaşk, Halep ve Kudüs'e dağılmıştır.
5. Mârûnî Mektepleri: Bu mektep, Halep'te yer almıştır.
6. Mârûniye Mektepleri: Lübnan Dağı'nda sayıca en çok olan mekteplerdir.
7. Yahudi Cemaati Mektepleri: Maddi açıdan varlıklı olmalarına rağmen Müslümanların ve Hristiyanların mektepleriyle kıyaslandığında daha az sayıda mektepleri bulunmaktadır. Paris'te kurulan bu mektebin Kudüs, Dimaşk ve Halep'te şubeleri vardı.²⁶⁸

Mezhepsel ve yabancı eğitimin başlıca hedefleri şunlardır:²⁶⁹

²⁶⁶ El-Sultan Abdulhamid El-sânî, "Müzekkîrâtî El-siyasiyye (1891-1908 m)", s.187.

²⁶⁷ Kutruş, Halid, "et-Ta'lim fî suriye neşetühû ve tetavvuruhû", Çev. Nizar İbaza, Dâru'l-fikri'l-muasır, Tab'1, Beyrut Lübnan 2001, s. 36-40.

²⁶⁸ El-İteybi, Yusif b. Türki et-Tüfayli, "et-Ta'lim fî Bilad'üş-Şam fî Ahd es-Sultan Addülhamid es-Sani", yüksek lisans tezi, Camiatül İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, Suudi Arabistan, 2008, s.304-308.

²⁶⁹ El-Bessâtî, Ahmed Sadeddin, "et-Tebşîru ve eseruhû fî'l-bilâdi'l-arabiyye ve'l-islamiyye", Dâru Ebu'l-mecd, Tab'1, Kahire Mısır 1989, s.226. Ennemle, Ali İbrahim, "et-Tansir Mrfhumahu ve

- Şam bölgesinde İslâm'ı yıkarak Hristiyanlığı yaymak.
- Hristiyanların İslâm'a girmelerine engel olmak.
- Müslümanlar arasında Batı tarzı eğitimi ve Batılı fikirleri yaymaya çalışmak.
- Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı körüklemek ve devleti zayıflatmak.
- İslâmî değerleri zayıflatmak ve Müslümanları Hristiyan Batı'ya boyun eğdirmek.
- Osmanlı Devleti'nde yabancı devletlerin etki alanını genişletmek.

Bu eğitimin yanında 1625 yılında Şam'a gelen ve büyük bir çoğunluğu Katolik Kilisesi'ne bağlı Cizvitler, Lazaristler ve Capuchinler gibi çeşitli misyonerler tarafından kurulan yabancı eğitim de bulunmaktaydı. Bu misyonerlerin faaliyetleri oldukça sınırlı olup bazı okullar açmak ve dini kitaplar dağıtmakla yetinmişlerdir.

Esasen Şam bölgesinde bu tür mekteplerin ve böylesine bir mezhepsel yapının varlığı, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere birkaç husustan kaynaklanmaktadır:

- a. İlk Müslümanların İslâm fetihleri sırasında özellikle Şam bölgesinde Hristiyanlara ve Yahudilere gösterdikleri büyük dini hoşgörü.
- b. Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelere tanıdığı yabancı imtiyaz sistemi, imtiyazı elde eden ülkelere söz konusu mezhep ve cemaatleri desteklemek ve toplumdaki konumlarını sağlamlaştırmak için siyasi ve dini müdahale imkânı sağlamıştır.
- c. Sultan I. Abdülmecid döneminde çıkarılan Tanzimat Fermanı ve Tanzimât-ı Hayriye (Gülhane Hatt-ı Hümayûnu): Her iki ferman da devletin zimmilerine Müslümanlarla aynı hakları vereceğini taahhüt etmiş, mezhepsel varlığı pekiştirmiş ve Müslümanlarla tek bir devlet içinde eşitlik kavramını yerleştirmiştir.
- d. Osmanlı Devleti'nin, son dönemlerinde mezhep tehdidine ve dış müdahaleye başarılı bir çözüm üretemeyen zayıflığı.

Bu mezhep ve cemaatler, Sultan II. Abdülhamid döneminde kendi mekteplerini kurmak için çalışmışlardır. Bu mezhepleri, söz konusu mektepleri kurmaya sevk eden sebepler şu şekildedir:

- Osmanlı Devleti'nin kendilerine garanti ettiği din ve eğitim hakkı.
- Osmanlı Devleti'nin Şam bölgesinde eğitimi yaymakta geç kalması.

Ehdafahu ve Vesailahu ve Sübül Muvacahatihi", Darus-Sahva Linneşir, Kahire-Mısır, 1413H-1993M, s.33-34.

- Her mezhebin kilisesinden sorumlu din adamları tarafından bu mezheplere mensup olanların dini yönelimlerinin korunması.

Şeyh Tâhir el-Cezâirî, 1878 yılında Beyrut'ta Makâsîd-ı Hayriyye Cemiyeti'nin²⁷⁰ kurulması için bir proje hazırlamıştır. Bu projeye göre söz konusu cemiyet, hükümetin maddi açıdan desteklediği, vakıflara ve hükümete ait binalar tahsis ettiği yarı resmi bir yapıya sahip olacaktır. Sultan Abdülhamid bu isteği kabul edene kadar Şeyh Tâhir bu derneği kurma fikrini savunmaya devam etmiştir. Bu cemiyet, öğrenci sayısı yaklaşık olarak 1.200'e ulaşan sekiz okul açabilmiştir. Ayrıca yaklaşık 50 öğrenci kapasiteli bir kız okulu kurmuştur. Suriye, Osmanlı reformlarından gayet iyi bir pay elde etmiştir. 1883 yılı geldiğinde şehirlerde 600'den fazla ilköğretim okulu ve kırsal kesimlerde ise 800'e yakın okul bulunurken, bu okullarda 60.000'den fazla erkek ve kız öğrenci eğitim görmüş ve 2.334 erkek ve kadın öğretmen görev yapmıştır. Tüm bunların yanı sıra 1902 yılında tıp eğitimi veren bir okul kurulmuştur. Cemiyet, öğrencilerine burs sağlamak ve bunlardan bir kısmını Mısır'daki tıp okuluna göndermek için Sultan II. Abdülhamid'den yardım istemiştir.²⁷¹ Bu tür vakıf cemiyetleri, Beyrut ve Lübnan Müslümanlarının sosyal yapılarının geliştirilmesine katkı

²⁷⁰Bazı Müslüman kanaat önderleri, 1295/1878 yılında Makasıdı İslamiyye Hayriyye Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bu cemiyetin en önemli amacı, genç Müslüman erkekler ve kızlar arasında eğitimi yaymaktır. Bu cemiyet, 24 kurucu üyeden oluşmuştur. Tarihçilerin geneli bu cemiyete, Makasıdı İslamiyye Hayriyye Cemiyeti adını vermişlerdir. Ancak bu doğru değildir. Zira Makasıdı İslamiyye Hayriyye Cemiyeti, Şeyh Abdülkadir Kabbânî tarafından 1295/1878 yılında halkın destekleriyle Beyrut'ta kurulmuştur. Tarihçilerin görüş ayrılıklarının temelinde bu iki cemiyetin isimleri arasındaki benzerlik ve aynı yılda kurulmaları yer almaktadır. Aynı şekilde okullar kurarak eğitimi yaymaktan ibaret olan her iki cemiyetin hedefleri de aynıdır. Bu iki cemiyet arasındaki fark, Beyrut'ta kurulan Makasıdı İslamiyye Hayriyye Cemiyeti İslâmî bir eğilime sahipken Vali Mithat Paşa'nın siyasi desteğiyle Dimaşk'taki Makasıdı Hayriyye Cemiyeti ise milli bir eğilim ve yönelime sahiptir. El-Salibi, Kemal Süleyman, "*Tarihu Lübnan El-hadîs*", Dârü'n-nehâr li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'7, Beyrut Lübnan 1991, s.182. Kanaatimizce halkı bu cemiyeti kurmaya sevkeden en önemli nedenler şunlardır:

- Cebel Lübnân'da konuşlanan yabancı misyon hareketlerinin kültürel işgaline karşı koymak.
- Erkeklerle karışık ortamlardan uzak bir şekilde kızlara İslâmî bir eğitim sağlamak.
- Müslüman gençleri Hristiyan misyonerlik faaliyetlerinden korumak.
- Bilimsel açıdan ileride sayılan Osmanlı vilayetlerine yetişmeye çalışmak.
- Osmanlı Devleti'nin Beyrut Vilayeti'nde eğitimi yaymada geç kalması.

²⁷¹ Hallak, Hassan Ali, "*Beyrut El-mahrûse fi'l-ahdi'l-osmani*", s.132-133.

sağlamıştır. Makâsıd-ı Hayriyye İslâmiyye Cemiyeti'nin yüklendiği görev de tam olarak budur.²⁷²

Eğitim ve okulların açılmasının yanı sıra Sultan II. Abdülhamid döneminde gazeteciliğin belirli gazetelerle sınırlı olduğu görülmektedir.²⁷³ 1878 yılında *Dimaşk* gazetesi, ardından 1896 yılında *Şam* gazetesi, 1878 yılında Halep'te yayınlanan ilk Arapça gazete olan *eş-Şehbâ* ve ardından 1879 yılında Arapça ve Türkçe yayınlanan haftalık *el-İ'tidâl* gazetesi gibi yayınlar bunlardan bazılarıdır. Ne var ki bu gazeteler,

²⁷² Hallak, Hassan Ali, “*et-Tarihu 'l-ictimai ve 'l-iktisadi ve 's-siyasi fi Beyrut ve 'l-vilâyâtî 'l-osmaniyye fi 'l-karni 't-tasi' aşar (sicillâtü 'l-mahkeme El-şerîyye fi Beyrut)*”, Dâru'l-camia Tab'1, Beyrut Lübnan 1987., s.25.

²⁷³ Osmanlı Devleti cephesinde medya açısından bir korku vardı. Bu nedenle Sultan Abdülmecid 1857 yılında genel olarak Arap ülkelerinde ve özellikle de Şam bölgesinde istikrarsızlık ve kargaşa endişesi nedeniyle matbaaları düzenlemek için bir yönetmelik yayınlamıştır. 1864 yılında Sultan Abdülaziz, Osmanlı döneminde matbaalar ve neşriyat sistemi adına çıkarılan ilk matbaa kanununu çıkarmış ve bu kanun, 1865 yılında tüm Osmanlı vilayetlerinde uygulanmaya başlamıştır. 1876 yılında Sultan Abdülaziz'in yerine gazetelere baskı uygulayan ve reformist vali Mithat Paşa'yı (Bu reformist; gazetecilik, okullar ve kütüphanelerin hâmisiydi) başka bir yere nakleden Sultan Abdülhamid geldiğinde basın özgürlüğü sona ermiştir. Sultan Abdülhamid döneminde basın özgürlüğüne yönelik denetim ve casusluk faaliyetleri artmıştır. Dahası “mektupçu” adı verilen denetim görevlisinin baskıları ve keyfi tavırlarının artması aynı anda şu iki şeye yol açmıştır: Aydınların Şam'da gazeteler kurmak için isteksiz davranmaları ve bu aydınların bir kısmının Lübnan ve Mısır'a göç etmeleri. Aynı şekilde aşağıdaki talimatlarla gazetelere uygulanan baskıların şiddeti artmıştır:

1. Gazeteler, Sultan'ın pek değerli sağlığı hakkında halkı bilgilendirdikten sonra tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesinden bahseden yazılar kaleme almalıdır.
2. Maarif Bakanlığı'nın onayı alınmadan hiçbir makale veya haber yayınlanamaz.
3. Ahlakî veya sosyal herhangi bir konu hakkında uzun makaleler yayınlamak yasaktır.
4. “Kalanı gelecek”, “devamı”, “konunun ilgisi vardır”, “kalanı gelecek sayıda” gibi ifadelerin veya makalenin tamamlanmadığını belirten herhangi bir işaretin kullanılması yasaktır.
5. Resmi vasa sahip büyük şahsiyetleri eleştirmek ve yöneticinin öldürüldüğüne işaret etmek yasaktır. Aksine sadece öldüğünü belirtmekle yetinilecektir.
6. İktidar ve yönetim alanında gerçekleşen devrim ve ayaklanma haberlerinin yayınlanması yasaktır.
7. Saltanat ordusunun aldığı herhangi bir yenilginin haberlerini yayınlamak yasaktır.
8. Sultan'ın düşmanlarının adlarını yayınlamak ve bu isimlere işaret etmek yasaktır. El-Ğamidî, Said b. Sefer, “*Mevkîfü 'l-zimuâraza fi 'l-meşriki 'l-arabî min hükmü 's-sultan Abdulhamid El-sânî (Şam ve Mısır), (1293-1327 h- 1876-1909 m.)*”, s.164-166. Ahmed, Muhammed, “*El-Hayatü 's-sekâfiyye fi dimesk fi 'l-asri 'l-osmani (1876-1918)*”, Mecelletü camiati dimesk, Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmî'l-islamiyye, sayı: (1,2) Dimesk Suriye 2011, c.27, s.319-320.

kısa bir süre sonra yayın hayatına son vermiştir. Ayrıca gazetelere uygulanan sıkı denetim, bunların gelişmesini ve yayılmasını engellemiştir.²⁷⁴ Bu anlamda gazetelere, hükümetin basına gönderdiği yazı ve haberlerin yayınlanmasına uymaları yönünde talimat verilmiştir. Bu durum, gazeteleri adeta işlevsiz bir hale getirmiştir. Matbaalar ise XIX. yüzyılın sonlarında gelişim göstermiş ve Dimaşk, Humus, Hama ve Şam bölgesinin diğer şehirlerine dağılmıştır. Öyle ki Lübnan’da basılan eserler Mısır’a ulaşmıştır. Irak’ta telif edilen bazı eserlerin Şam bölgesinde basılmasına ek olarak aynı şekilde Irak da kitaplarını Beyrut’tan ithal etmiştir. Beyrut matbaaları edebi, kültürel ve dini kitapların basımına yoğunlaşmıştır.²⁷⁵

XIX. yüzyılın sonlarında gerek Dimaşk’ta gerekse İstanbul’da Arap entelektüelleri Sultan II. Abdülhamid yönetiminde aktif bir rol üstlenmişlerdir. Bu durum, Sultan Abdülhamid’i Araplara daha fazla yakınlaşmaya sevk etmiştir. Dimaşk’taki Şâzelî Tarikatı’nın şeyhi Mahmûd Ebu’ş-Şâmât’a olan vefasından dolayı 1901 yılında, Şam’da daha sonraları Suriye Üniversitesi’nin (günümüzdeki Şam Üniversitesi) ilk tohumu olarak nitelenebilecek ilk tıp okulunun kurulmasını emretmiştir. Barâmike Mahallesi’ndeki eski devlet hastanesinin (günümüzde Rıza Saîd Konferans Merkezi) yakınında bulunan alan, bu okulun kurulması için seçilmiştir. Bu okulun kurulmasından önce; bilimsel açıdan bu tıp okulunun ilk tohumunu oluşturan ve İstanbul Tıp Fakültesi’yle aynı müfredatı uygulayan Hamidiye Hastanesi, 1898-1899 tarihlerinde kurulmuştur. Bu kurum, başlangıçta hocalarından birçoğunun Türk olması nedeniyle Türkçeyi eğitim dili olarak benimsemiştir. 1919 yılından sonra Arap hocaların atanmasıyla eğitim dili Arapçaya dönüşmüş ve dersler Arapça okutulmaya başlanmıştır. Doktor Rıza Saîd, Arap Tıp Enstitüsü’ne dekan olarak atanmıştır. 1903 yılından itibaren 16 yıllık hayatı boyunca, tıp eğitiminin altı yıl ve eczacılık eğitiminin üç yıl olduğu bu okuldan 240 doktor ve 289 eczacı mezun olmuştur.²⁷⁶

²⁷⁴ Meâlikî, Münzir, “*Meâlimü’l-fikri’l-arabi fî asri’n-nedati’l-arabiyye*”, Tadim: Yasin El-Eyyubi, Dâru ikra’, Beyrut Lübnan Tarihsiz., s.150.

²⁷⁵ Heythem Mühî Talip el-Cuburi, Zeynep Abid el-Cuburi, *Eser Hareket el-İslah el-Osmani fî Tetavur el-Harakatül-Fikriyye fî el-Vatanül-Arabi fî el-Ahdil-Osmani el-Mütee’hir*, s.1459-1460.

²⁷⁶ Ahmed, Muhammed, “*El-Hayatü’s-sekâfiyye fî dimeşk fî’l-asri’l-osmani (1876-1918)*”, Mecelletü camiati dimeşk, Külliyyetü’l-âdâb ve’l-ulûmî’l-islamiyye, Aded: (1,2) Dimeşk Suriye 2011, s.309-310.

2.2.4. Sosyal Durum

Târîhu 'l-Arabi 'l-Hadîs adlı kitaba başvurmak suretiyle bu konunun derinlerine inmemiz mümkündür. Öyle ki kitap, Arap toplumu üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin daha çok yüzeysel ve halkın hayatlarını derinlemesine etkilemekten uzak bir egemenlik olduğu kanaatini ortaya koymaktadır. Bunun nedenini de Arapların kendi içlerine kapanık olmalarına, aile ve kabile yapılarını, örf ve adetlerini, gelenek ve dillerini korumalarına bağlamaktadır. Bundan dolayı da toplumla yönetim arasında kayda değer bir etkileşimin olmadığını belirtmektedir. Arap toplumuna bakıldığında birkaç tabakadan oluştuğu görülecektir:

- 1- **Yöneticiler ve Valiler:** Türklerden oluşan bu kesim, yönetimi elinde bulundurmakta ve toplumun en üst tabakasında yer almaktadır. İlk kaygıları da servet biriktirmektir.
- 2- **İkta Sahipleri:** İkinci sırada yer alan askeri ikta sahipleri ve bazı mültezimlerden oluşan bu grubun amacı da ilk gruptan farklı değildir.
- 3- **Aşiret Liderleri, Şeyhler ve Asiller:** Bu kesim, ülkede refah içinde yaşamalarını sağlayacak imtiyazlara sahip sınıftır.
- 4- **Alimler:** Bu tabaka, dini statülerinden dolayı ayrıcalıklara sahiptir. Buna göre kendilerini memnun etmek için, her vergiden elde ettikleri vakıf ve sözleşme gelirlerinden payları bulunmaktadır.
- 5- **Zimmîler:** Hristiyan ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim gruplardır. Cizye ödemek zorunda olan bu kesimin kendine özgü sistemleri ve gelenekleri bulunmaktadır.
- 6- **Halk:** En ağır yükü taşımak zorunda olan çiftçiler ve zanaatkarlardan oluşan halk tabakası, askere alınmakta ve çeşitli vergiler ödemektedir.²⁷⁷

Dini anlamda statü sahibi olan bazı aileler ise dini kurumlar dışında sosyal ve ekonomik güçlerini korumak için yeni dayanak arayışlarına girmişlerdir. Bu nedenle birçok dindar aile başka ailelerle birleşme yoluna gitmiştir. Buna göre Dimaşk şehrinde 'Aclân, Gazî, Kîlânî ve Hasîbî ailelerinin dindar olmayan yönetimde söz sahibi bir başka grup aileyle birleşerek XIX. yüzyıl sonlarında Dimaşk toplumunun elit kesimini oluşturmuşlardır. Aynı şekilde Hüseyinî ve Hâlidî aileleri, Gazze'de devlet

²⁷⁷ En-Nâtûr, Şehhâde; Beydûn Cemil, Ukkâşe, Ali, "*Tarihu 'l-arabi 'l-hadis*", Dâru'l-emel, Tab'1, Amman Ürdün 1991., s.67-68.

daireleri ve yerel meclisleri kontrolleri altına almışlardır. Yine Dimaşk'ta Âl-i el-Alemî adlı bir ailenin ortaya çıkması üzerine Ahmed el- 'Aclânî, şeyhler şeyhi (şeyhu'l-meşâyih) ve asillerin lideri (nakîbu'l-eşrâf) olmuştur. Ayrıca Âl-i Hakîm ailesinin bireyleri, mali işlerdeki birçok pozisyonu tekellerine almışlardır. Beyrut'ta; Âl-i Kabbânî, Necâ ve Esîr aileleri, Trablus'ta ise Âl-i el-Ahdab, Âl-i ez-Za'â ve Âl-i er-Rufaî gibi aileler öne çıkmıştır. Bu aileler, ayrıcalıklı bir sosyal statüye sahip olmuşlar ve kendi mensupları arasındaki akrabalık ilişkilerini muhafaza etmişlerdir. Bu dini ilişkiler, idari ve dini fonksiyonlara olduğu kadar geniş topraklara ve bundan kaynaklanan vakıf mallarına da dayanmıştır.²⁷⁸

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı, statü sahibi seçkin ve geniş ailelerin mal ve servetlerinden yararlanmaları hususunda kendilerine daha fazla nüfuz kazandıran yeni yöntemler geliştirmelerine katkıda bulunmuştur. Böylece yeni okullar ve devlet daireleri, askeri ve sivil makamlarda görevler üstlenen oğullarının tekeli haline gelmiştir. Dahası bu durum, önemli pozisyonları işgal etmelerinin ötesine geçerek vakıflar tamamen kontrolleri altına girmiş ve bu ailelerin mensupları vakıf gelirlerinden yararlanmışlardır. Özellikle idari alanda ele geçirdikleri pozisyonlar sayesinde nadasa bırakılmış arazileri düşük meblağlarla satın alarak kendi adlarına kaydetmişlerdir. Köylülerin ağır borç yükü altında ezilmelerinden dolayı, aşırı ağır olan vergilerden kurtulabilmek için ya toprakları bir soylu adına tescil etmek ya da Türkiye'nin zorunlu askerlik politikasına boyun eğmekten başka çareleri kalmamıştır. Kendilerini birbirlerine bağlayan akrabalık ve kan bağlarının güçlü olması nedeniyle, özellikle bu şeyhlerin otoritesi Osmanlı Devleti'nin zayıflığından istifade ettiğinden ve ailelerin bazı üyelerinin vali olmalarını sağladığından söz konusu geniş ailelerin oğulları, kırsal kesimlerde söz sahibi olarak kontrolü ele geçirmişlerdir. Şehirlerde bu soylu ailelerin otoritesi, asiller birliği (nekâbetu'l-eşrâf) adıyla bilinen bir kurum aracılığıyla kendini göstermiş ve bu kurum her şehirde asillerin lideri (nakîbu'l-eşrâf) vasfına sahip biri tarafından temsil edilmiştir. Oldukça yüksek bir makam kabul edilen bu görev, ister erkek evlat soyundan torunlara (ahfâd) isterse kız evlat soyundan gelen torunlara (esbât) olsun neticede ileri gelenlerin asillerine verilmiştir. Ancak Hicâz, Irak, Dimaşk, Buhara, Afganlar, Acemler ve en meşhur Arap ülkelerinde, özellikle erkek evladın soyundan

²⁷⁸ Simit, Pamila An, "Filistin ve'l-filistîniyyûn 1876-1983", s.27-28.

gelen torunlara tahsis edilmiştir. Bu makam, Mısır yöresinde ise Bekrî ailesinin erkekleri olan, kız evladın soyundan gelen (esbât) ve eşraftan olan torunlara verilmiştir.²⁷⁹

Öte yandan 1897 yılı nüfus sayımının resmi hükümet kayıtlarına göre,²⁸⁰ Dimaşk vilayetinin nüfusu yaklaşık olarak 201.251 kişiye ulaşmıştır. 1876-1909 yılları arasındaki dönemde Dimaşk ve diğer Suriye şehirleri, Ermenilerin ve kırsal kesimdeki insanların bu vilayetlere göç etmeleri ve Osmanlı Devleti'nin getirdiği çok sayıda askerinin yanı sıra Balkanlar ve Girit'ten Müslümanların güvenlik, gıda ve sağlık imkânlarına sahip Suriye'ye göçleri nedeniyle büyük bir nüfus artışına tanıklık etmiştir.²⁸¹ Bu nüfusa ek olarak Filistin, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra güvenlik ve istikrarla tanışmış ve böylece nüfusu artmıştır. Bu artış özellikle yerel Müslüman nüfusu etkilemiş, Kudüs ve kıyı şehirlerinde ekonomik bir gelişmeye neden

²⁷⁹ Önceki kaynak, s.27-30.

²⁸⁰ Şam bölgesinin sakinleri Araplar, Türkmenler, Kürtler ve Çerkezlerin karışımından oluşmaktaydı. Kürtlere gelince Şam nüfusunun unsurlarından birini oluşturmuşlardır. Burada kısmen Arap çoğunluğu içinde asimile olarak Arapçayı ikinci dil olarak öğrenmişlerdir. Dimaşk'ta etkili bir konum kazanan Kürt aileleri arasında uçsuz bucaksız tarım arazilerine sahip olan feodal el-Yûsuf ailesi yer almaktaydı. Aynı şekilde Cebel Lübnân bölgesindeki meşhur aileler arasında Kürt asıllı olsalar da Arslan ve Canpolat ailelerinin yanı sıra Telhûka ve Yezbek aileleri vardı. et-Tarşân ailesi ise Suriye Vilayeti'ne bağlı Houran'da etkin bir aileydi. Türkmenler ise Lazkiye Mutasarrıflığı Merkezi'ne bağlı el-Basît ve el-Bâbir nahiyelerinde ikamet etmekteydiler. Sayılarıysa 7.000 kişiden az değildi. Buna ek olarak es-Salîb ve Burc İslâm köylerinde yaşayan yaklaşık 3.000 kişinin tümü Türkmenlerden ibaretti. İskenderun Kazası'nda yer alan Urdûvâ Nahiyesi sakinlerinin ve Cisru's-Şuğûr'un bazı köylerinde yaşayanların bu Türkmenlerin tamamına komşu olmalarına ve yapı, dil ve gelenekler açısından Türklere benzemelerine rağmen bu bölgelere ne zaman göç ettikleri bilinmemektedir. Türkmenler, Arap Benî Mirdâs Devleti döneminde Halep'in kuzey bölgelerine yerleşmişlerdir. Atabek Zengi Emir el-Yârik'la birlikte, Eyvân Türkmenlerinden bir grubun Şâm'a yönelmesini sağlayarak onları Halep Vilayeti'ne yerleştirmiş ve Frenklere karşı savaşmalarını emretmiştir. Ayrıca Frenklerden elde ettikleri her şeyi onlara mülk edindirmiştir. Salahaddin Eyyûbî, birçok Türkmen ve Kürdü Lübnan'a ve sahillerine yerleştirmiştir. Nûriyye ve Salâhiyye Devletleri döneminde Şam'da sayıları çok fazlaydı. Müslüman askerlerin büyük çoğunluğu kendilerinden oluşmaktaydı. Osmanlılar döneminde bazı Türkmen kabileleri Bakras (Belen) ve civarına yerleşmişlerdir. En başta ileri gelenleri ve zenginleri olmak üzere "Ağa" lakabını taşıyorlardı. Kürd Ali, Muhammed, "*Hutatü's-şam*", Nuri, Tab'3, c.1, s.31-32. El-Hakîm, Yusuf, "*Zikreyâti Yusuf el-Hakîm Suriye ve'l-ahdi'l-osmanî*", s.94. Longari' Steven Hemsli, "*Suriye ve Lünban tahte'l-intidâb El-fransî*", Çev. Beyar Akl, Daru'l-hakika Tab'1, Beyrut Lübnan 1982., s.16.

²⁸¹ Serku, Mari Dekran, "*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*", s.16-17.

olmuştur.²⁸² Bu dönemde Dimaşk, özellikle XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında, ekonomik kalkınmayı engelleyen ve sosyal düzlemde parçalanmayı derinleştiren yabancı müdahale ve sömürge nüfuzu nedeniyle çeşitli çalkantılar ve karşılıklıklarla tanışmıştır. Bu dış güçler, aidiyet ruhunu zayıflatmak amacıyla Müslümanlarla Hristiyanlar arasında ve Hristiyanların kendileriyle Müslümanların kendi aralarında hüküm süren dayanışmanın dağılmasında da önemli bir rol oynamıştır. Geçmişte Hristiyanlar arasındaki ilişki, muhabbet ve samimiyetle ayrıcalık kazanmış olsa da Dimaşk ve banliyölerindeki Hristiyanlar, Dimaşk'ın şer'i mahkemelerinde kayıt altına alınan gayrimenkullere sahip olmuşlardır. Devlet, zimmileri ilgilendiren meselelere müdahil olmamaya özen göstermiştir. Buna ek olarak Dimaşk şehrindeki azınlıklar, XIX. yüzyılın ortalarında devlet tarafından çıkarılan mülkiyet kanunu kapsamında kendilerine özgü haklarından yararlanmışlardır. Ancak daha sonra bu azınlıkların bir kısmı, yabancılardan kendilerini bir bakıma söz sahibi yapan manevi destek ve ekonomik güç elde etmişlerdir.²⁸³ Sultan II. Abdülhamid, daha önceleri başta askerlik olmak üzere devlet işlerinden uzak olmalarına rağmen Dimaşk'ın tüm sakinlerine devlette istihdam kapısını açmıştır. Bunun üzerine aralarında Doğu Rum-Ortodoks²⁸⁴ ve Mârûnî Katolik cemaatlerinin mensuplarının da bulunduğu pek çok Hristiyan, Dimaşk'ta önemli hukuki ve adli pozisyonlarda görev almışlardır. Bu anlamda devletteki kamu görevleri, herhangi bir kesimin veya cemaatin tekelinde olmamıştır.²⁸⁵ Sünniler ise Şam bölgesinde büyük çoğunluğu teşkil etmelerine rağmen Nusayriler, Dürziler ve Aleviler gibi mezhebi yapılarla karşı karşıya kalmışlardır.²⁸⁶ Bu grupların yanı sıra daha önce de

²⁸² Simit, Pamila An, “*Filistin ve l-filistîniyyûn 1876-1983*”, s.34-35.

²⁸³ Serku, Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, s.5,53,84.

²⁸⁴ Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, s.24-25.

²⁸⁵ Serku, Mari Dekran, “*Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid El-sânî 1876-1908*”, s.26.

²⁸⁶ En-Nefzâvî Muhammed Nasır, “*et-Teyârâtü'l-fikriyye El-siyasiyye fi's-sultati'l-osmaniyye 1839-1918 M.*”, Dâru Muhammed Ali El-hami li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'1, Safâkıs Tunus 2001., s.39-40. Suriye'nin farklı bölgelerindeki Aleviler hiçbir zaman huzur ve onurlu bir yaşamı tatmamışlardır. Aksine 1885 yılından 1892 yılına kadar Mutasarrıf Ziya Bey bu bölgede hüküm sürene kadar zulme uğramışlardır. Sultan II. Abdülhamid, bu halkın hem vatandaşlarından hem de hükümetten gördüğü baskı ve zulüm nedeniyle duygusal anlamda Şii mezhebine bağlı İran'a meylettiğini yazmıştır. Buna göre eğer bu halkın özgürlüğü ve onuru garanti altına alınırsa İslâm'ın ehli sünnet davetini kabul edecektir. Sultan bu önerisine uygun bir yol izleyerek Alevileri zorla ellerinden alınan köylerine geri göndermeye, şeyhlerini ve ileri gelenlerini idari konsey ve mahkeme üyelikleri gibi temsili

bahsettiğimiz gibi Hristiyanlık gibi dini gruplar da var, buda, Bilad'üş-Şam bölgesini kanlı ve mezhepsel sorunlara karşı savunmasız hale getirdi.

vazifelerde görevlendirmeye başlamıştır. Aynı zamanda bu halktan okuma yazma bilmeyenleri askeri güçler bünyesine atamıştır. Ayrıca her büyük köyde onlar için okullar ve camiler inşa etmiştir. Hakîm, Yusuf, “*Zikreyâtî Yusuf el-Hakîm Suriye ve'l-ahdi'l-osmanî*”, s.70.

III.BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN İKTİDARI KARŞITI VE YANLISI HAREKETLER VE 1909 YILINA KADAR İKTİDARIN İÇİNDE BU- LUNDUĞU DURUMLAR

3.1.Muhaliif Hareketler

Sultan II. Abdülhamid'in izlediği politikalar, halifeyi zalim ve baskıcı olmakla suçlayan gizli siyasi partilerin, blokların ve derneklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Araplardan ve Türklerden oluşan bir muhalefet meydana gelmiştir. Bu muhalefet, ülkelerinin sorunlarına çözüm önerileri getiren bir grup siyasetçinin benimsedikleri tutum ve kaleme aldıkları yazılarında da açıkça görülmüştür. Bu tür cemiyetlerin kurulmasında rolü olan birçok şahsiyet bulunmaktadır. Söz konusu cemiyetlerden şu şekilde bahsetmemiz mümkündür:

3.1.1.Beyrut Gizli Cemiyeti (Cem'iiyetu Beyrût es-Sirriyye)

Bu cemiyet, Şam bölgesindeki siyasi koşulların bir sonucu olarak 1292/1875 yılında Beyrut'ta kurulmuştur. Osmanlı karşıtlığı, aşağıda bir kısmı zikredilen çeşitli faktörler nedeniyle büyümüştür:

- Sultan II. Abdülhamid'in yayınlanan gazete ve dergiler ile tüm siyasi cemiyetler ve hareketler üzerindeki takip ve kontrolünü artırması.
- Batı tarzı eğitimin yayılması.
- Arap gazetelerinin ortaya çıkması.
- Osmanlı Devleti dışına seyahat ve diğer halklarla etkileşime girmek.
- Batıdan alınan şeylerin artması.

Osmanlı idaresi altında yaşayan Hristiyanların, kendilerinden olmayan bir hükümet tarafından yönetilen Müslümanların arasında gurbet duygusuna kapılmaları.

Bu gibi nedenlerin etkisiyle bazı siyasi hareketler, Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya ve bağımsızlık arayışına girmeye başlamışlardır. Lübnan'da Osmanlılara karşı başlatılan ulusal hareket, kapsamlı bir Arap hareketi değil de çoğunlukla Mârûnî bir hareket olmuştur.²⁸⁷ Lübnan ve Suriye'nin bağımsızlığını hedefleyen Beyrut Gizli Cemiyeti, işte bu şartlar arasında kurulmuştur. Cemiyet, ilk olarak Hristiyan üyelerle başlasa da ancak entelektüel genç kurucuları, bu derneğin başarılı olabilmesi ve güçlü bir cepheyle Osmanlı Devleti'ne karşı koyabilmeleri için Müslüman Arapların çabalarına da ihtiyaçları olduğunu çok geçmeden anlamışlardır. Bu nedenle kendilerine Müslüman üyeler de katılmıştır.²⁸⁸

İlk etapta cemiyet faaliyetlerine gizli bir şekilde başlamış ve faaliyetleri, bildiri hazırlayarak bunları caddelere yapıştırmakla sınırlı kalmıştır. Bu bildiriler içerik yönüyle Türk yönetiminin kötülüklerini hedef almış ve Arap halkını bu yönetime karşı kitlesel bir ayaklanmaya davet etmiştir. Söz konusu bildiriler, tutumunu sertleştirerek takibini artıran İstanbul yönetimi üzerinde etkili olmuştur. Öyle ki cemiyet üyeleri yapılacak en mantıklı şeyin faaliyetleri durdurmak olduğu kanaatine varmışlardır. Bunun üzerine kendileriyle ilgili tüm belge ve kayıtları yakarak büyük çoğunluğu Mısır'a kaçırmıştır.²⁸⁹ Bu esnada Suriye Valisi Mithat Paşa'nın bu bildirilerin ardındaki isim olduğu, cemiyeti bizzat kendisinin kurduğu, bu fikirleriyle Suriye Vilayetinin yönetimini bağımsız bir şekilde ele geçirmek istediği ve bu nedenle Arapları Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya kışkırttığı yönünde söylentiler yayılmıştır. Bu söylentilerin Sultan II. Abdülhamid'e ulaşması üzerine Sultan, Mithat Paşa'yı Suriye valiliği görevinden alarak İzmir valiliğine getirmiştir. Cemiyetin bazı üyeleri Mısır'a göç ettikten sonra oradan bildiri ve yayınlar çıkarmaya başlamış ve sömürgeciliğe yenik düşmemeleri için Araplar arasında birlik oluşturmaya çalışmıştır. Bu yayınlar, Arap dilini esas almanın, onu yüceltmenin ve cehaleti ortadan kaldırmak için bu dili kullanmanın gerekliliğini açıklamıştır. Aynı şekilde bu cemiyet, Osmanlı yönetiminin kötülüklerini ortaya dökmeye odaklanmış ve Osmanlı Devleti'nin 1860 yılında vaat ettiği reformları

²⁸⁷ El-Ğamidî, Said b. Sefer, “*Mevkıfû'l-zimuâraza fi'l-meşriki'l-arabî min hükmü's-sultan Abdulhamid El-sânî (Şam ve Mısır), (1293-1327 h- 1876-1909 M.)*”, Mektebetü't-tevbe, Tab' 1, Riyad 1992., s.174-175.

²⁸⁸ Mensî Mahmud Salih, “*Hareketü'l-yakazati'l-arabiyye fi 'ş-şarki'l-âsyevî*”, s.91.

²⁸⁹ Mensî Mahmud Salih, “*Hareketü'l-yakazati'l-arabiyye fi 'ş-şarki'l-âsyevî*”, s.91.

nasıl gerçekleştiremediğini açıklamıştır. Derneğin faaliyetlerinin sona erdiği tarihi belirlemek zor olsa da bu faaliyetlerin 1882-1883 yılları arasında bittiği söylenebilir.²⁹⁰

Zor kullanarak olsa da cemiyetin, hükümlerini uygulanması için üyelerinin mutabık kaldığı bazı temel noktalara odaklandığını söyleyebiliriz. Zira İngiliz Başkonsolosunun 21 Aralık 1880 tarihinde Londra'daki hükümetine bir nüshasını gönderdiği bildiride cemiyetin programı aşağıdaki hususların gerçekleştirilmesine odaklanmıştır:

- Lübnan'la birlik kurarak Suriye'ye bağımsızlık verilmesi.
- Arapçanın ülkenin resmi dili olarak tanınması.
- Sıkı denetimin ve ifade özgürlüğüne ve kültürün yayılmasına getirilen

tüm kısıtlamaların kaldırılması.

- Arap bölgelerinden yerel olarak temin edilen askeri birliklerin bu bölgelerin sınırları içinde kullanılması.²⁹¹

Cemiyetin, Arap dilinin yeniden canlandırılması ve Şam bölgesinde resmi dil olarak yeniden kullanılması için çağrıda bulunduğu görülmektedir. Söz konusu cemiyetin üyeleri, Osmanlı hükümetini Arap dilini ortadan kaldırmakla suçlamışlardır. Bunun nedeni Osmanlı Devleti'nin 1281/1864 yılından beri izlediği merkezi politikanın, Araplar arasındaki kullanımının zorluklarına rağmen Suriye'deki resmi işlemlerin tümünde Türkçe kullanımını zorunlu kılmasıdır.²⁹²

Buna ek olarak söz konusu cemiyetin emellerini gerçekleştirmede başarılı olmadığını dile getirmek mümkündür. Bu başarısızlığın ardındaki etkenler şu şekildedir: Bu cemiyet, duygusal yaklaşımı abartarak henüz halkı ikna etmeden ve ilkelerini sağlamlaştırmadan önce halktan Osmanlı yönetimine karşı silahlı bir devrim gerçekleştirmesini talep etmiştir. Zira fikirlerini yalnızca Şam bölgesindeki belirli sayıda şehirde yaymış ve söz konusu bildiri ve broşürlerin ulaştığı insanların henüz bu tür devrimci fikirleri kabul etmeye hazır olmadıkları anlaşılmıştır.

²⁹⁰ Zeyn, Nureddin Zeyn, “*Nüşûü'l-kavmiyye El-arabiyye mea dirâse tarihiyye fi'l-alâkati'l-arabiyye et-türkiyye*”, Dâru'n-nehâr li'n-neşr, Tab'4, Beyrut Lübnan 1986., s.64-66.

²⁹¹ Mensî Mahmud Salih, “*Hareketü'l-yakazati'l-arabiyye fi's-şarki'l-âsyevi*”, s.92. El-Ğamidi, Said b. Sefer, “*Mevkîfü'l-zimuârâza fi'l-meşriki'l-arabî min hükmü's-sultan Abdulhamid El-sânî (Şam ve Mısır), (1293-1327 h- 1876-1909 M.)*”, s.177.

²⁹² Yukarıdaki kaynak, s.178.

3.1.2. Arap Milletinin Haklarını Koruma Cemiyeti (Cem‘iyyetu Hıfzı Hukûki’l-Milleti’l-‘Arabiyye):

1881 yılında Beyrut, Dimaşk, Trablus ve Saydâ’da bir grup Arap entelektüel tarafından kurulmuş gizli bir cemiyettir. Arap milliyetçiliği çerçevesinde İslâm-Hristiyan birliği çağrısında bulunarak Arapları birleşmeye, uyanmaya ve Abdülhamid istibdadına karşı isyan etmeye çağıran el yazısı broşürler dağıtmıştır. Broşürlerinden birinde şu ifadeler yer almıştır: *“Siz neredesiniz, onlar neredeler? Sizin hanginiz bugün bir emir, hanginiz bir bakan, hanginiz bir müdür? Aksine her biriniz fakırsınız ve büyüğünüz de küçüğünüz gibi hakirdir. Mal ve umutlar Türklerin elindedir. Haydi birleşin ve saldırganların elinden özgürlüğünüzü almak için hazırlanın.”* Bir başka broşürde ise şunlar yer almıştır: *“Ey yurdumun halkı! Türklerin ahlaksızlığını ve zulmünü, bir grubun kafalarınızı ezip sizi köleleştirdiğini, kanunlarınızı çiğnediğini ve kitabınızın mukaddesliğini hiçe saydığını bildiniz. Hatta şerefli dilinizi yok edecek düzenlemeler bile çıkardılar. Başarı kapılarını kapatarak adeta insanlığın hiçbir nişanesine sahip değilmiştiniz gibi sizi köleleştirdiler. Geçmişte söz sahibiydiniz, aranızda ilim ve fazilet ehli ortaya çıkmıştı. Ülkeler sizinle düzeldi ve fetihler genişledi. Dilinizin temelleri üzerine Türklerin hileyle sizden çaldığı hilâfetin temelleri atıldı. Zor zamanlarda adamlarınızın nasıl savaşa götürüldüklerine ve nasıl öldürüldüklerine bakın! Zamanlarınıza, nasıl ve ne şekilde geçtiğine bakın.”*²⁹³

3.1.3.Dimaşk Gizli Kongresi ve Ahmed es-Sulh Hareketi²⁹⁴

1875-1881 yılları arasında Şam bölgesinde ortaya çıkan siyasi ayaklanma hareketlerinden biridir. Beyrut’u merkez edinen bağımsızlık hareketlerinden biri sayılmaktadır. Beyrut’ta ikamet ettiği için bu hareketin başı Ahmed es-Sulh’tur. Şam bölgesindeki duruma dair bir çözüm hayal ettikten sonra, Hâc İbrahim Âğa el-Cevherî, Seyyid Muhammed el-Emîn ve Şeyh Ali el-Hurr gibi Beyrut, Saydâ ve Cebel Âmil’deki bazı destekçileriyle iletişim kurmaya başlamıştır. Daha sonra Muhammed el-Emîn ve Munah es-Sulh’la birlikte şehrin müftüsü ve asillerin lideri (nakîbu’l-eşrâf) Seyyid Takiyyuddîn el-Hısnî gibi sözü geçen bazı statü sahibi kimselerle iletişime

²⁹³ El-Muhâfıza, Ali, “El-İtticâhâtü’l-fikriyye inde’l-arab fî asri’n-nehda 1798-1914, El-itticâhâtü’d-diniyye ve’s-siyâsiyye ve’l-itticâhâtü’l-ilmiyye” s. 131-132.

²⁹⁴ Mu’tî, Ali, “Tarihu lübnan el-siyasi ve’l-ictimâî - Dirâse fî’l-alakâti’l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.”, 33-35.

geçtikleri Dimaşk'a gitmiştir. Düşüncelerini aktardıktan sonra onlardan kabul ve destek görmüşlerdir. Akabinde Emir Abdulkadir el-Cezâirî'nin yazlık mekânı olan Dumar'a yönelmişlerdir. el-Cezâirî'yle ülkedeki çalkantılı koşulları, bu kargaşanın sonuçları ve ülkeyi bu durumdan kurtarmanın yolları üzerine konuşmuşlardır. Bu liderler, hedeflerini gerçekleştirmek için mümkün olan her yolu tamamladıktan sonra Dimaşk'ta gizli bir kongre düzenlemişlerdir. Katılımcı üye sayısının otuz kişiye ulaştığı kongre, aşağıda zikredilen bir dizi kararla sona ermiştir:

- Bu hareketin başına Emir Abdülkadir'in seçilmesi.
- Osmanlı hilâfетinin tanınması yani Osmanlı padişahının Müslümanların halifesi olarak kalması.
- Hedeflenen bağımsızlığın mahiyetiyle ilgili olarak katılımcılar; Şam bölgesinin bağımsızlığını elde etme arayışı prensibini onaylama ve bu bağımsızlığın kapsamına ilişkin verilecek kararı Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuna ve devletin durumu netleşene kadar erteleme hususunda anlaşmışlardır.²⁹⁵
- Şam bölgesinin (Suriye, Ürdün, Filistin, Lübnan) bağımsız olması.
- Ahmed es-Sulh, Şeyh Abdulkadir el-Cezâirî'nin bu ülkenin kralı olması önerisinde bulunmuştur.

Kongre üyeleri arasında, yabancı ülkelerden birinin Şam bölgesini ele geçirmeyi amaçladığı ortaya çıkarsa tam bağımsızlık talep edilmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. Ancak bu ülkelerin bölgeyi işgal etme gibi bir niyetlerinin olmadığı ortaya çıkarsa, bu durumda hedef, Mısır ve bazı Balkan ülkelerinde olduğu gibi özerkliğin kazanılması olacaktır.²⁹⁶

3.1.4.Arap Rönesans Cemiyeti (Cem'ıyyetu'n-Nahda el-'Arabiyye)

Arap milliyetçileri 23 Aralık 1906 tarihinde İstanbul'da Arap Rönesans Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Siyasi yaklaşımı özgürlük, eşitlik ve merkezi olmayan bir yönetim talebi olan bu cemiyet, gizli faaliyet içinde olmuştur. Durumları açığa çıktığında Sultan Abdülhamid, bu cemiyetin üyelerine baskıyı artırmış ve yakalananları hapse attırmıştır. Onları takibe almış ve hatta kendilerinden olan subaylar ve fikir

²⁹⁵ Kevserâni, Vecih, "es-Sultatü ve 'l-müctem' ve 'l-amElü's-siyasi min tarihi 'l-vilayeti 'l-osmaniyye fi biladi's-şam", s.135-136.

²⁹⁶ Mu'tî, Ali, "Tarihu lübnan el-siyasi ve 'l-ictimâi- Dirâse fi 'l-alakâti 'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.", s.34.

adamlarından oluşan bir casus ağıyla onların faaliyetlerini izlemiştir. Bu nedenle pek çoğu Osmanlı başkentinden kaçmak zorunda kalmıştır.²⁹⁷ Kaçanlar arasında Lübnan asıllı iki mebus olan Halîl Gânim ve Emir Emîn Arslan'ın yanı sıra Corcî Zeydân, Yakup Sarrûf ve Fâris Nemir gibi bazı gazeteciler de yer almıştır. Bu şahıslar Mısır, Avrupa ve Amerika'yı kendilerine yeni bir yurt ve siyasi faaliyetleri için geniş bir alan olarak benimsemişlerdir.²⁹⁸ Bunların dışındaki bazı Suriyeli gazeteciler, fikir özgürlüğü için daha geniş bir alan olarak gördükleri ve gazetelerini yeniden çıkarmaya başladıkları Mısır'a kaçmışlardır. Ortaya koydukları faaliyetler açısından bunlar arasında zikredilmeyi en çok hak eden kişi, Avrupa'ya kaçan Halîl Gânim'dir. Meclis-i Mebûsân'ın kapatılmasından sonra Cenevre'de *el-Hilâl* adında bir gazete çıkarmış ve daha sonra Paris'e geçerek *Keşfu'n-Nikâb* adlı bir gazete kuran Emir Emîn Arslan'la anlaşarak *Türkiye el-Fetât* adlı bir gazete kurmuştur. Bununla da yetinmeyip *France International* gazetesinin yönetimini üstlenmenin yanı sıra *Les Débats* gazetesi gibi çeşitli Fransız gazetelerinde Sultan II. Abdülhamid'i ve istibdadını hedef alan makaleler kaleme almaya başlamıştır.²⁹⁹

Ahmed Rıza, Paris'e sığındığında Halîl Gânim ile bir araya gelmiş ve Türkçe olarak çıkardığı *Meşveret* gazetesini Fransızca bir ekle birlikte yayınlama hususunda anlaşmışlardır. Halîl Gânim ve Ahmed Rıza, Paris'teki Jön Türkler Derneği'nde faaliyet gösteren en önemli kişiler arasında sayılmışlardır.³⁰⁰

Meşveret gazetesi, Sultan II. Abdülhamid'e karşı oldukça sert bir üslup benimsemiştir. Bu nedenle Sultan, 1897 yılında Paris'teki büyükelçiliğine, kendi adına Ali Ahmed Rıza, Halîl Gânim ve diğer yazarlar aleyhine Seine Mahkemesi'nde Sultan'a hakaret davası açılması talimatını vermiştir. Ancak mahkeme gazeteye, uygulaması ertelenmiş 16 frank tazminat cezası verse de Sultan'ın lehinden çok gazete lehine olan bir karar vermiştir. Karar metninde, Sultan Abdülhamid'in Ermenistan'da gerçekleştirdiği sözde katliamlara ve Avrupa gazetelerinin kendisine karşı yürüttüğü şiddetli

²⁹⁷ Horî, Emil; İsmail, Adil, “*es-Siyasetü'd-düvElîyye fi'ş-şarki'l-arabi min seneti 1789- ila 1958*”, Dâru'n-neşr li's-siyaseti ve't-tarih, Beyrut Lübnan 1964., c.4 s.133.

²⁹⁸ Mu'tî, Ali, “*Tarihu Lübnan el-siyasi ve'l-ictimâî- Dirâse fi'l-alakâti'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.*”, s.36.

²⁹⁹ Biru, Tevfik Ali, “*El-Arabü ve't-türk fi'l-ahdi'd-düstûri El-osmani (1908-1914)*”, s.49-50.

³⁰⁰ Mu'tî, Ali, “*Tarihu Lübnan El-siyasi ve'l-ictimâî- Dirâse fi'l-alakâti'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.*”, s.36.

kampanyalara atıfta bulunulmuş, *Meşveret* gazetesinin sayfalarında yer alan açıklamaların gerekçesi yer almıştır. Ayrıca mahkeme, bu gazetelerin Sultan'ı nitelerken kullandığı “*hilebaz, cellat, Allah'ın belası, despot sultan, eli kanlı, zalim, ahlaksız, Müslümanların baş belası, koyunları koruyan kurt ve kızıl sultan*” gibi kelimeleri, zanlılar hakkındaki cezanın azami ölçüde hafifletilmesi için bir gerekçe olarak görmüştür.³⁰¹

3.1.5. İttihat ve Terakki Cemiyeti:³⁰²

1889 yılında, İstanbul'daki Askeri Tıp Okulu'ndaki (Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne) bir grup öğrenci, amacı Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirmek olan devrimci bir örgüt kurmuşlardır. O dönemde Askeri Tıp Mektebi, Topkapı Sarayı'yla önceki yıl Paris'ten gelen ilk trenin girdiği Sirkeci İstasyonu arasında bir yerde bulunmaktaydı. Esasen Osmanlı Devleti'ne Batılı fikirlerin birçoğu Paris'ten gelmeye başlamıştır. Abdülhamid'e karşı Jön Türkler Hareketi'nin gerçek başlangıcını belirleyen bu grubun oluşumunun arkasında, İbrahim Temo veya bazen de Ethem adıyla anılan bir Arnavut olması muhtemeldir. 1889 yılı Mayıs ayında Temo, fikirlerini tanıdığı üç öğrenci arkadaşı olan İshak Sukuti, Çerkez Mehmet Reşid ve Abdullah Cevdet'le görüşmüş ve onlara gizli bir milli cemiyet kurmayı önermiştir. Bu dört öğrenci, kısa bir süre içinde başka öğrencileri de çekecek örgütün ilk çekirdek kadrosunu oluşturmuştur. Kısa bir süre sonra bu dörtlü çekirdek kadroya Şerafettin Mağmumî, Giritli Şefik, Cevdet Osman, Kerim Sebatî, Mekkeli Sabri ve Selanikli Nazım gibi kişiler katılmıştır. Bu şahıs, 1908 ayaklanmasında bazı can sıkıcı eylemlerde bulunmuştur. Ayrıca

³⁰¹Tüm bunlara ek olarak sadece Sultan II. Abdülhamid'in uyguladığı, büyük peygamberlere veya hükümdara karşı sözlü saldırı, iftira ve dil uzatma suçları gibi cezalar vardı. Bu cezalar, iktidarının sonuna kadar devam etmiştir. İktidarından kısa bir süre sonra yargı sistemi bu cezalara “dil ayıbı” adını vermiştir. Biru, Tevfik Ali, “*El-Arabü ve't-türk fi'l-ahdi'd-düstûrî El-osmani (1908-1914)*”, s.51. En-Nefzâvî Muhammed Nasır, “*et-Teyârâtü'l-fikriyye El-siyasiyye fi's-sultati'l-osmaniyye 1839-1918 M.*”, Dâru Muhammed Ali El-hami li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'1, Safâkıs Tunus 2001., s.127-128.

³⁰²Görünen o ki bu cemiyet, ilk olarak 1865 yılında Sultan Abdülaziz döneminde kurulmuştur. Bu aşamada çoğu ordu subayları ve memurlardan ibaret olan 245 üyesi bulunmaktaydı. Ayrıca aralarında Osmanlı hanedan ailesinden iki şehzade yer almaktaydı. Cemiyet üyeleri farklı akımlardan etkilenmişlerdi. El-Humeydî, Saad Samir, “*es-Sîrau beyne'l-kavmiyyeteyn El-arabiyye ve't-türkiyye ve es-ruhû fi inhiyâri'd-deveti'l-osmaniyye fi'r-rubi'l-evvEl mine'l-karni'l-ısrîn*”, et-Tabatü'l-arabiyye li'n-neşr Tab'1, Doha Katar 2011, s.93.

Talat Paşa gibi hem ilk İttihat grubu hem de bir sonraki İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yer almış az sayıdaki kişilerden biridir³⁰³.

1896 yılında İttihat ve Terakki Meclisi'nin çağrısıyla Viyana'da katılımcılar arasında Ermeniler, Rumlar, Makedonlar, Araplar, Yahudiler ve diğer azınlıkların yer aldığı bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta Sultan'ı azletmeyi ve yönetim sistemini değiştirmeyi kararlaştırmışlardır. Ancak Sultan II. Abdülhamid, özellikle 1897 yılındaki Yunan savaşında elde ettiği zafer sonrasında yeni anayasa talebinde bulunan dernekleri ortadan kaldırmayı başararak devlete yeniden heybetini kazandırmıştır.³⁰⁴ Bu nedenle İttihatçılar, özellikle cemiyet şubelerinin İngiliz nüfuzunun yoğun olduğu Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerine yayılmasından sonra, bazı Avrupa ülkelerinin yardımıyla yurtdışındaki faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bu anlamda Mısır, Jön Türkler'in siyasi faaliyetlerini yürüttükleri tehlikeli merkezlerden birini teşkil etmiştir.³⁰⁵

Paris'teki hürriyet yanlısı Osmanlılar, Sultan II. Abdülhamid'e karşı savaşmak ve onun istibdat yönetimine son vermek dışında kendi aralarında görüş birliği içinde olamamışlardır. Bunun haricinde devletin nasıl yönetileceğine dair siyasi ve sosyal eğilimler, Sultan'a kötülük yapmak isteyen çeşitli dernekler arasında en keskin görüş ayrılıklarının yaşandığı meseledir. Buna rağmen söz konusu Osmanlı örgütlerinin çalışmaları Avrupa'da birleşmiştir.³⁰⁶

XXI. yüzyılın başlarında cemiyet, gücünü artırmak ve talep ve çıkarlarını desteklemek için Sultan Abdülhamid'in yakınlarının kazanılmasının gerektiği kanaatine varmıştır. 1900 yılında Damat Mahmut Paşa İstanbul'dan kaçmıştır. Bu bağlamda 1900 yılında *Hilâfet* gazetesi, Mahmud Paşa'nın Avrupa'daki Jön Türkler Hareketi'ni kabul ettiğini, Sultan ve maiyetinin Yıldız'daki entrikalarını detaylıca anlatacağı bir mektup yayınlamayı amaçladığını, yayınlayacağı bilgilerin birçok kişinin Jön Türk

³⁰³ Ramizu, Ernest, “*Türkiye El-fetâtü ve sevetü 1908*”, Çev. Salih Ahmed El-Ali, Kaddeme lehû ve râceahû Nikola Zeyyâde, Müessesetü Franklın El-müsâhime li't-tıbaa ve'n-nerş, Beyrut Newyork 1960., s.50.

³⁰⁴ Hallak, Hassan Ali, “*Mevkıfû 'd-devleti 'l-osmaniyye mine 'l-hareketi 's-sahyûniyye 1897-1909 M.*” Dâru'l-camia, Tab'1, Beyrut Lübnan 1978., s.290.

³⁰⁵ Zeyn, Nureddin Zeyn, “*Nüşûü 'l-kavmiyye El-arabiyye mea dirâse tarihiyye fi 'l-alâkati 'l-arabiyye et-türkiyye*”, s.75-76.

³⁰⁶ Biru, Tevfik Ali, “*El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûri El-osmani (1908-1914)*”, s.53.

Hareketi'ne katılmasını sağlayacağını ve tüm bunların İstanbul'da büyük gelişmelerin meydana gelmesine vesile olacağını yazmıştır.³⁰⁷

Damat Mahmut Paşa'nın 1902 yılında vefat etmesi bu misyonu Oğlu Prens Sabahattin üstlenmiş ve kısa bir süre sonra hürriyet yanlısı Osmanlılara Paris'te yapılacak bir konferansa davet eden bir bildirimde bulunmuştur. Aynı zamanda Arnavut lider İsmail Kemal Bey'le iletişime geçmesi ve onu konferansa davet etmesi için kardeşi Prens Lütfullah'ı Brüksel'e göndermiştir. Konferansa ülkedeki tüm ırkların temsilcileri katılmıştır.³⁰⁸ İçişleri Bakanlığı ilk etapta Sultan II. Abdülhamid'in talebi üzerine bu toplantıyı yasaklamıştır. Bunun üzerine toplantıların, harekete sempati duyan Fransızlardan biri olan Mösyö Lefebvre Pontalis'in evinde özel olarak gerçekleştirilmesi için planlar yapılmıştır. Daha sonra yasak kalkmasına rağmen ilk toplantı Mösyö Lefebvre'nin evinde yapılmış ve sonrasında ise Prens Sabahattin'in evinde yapılmaya başlanmıştır.³⁰⁹ Toplantıların sonunda; imparatorluğun çeşitli halkları ve ırkları arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin herkese, padişahların beyanlarıyla belirtilen ve uluslararası antlaşmalarla güçlendirilen haklarından tam olarak yararlanmalarını temin edecek, onlara ülkelerindeki yerel yönetimlere katkıda bulunma imkânlarını sağlayacak ve umutlarının tüm vatandaşlar adına eşit hak ve yükümlülüklerle karşılanmasına imkân tanıyacak bir koalisyon kurma kararlılıklarını ilan etmişlerdir. Aynı şekilde Osmanlı halklarının hak ve özgürlüklerinin tek garantisi olması, Sultan ve emrindekiler tarafından imparatorluğun dört bir yanında işlenen despotizm ve istibdat eylemlerini sonlandırması nedeniyle anayasanın yeniden getirilmesinin gerekliliğini de vurgulamışlardır.³¹⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesine değil de reformlar yoluyla Batılı Avrupa tarzında güçlendirmeye, Osmanlı Devleti bünyesindeki milliyetleri ayaklandırmak için değil de aksine bu farklı milliyetleri Osmanlılaştırarak milliyetçi eğilimleri söndürmeye yönelik olduğu açıktı. Ne Arapla

³⁰⁷ Hallak, Hassan Ali, "*Mevkîfî'd-devleti'l-osmaniyye mine'l-hareketi's-sahyûniyye 1897-1909 M.*", s.291.

³⁰⁸ El-Humeydî, Saad Samir, "*es-Sırâu beyne'l-kavmiyyeteyn El-arabiyye ve't-türkiyye ve eseruhû fî inhiyâri'd-deveti'l-osmaniyye fî'r-rubi'l-evvEl mine'l-karni'l-ısrîn*", s.97.

³⁰⁹ Ramizu, Ernest, "*Türkiye El-fetâtü ve sevrete 1908*", s.93.

³¹⁰ Horî, Emil; İsmail, Adil, "*es-Siyasetü'd-düvElîyye fî's-şarki'l-arabi min seneti 1789- ila 1958*", cile4, s.132.

Türk arasında ne Arnavutla Ermeni arasında ne de Müslümanla Hristiyan ve Yahudi arasında hiçbir fark olmaksızın herkes Osmanlıdır.³¹¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermenilerin çıkarlarına hizmet etmek ve taleplerini karşılamakla itham edilmiştir. Bu ithamlar, cemiyeti vatandaşların gözünden düşürmüştür. Ancak cemiyet kısa bir süre zarfında hızla toparlanarak Osmanlı halkının saf-larına yeniden nüfuz etmiştir. Ayrıca Balkanlar’da süre gelen Avrupa müdahalesinden yararlanarak “Osmanlı İmparatorluğu’nun Osmanlılara ait olduğunu” ilan etmiştir.³¹²

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya’da faaliyet gösteren bir başka hareket olan Hür Masonlar Hareketi’nden yararlanabileceğinin farkına varmıştır. Bunun üzerine bu hareketin üyelerinden birçoğu cemiyet saflarına katılmıştır. Ayrıca harekete ait mekanlar, İttihat ve Terakki kurmaylarının kullandıkları toplantı yerlerine dönüşmüş ve cemiyet Masonluk hareketinin deneyimlerinden ve gizli çalışma prensiplerinden yararlanmıştır.³¹³

Bu noktada bizlere “İttihat ve Terakki Cemiyeti mason muydu?” şeklinde bir soru yöneltilmesi mümkündür. Böyle bir soruya cevap olarak başlangıçta bu cemiyetin, devletin içinde bulunduğu durumdan ve halkı sahtekarlıkla aldatan zalimlerden bıkmış bir grup subaydan oluştuğu söylenebilir. Masonluk, bu hareketin gerçek anlamda ne olduğunu ve üyeleri hakkında istibdata olan nefretlerinden ve adaletsizliğe karşı duydukları hoşnutsuzluktan başka bir şey bilmeyen bu insanları bir araya getirmeye çalışmıştır. Özellikle de bu subaylar, saltanatı devirme hedefleri için paraya ve maddi desteğe ihtiyaç duymuşlardır. Nitekim birçoğu zengin Yahudi olan bu Masonlar, onlara para vaadinde bulunmuşlardır. Anayasa devrimi gerçekleştiğinde ise Masonluk kendini göstererek derhal çabalarını artırmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni salt bir Masonluk hareketi olarak lanse etmiştir. Avrupa’da yayınlanan gazetelerin beyanlarına göre cemiyet üyeleri, Avrupa başkentlerine gittikleri zaman özellikle Paris ve Macaristan’ın başkenti Budapeşte’de olduğu gibi mason localarını arayarak

³¹¹ Enis, Muhammed, “*ed-Devle el-Osmaniyye veş-Şarkul-Arabi (1514-1914)*”, Maktebetül-Anculu el-Mısriyye, Mısır-Kahire, 1965., s.252.

³¹² Mu’ti, Ali, “*Tarihu Lübnan el-siyasi ve ’l-ictimâi- Dirâse fi ’l-alakâti ’l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.*”, s.39. Zeyn, Nureddin Zeyn, “*Nüşûü ’l-kavmiyye El-arabiyye mea dirâse tarihiyye fi ’l-alâkati ’l-arabiyye et-türkiye*”, s.75-76.

³¹³ Enis, Muhammed, “*ed-Devle el-Osmaniyye veş-Şarkul-Arabi (1514-1914)*”, s.255.

liderleriyle görüştiklerinde Masonlar tarafından muazzam bir şekilde memnuniyetle karşılanmışlar ve kutlamalarına davet edilmişlerdir.³¹⁴

Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşumu hakkında gerçek anlamda Türk hatta İslâmî olmadığı yönünde bilgiler bulunmaktadır. Zira ilk kuruluşundan beri liderleri ve ileri gelenleri arasında tam anlamıyla Türk kökenli tek bir üye ortaya çıkmamıştır. Örneğin Enver Paşa bir Polonyalı'nın oğlu, Cavit Bey “dönme” olarak bilinen Yahudi topluluğu mensubu, Karasu Selanik'te oturan Sefarad Yahudisi, Talat Paşa görünürde İslâmiyet'i kabul etmiş çingene asıllı bir Bulgar ve Ahmed Rıza'nın ise bir tarafı Çerkez diğer tarafı ise Macardır.³¹⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti, anayasanın güvence altına alınmasını ve korunmasını kendine görev edinmiştir. Ayrıca olaylara yakın olabilmek ve devlet adamlarını yakından takip edebilmek için İstanbul'u ana karargâh olarak edinmiş ve diğer Osmanlı bölgelerinde şubeler açmıştır.³¹⁶

Sultan II. Abdülhamid yönetimi karşıtı hareketler olduğu gibi Sultan'ın safında yer alarak yönetimini destekleyen hareketler de bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid yanlısı hareketlerden bazıları şunlardır:

3.2. S ULTAN II. ABDÜLHAMID'IN YÖNETİMİNİ DESTEKLEYEN HAREKETLER İSE:

3.2.1.İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti (Cem'iyet-i Muhammediyye)

İttihatçıların iktidara gelmelerinin ve parlamenter düzene dönülmesinin üzerinden bir yıl geçmeden önce bir grup din adamı, İttihat ve Terakki hükümetine muhalif olan ve “İttihâd-ı Muhammedî” adını verdikleri yeni bir siyasi örgüt kurmuşlardır. Bu cemiyet, Osmanlı anayasası ilan edildikten hemen sonra ve Hz. Peygamber'in doğum yıl dönümü olan Mevlid Kandili münasebetiyle 5 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Bu cemiyetin destekçileri, başkentteki en önemli noktadan yola çıkmış ve cemiyet, şeriat talebeleri, şeyhler, din adamları ve II. Abdülhamid döneminin

³¹⁴ El-Yesûî, Eleb Luis Şeyho, “es-Sirru'l-mesûn fi şîati'l-fermasûn ve hüve nazarun tarihiyyun edebiyün ictimaiyyün El-kürrâsü's-sâdis ka'ru'l-cürâbi'l-mâsûnî”, El-Matbaatü'l-Katolikiyye li'l-âbâi'l-yesûiyyîn, Beyrut 1910., s.31-32.

³¹⁵ Hallak, Hassan Ali, “Devru'l-yahûd ve'l-kuve ed-düvEliyye fi hal'i Sultan Abdülhamid El-sânî ani'l-arş 1908-1909”, s.61.

³¹⁶ Mu'tî, Ali, “*Tarihu Lübnan El-siyasi ve'l-ictimâî- Dirâse fi'l-alakâti'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.*”, s.42.

adamlarının da katılmasıyla Anadolu'nun ve Şam bölgesinin çeşitli yerlerine hızla yayılmıştır. Hatta tüm İslâm ümmetinin sevdiği bir ismi taşıdığından Osmanlı toplumdaki muhafazakarların büyük çoğunluğu bu cemiyete katılmıştır. İnsanlar, iyi niyetle bölükler halinde cemiyet saflarına girmişlerdir. Öyle ki sadece Dimaşk'ta bile cemiyete katılım tutanağına imza atanların sayısının 70.000'e ulaştığı ifade edilmiştir. Dini bir yapıya ve görünüme sahip olan bu oluşumun temel gayesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eğilimleriyle mücadele ederek bu cemiyeti ortadan kaldırmaktır. En önde gelen liderleri, Derviş Vahdetî adında bir mutasavvıftır. Yeni anayasaya karşı çıkmış ve bu anayasayı İslâm şeriatına aykırı görmüştür. Sultan II. Abdülhamid'in bu değişikliği gönül rızasıyla yapmadığı ve buna mecbur bırakıldığı düşüncesiyle Sultan'ı savunmuştur. Tüm bu ilkelere binaen kendi görüşlerini dile getiren *Volkan* adında bir gazete kurmuştur. Derviş Vahdetî, yeni anayasaya alternatif olarak onun yerine İslâm şeriatının getirilmesini talep etmiştir. Bu cemiyeti destekleyenlerin büyük çoğunluğu, çeşitli ayrıcalıklar ve yüksek maaşlara sahip askeri okul mezunu meslektaşlarına oranla daha düşük hak ve maaşlara sahip oldukları için onlara kin besleyen astsubay veya daha yüksek rütbeli askerlerden oluşmuştur.³¹⁷

Bu siyasi yapılanma ve sözcülüğünü yapan gazete, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik kışkırtma kampanyasında en önemli rolü üstlenmiştir. Karşı ayaklanmanın başlamasından iki gün önce *Volkan* gazetesi, İttihatçıları gazeteci Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesinden sorumlu tutarak tehdit etmiştir. Ayrıca cemiyetin Hasan Fehmi'nin katillerini bulması ve İttihatçıların liderlerinden ibaret bir grubu ülke dışına göndermesi çağrısında bulunmuş, aksi takdirde kimsenin huzur bulamayacağını belirtmiştir. Aynı zamanda gazete, diğer tüm gazeteleri de maktulü savunmaya davet etmiştir. Böylece bu örgütün faaliyetleri, 13 Nisan 1909 sabahı karşı darbenin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.³¹⁸

Yusuf el-Hakîm gelişmelerle ilgili olarak şunları söylemiştir: “31 Mart gününde başkentte irticai cemiyet mensuplarının başında yer alan Sultan taraftarı askerler, Mebusan Meclisi'ne saldırarak İttihat ve Terakki temsilcilerine ateş açmış ve

³¹⁷ Verdi, Ali, “*Lemehât ictimâiyye min tarihi'l-ıraq El-hadîs*”, Şerif Rıza li'n-neşr, Tab'1, Emir Kum İran 1992., cilt.3, s.140-142.

³¹⁸ Ebu Mîzer, İbtisam, “Senetani mafsaliyyetani fi hükmi'l-imparatoriyyeti'l-osmaniyye (1908-1909)”, Risaletü macistir, Külliyyetü'd-dirâsâtî'l-ulyâ, Camiatü pir zeyt, Filistin 2017., s.74.

aralarında Şekip Arslan'ın kardeşi Lazkiye mebusu Emir Muhammed Arslan'ın da bulunduğu bazı kimseleri öldürmüşlerdir.” Bu ayaklanma yayılarak Anadolu'ya ve Şam'a ulaşmıştır. Ayrıca bu cemiyete mensup kişiler, protesto gösterileri ve saldırılar düzenlemişlerdir. Bu saldırıların en korkuncu, Adana'da Ermenilere ve diğer Hristiyanlara karşı çok sayıda kişinin öldürülmesi, paralarının ve evlerinin yağmalanmasıyla sonuçlanan önceden planlanmış bir saldırı şeklinde gerçekleşmiştir.³¹⁹

O gün meydana gelen olaylar o kadar kötüydü ki Sultan Abdülhamid, bu meselenin onun tahttan indirilmesine yol açacağından emin olmuştur. Bu nedenle padişahlık makamından vazgeçerek makamı, kardeşi Mehmet Reşad Efendi'ye devretmek istediğini Sadrazam Tevfik Paşa'ya bildirmiş ve şöyle demiştir: “Beni istemediklerinden eminim. Ben tahtı bırakmaya hazırım ancak öncesinde benim bu işle (31 Mart-13 Nisan olayları) herhangi bir ilgimin olmadığı ortaya çıkmalıdır.” İsyancıların, Mâbeyn-i Hümayun'a Ali Kabulî Bey'i getirerek “Sultan'ı istiyoruz” diye bağırımları endişelerini ve ümitsizliğini artırmıştır. Sultan çıkarak onlara “Onu bırakın çocuklar. Allah aşkına benim için onu affedin.” demiştir. Ancak isyancılar Sultan'ın gözü önünde onu bıçaklayarak öldürmüşlerdir. Üzülen Sultan başını tutarak şöyle demiştir: “Artık kurtuluş yolu yoktur. Askerler ayaklandılar ve yeniçerilere dönüştüler. Ah ne yazık!”³²⁰

Böylece irticai ayaklanmanın etkisi Şam bölgesine kadar uzanmış ve halk ayaklanma hareketinin yanlıları ve karşıtları şeklinde ikiye bölünmüştür. Söz konusu irticai ayaklanmanın destekçileri Beyrut'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezine saldırmışlardır.³²¹

Lazkiye'de ise Cem'iyet-i Muhammediyye'nin şubeleri açılmış, şehrin ileri gelenlerinden bazıları cemiyete üye olmuş ve pek çok toplantı gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca silah ve teçhizat depolamaya başlamışlardır. Bu durum, İttihatçıları destekleyen Müslüman ve Hristiyanlardan olan şehrin ileri gelenlerinden bazılarının dikkatlerini çekmesine, olan biteni Mutasarrıf Muhammed Ali Aynî'ye bildirmelerine yol

³¹⁹ El-Hakîm, Yusuf, “Zikreyâtı Yusuf el-Hakîm Suriye ve'l-ahdi'l-osmanî” s.167.

³²⁰ Osmanoğlu, Aişe, “Müzekkîrâtü'l-emîra Aişe Osmanoğlu vâlidî El-sultan Abdülhamid El-sânî”, Çev. Salih Sa'dâvi Salih, İdad ve Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, Dâru'l-beşîr li'n-neşr, Tab'1, Amman Ürdün 1991, s.232.

³²¹ Mu'tî, Ali, “Tarihu lübnan El-siyasi ve'l-ictimâî- Dirâse fi'l-alakâti'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.”, s.42-43.

açmış ve onlar da irticailerin çabalarının hangi tehlikelere sebep olabileceğini Mutasarrıfa açıklamışlardır. Mutasarrıf, irticailerin önde gelenlerini yönetim merkezine çağırılmış ve şunları söyleyerek problem çıkarmamaları için onları uyarmıştır: *“Herhangi birine karşı en ufak bir saldırı belirtileri ortaya çıkarsa veya İttihatçıların ofisine veya Hristiyanların mahallelerine herhangi bir saldırı yapılırsa, Cem'iyet-i Muhammediyye'nin ileri gelenleri olarak sizleri derhal idam edeceğim.”*³²²

Nablus'ta ise Cem'iyet-i Muhammediyye'ye destek veren bir hareket ortaya çıkmıştır. Muhammed Derûze bunu şu şekilde açıklamaktadır: *“Sultan Abdülhamid taraftarlarının Cem'iyet-i Muhammediyye aleyhine kalkıştığı bu karşı ayaklanmaya Hacı Teyfik Hammâd liderlik etmiştir. Şeyh Ömer Zuaytir, Hacı Bedevi Âşûr, Hacı Abdülhadi el-Kâsım Abdülhadi, Cenin kazası lideri Hâfız Paşa el-Muhammed Abdülhadi ve Tûlkarim Belediye Başkanı ve Tûlkarim kazası lideri Abdurrahman el-Hâc İbrahim de bu harekete katılmıştır.”*³²³

Bu ayaklanma hareketinin Müslüman-Hristiyan ilişkilerine etkisi olmuş, Halep ve Lazkiye'de Hristiyanlara karşı saldırıları beraberinde getirmiştir. Nitekim bu saldırılarda bazıları öldürülmüş, malları yağmalanmış ve bazı evleri yıkılmıştır. Adana ve çevresi bu olaylardan en çok etkilenen bölgeler olmuştur. Yusuf el-Hakîm bu olaylara dair şunları söylemektedir: *“İrticailerin saldırılarıyla Adana ve çevresi, irticailerin kardeşlerinin başkent ve Anadolu'nun doğu vilayetlerinde yaptıklarından daha büyük bir felaket yaşamıştır. Halep Vilayetinde Türk çoğunluk ve Ermeni azınlığın birlikte yaşadığı köyler de bu saldırıdan kurtulamamıştır. Aynı zamanda Uru nahiyesinin halkı ve Lazkiye'ye bağlı Ermeni beldesi Keseb'i üç taraftan kuşatan komşu Türk köylerinde yaşayanların tümü, aynı kardeşlerinin yaptığı gibi yağmalayarak saldırılar düzenlemişlerdir. Keseb'e yaklaştıklarında korkutmak amacıyla ateş etmeye başlamışlardır. Bu durum, halkı yanlarında alabildikleri silah ve kıyafetlerle Lazkiye sahillerine doğru kaçmak zorunda bırakmıştır.”*³²⁴ Olaylar bununla sınırlı kalmamış aksine ayaklanma hareketi, aynı şehrin halkının ayaklanma yanlıları ve karşıtları şeklinde bölünmesine

³²² El-Hakîm, Yusuf, “Zikreyâti Yusuf el-Hakîm Suriye ve'l-ahdi'l-osmanî”, s.177.

³²³ Abdul-Latif, Züheyir Ganin, “el-İntihabat fî Filistin”, Dar Ver el-Urdiniyye, Tab'.1, Urdun, 2009, s.12.

³²⁴ El-Hakîm, Yusuf, “Zikreyâti Yusuf el-Hakîm Suriye ve'l-ahdi'l-osmanî”, s.178. Mu'tî, Ali, “Tarihu lûbnan El-siyasi ve'l-ictimâî- Dirâse fî'l-alakâti'l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.”, s.43.

yol açmıştır. Ayaklanma hareketi ilan edildikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkenin her yerindeki şubelerine darbe hareketini kınamaları, bazı üyelerini başkente yürüyüşe ve ayaklanmanın ortadan kaldırılmasına katılmaya göndermeleri için çağrıda bulunmuştur.³²⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti, ayaklanmaya katılan askerlerin “*Yaşasın şeriat, kahrolsun Jön Türkler*” sloganları atmalarından hareket ederek 13 Nisan olaylarını, Sultan Abdülhamid’in planlamasına, İttihatçıların devlet yönetimi üzerindeki güçlerinden kurtulma ve bunları ortadan kaldırmanın yanı sıra daha önce sahip olduğu kendi itibar ve otoritesini yeniden tesis etme arzusuna bağlamıştır. Aynı şekilde bu ayaklanmanın arka planında, Sultan Abdülhamid’in emri altında olup menfaatleri zarar gören kimselerin ve anayasanın İslâm şeriatına aykırı olduğunu, Müslümanların halifesi olan Sultan Abdülhamid’in söz konusu yeni dönemden hoşnut olmamakla birlikte baskı altında ve zor durumda kaldığı için anayasayı ilan etmek zorunda kaldığını dile getiren dini teşkilatların bulunması, bu olayların Sultan Abdülhamid’le ilişkilendirilmesine neden olmuştur.³²⁶ Ancak Prenses Ayşe, İttihatçıların ithamlarını reddederek şunları söylemiştir: “*İttihatçılar, Sultan Abdülhamid’i sorumlu tutarak onu iktidardan uzaklaştırmak için bu olayı planlamakla suçlamışlardır. Bu doğru değildir. Zira Sultan’ın*

³²⁵Nablus’tan on kişi bu çağrıya karşılık vererek silahlı bir şekilde harekete geçmişlerdir. Ancak Dimaşk’a varır varmaz bu irticâi (gerici) devrimin bastırıldığı ve ortadan kaldırıldığı haberini duymuşlardır. Bunun üzerine gerisin geriye Nablus’a dönmüşlerdir. İttihatçı hükümet yönetimi, bu darbe hareketini bastırmadaki başarısından sonra Şam bölgesindeki destekçilerini güçlendirme faaliyetlerine yönelmiştir. Bu bağlamda örneğin Muhammed İzzet Derveze şunları söylemektedir: İttihatçıların hükümeti, Beyrut ve Nablus’taki yönetimlere Mart 1909 hareketini destekleyen Hacı Tevfik ve adamlarına baskı yapılmasını emretmiştir. Ayrıca onları yolsuzluk ve güvenlik ihlali ile suçlamış, bir kısmını Beyrut’a göndererek orada yargılamıştır. Nablus, Cenin ve Toulkarem yönetimleri, bu grup ve yandaşları üzerindeki baskıları sürdürmüş, çıkarlarına engel olmaya çalışmış, onlara karşı çıkmaları ve onlarla mücadele etmeleri için feodal ailelerden yerel muhalifler yaratmıştır. Bkz: Abdul-Latif, Züheyir Ganin, “*el-Temsil en-Niyabi ve Kavanin el-İntihabat fi eddevle el-Osmaniyye ve Asaruha ala el-Avda’ es-Siyasiyye fi Biladüş-Şam fi Nihayet el-Asır el-Osmani (1876-1914)*”, el-Menar Libuhus ved-Dirasat, Camiatül-Alil Beyet, el-Mafrak-Urdun, sayı:7, c.13. 2007, s.316-317.

³²⁶Ebu Mîzer, İbtisam, “Senetani mafsaliyyetani fi hükmi’l-imparatoriyyeti’l-osmaniyye (1908-1909)”, Risaletü macistir, Külliyyetü’d-dirâsâtî’l-ulyâ, Camiatü pir zeyt, Filistin 2017., s.82.

ne uzaktan ne de yakından bu olayla bir ilgisi yoktur."³²⁷ Aynı şekilde Sultan Abdülhamid'in bizzat kendisi de bu ithamı şunları ifade ederek reddetmiştir: *"Sarayla uzak-tan veya yakından ilgisi olan herhangi birinin hareketin lider kadrosunda mutlak surette yer almaması, bu konuyla hiçbir ilgim olmadığını kanıtlamaktadır."*³²⁸

Buna ek olarak Sultan Abdülhamid, bu olaylarla ilgisi olmadığını bir kez daha teyit ederek şöyle demiştir: *"31 Mart olaylarına kesinlikle müdahalememiştir. Kendiliğinden ayaklarına kadar gelen bu fırsattan yararlanmak için harekete geçmedim. Eğer benim bu işle bir alakam olsaydı ve eğer bundan yararlanmak isteseydim, bugün Beylerbeyi Sarayı'nda değil de Yıldız Sarayı'nda devletin başında olurdum."*³²⁹

Sultan Abdülhamid'e yöneltilen bu ithamların asılsız olduğunu söylemek mümkündür. Şayet bu olayları kendisi yapmış olsaydı, olayların başında durumu daha organize bir şekilde yönetebilecek emri altındaki subaylardan birileri olurdu. Nitekim bu durumda İttihatçılar daha fazla zarar görürlerdi. Kimileri 31 Mart olaylarının belirsiz ve gizemli nedenlerden kaynaklandığına inanırken, kimi tarihçiler ise ikna edici bir şekilde açıklanamaması nedeniyle bu olayların arkasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin olduğunu iddia etmektedirler.³³⁰ Bazıları da olayların sorumluluğunu Yahudi Emanuel Karasu ve Yahudi dönmesi olan arkadaşı Ecevit Bey'e yüklemişlerdir. Zira Emanuel Karasu, Necip Dırağa'ya 400.000 altın lira vermiştir. Karasu'nun bir İtalyan bankasından aldığı bu meblağı Dırağa, talimatlara uygun bir şekilde harcanması için cemiyet üyelerinden Eyüp Sabri adlı birine vermiştir. Nitekim bu meblağ da 31 Mart olaylarına harcanmıştır.³³¹ Aynı şekilde bu olayların, Sultan Abdülhamid'in azledilmesini amaçlayan kanlı bir tiyatrodan ibaret olduğu kanaatini taşıyanlar da

³²⁷ Osmanoğlu, Aişe, *"Müzekkîrâtü'l-emîra Aişe Osmanoğlu vâlidî El-sultan Abdülhamid El-sânî"*, Çev. Salih Sa'dâvi Salih, İdad ve Takdim: EkmEleddin İhsanoğlu, Dâru'l-beşîr li'n-neşr, Tab'1, Amman Ürdün 1991., s.37.

³²⁸ Sultan Abdulhamid, *"Müzekkîrâtü's-Sultan Abdulhamid El-sânî"*, s.193.

³²⁹ Harb, Muhammed, *"es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr"*, 184-185.

³³⁰ Atatürk, Mustafa Kemal, *"er-Racülü's-sanem hayatü racûlin ve devletin dâbütün türkiyyün sâbık"*, Çev. Abdullah Abdurrahman, El-Ehliyye li'n-neşr ve't-tevzi' Tab'1, Amman Ürdün 2013., s.50. Omar, Yusuf Hüsayin, *"Esbab Hal'us-Sultan Abdul-Hamid es-Sani (1876-1909)"*, yüksek lisans tezi, camiatül-Yermuk, İrbid-Urdun, 2000, s.174.

³³¹ Turan, Mustafa, *"Esrârü'l-inkılâbi'l-osmanî"*, Çev. Kemal Hoca, Dâru's-sElam li't-tibaa, Tab'4, Kahire Halep Beyrut, 1985., s. 29-30.

bulunmaktadır. Bunların başında Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi gelmektedir. Bu cemiyetin liderlerinden olan Talat Bey de sonraları bunu teyit etmiştir.³³²

3.2.2. ARAP-OSMANLI KARDEŞLİĞİ CEMİYETİ (CEM'İY-YET-U'L-İHÂÎ'L- 'ARABİ VE'L- OSMÂNÎ)

Anayasanın ilanından sonra kurulan ilk Arap cemiyetidir. Her kesimden ve çeşitli gruplardan Araplara açık olan bu cemiyetin temel amaçları; İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle yardımlaşarak anayasa hükümlerini korumak, din ve ırk farklılıklarına bakmaksızın tüm grup ve mezhepleri bir araya getirmek ve toplumun tüm unsurları arasında adalet, özgürlük ve eşitliği yaymaya çalışmak şeklinde özetlenebilir. Ulusal hedefleri ise Arapların ilerlemesi ve haklarının korunması, çeşitli ilim ve bilgilerin önemsenmesinin yanı sıra okullar inşa edilmesi,³³³ kitapların basılması, *el-İhâu'l-Osmânî* (Osmanlı Kardeşliği) gibi çeşitli gazetelerin çıkarılması, Arap çocuklarının ticaret, sanayi ve tarımı geliştirmelerini sağlayacak şirketler kurmaya teşvik edilmesi ve özellikle Suriye'de bu şirketlerin şubelerinin açılması gibi hususları içermiştir. Aynı zamanda bu cemiyet, ilk seçimlerde İttihatçılardan önce aktif olan en önemli cemiyetlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle İttihatçılar bu cemiyetin faaliyetlerini yasaklamış, üyelerini de Sultan II. Abdülhamid'e sadakatle bağlılık gösteren hareketi desteklemekle suçlayarak aynı yıl içinde bu cemiyeti kapatmışlardır. Söz konusu cemiyet, İttihatçılarla Araplar arasındaki görüş ayrılıklarının giderilmesini hedeflemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin ıslah edilerek korunması çağrısında bulunmuştur. Dolayısıyla İttihatçılar, cemiyetin eğiliminin ve teşkil ettiği tehlikenin farkına varmaları üzerine Nisan 1909'da faaliyetlerine son vermişlerdir.³³⁴

3.3.....

1909 YILINA KADAR SİYASİ DURUM:

1906 yılında Osmanlı Devleti içinde Jön Türkler'in yeniden inşa edilmesi ve bileşenleri arasında etkili bir ilişki ağı kurma girişimleri başlamıştır. 1906 yılına kadar İttihatçılar, birbirine zıt ve muhalif olan iki ideolojik gruba ayrılmışlardır. Bu iki gruptan ilki, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bireylerinin devletin temellerinin atılmasında

³³² Harb, Muhammed, "es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr," s.47.

³³³ Antonyos, Chorc, "*Yakazatü'l-arab tarihi hareketi'l-arab El-kavmiyye*", s.177.

³³⁴ El-Dûrî, Abdülaziz "*et-Tekvînü't-tarihi li'l-ümme'ti'l-arabiyye*", Merkezü dirâseti'l-vahdeti'l-arabiyye, Tab'3, Beyrut Lübnan 1986., s.198-199.

ve kurulmasında yapıcı bir role sahip olmasını isteyen, merkezi yönetim yanlısı olmayan liberal bir gruptur. Prens Sabahattin ve ekibi bu düşünceye sahip olmuş ve buna çağrıda bulunmuştur. İkinci grup ise daha ziyade merkezi otoriter bir grup olup Türk unsurunun esas alınması çağrısında bulunmuştur. Aynı zamanda bunun imparatorluğun varlığının sürekliliğini gerçekleştirmek adına en iyi güvence ve ilerlemesini sağlamak için de en uygun etken olduğunu açıklamıştır. Bu grubun başında Ahmed Rıza ve arkadaşları yer almış ve merkezi yönetime dayalı olmayan sistemin Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının başlangıcı olacağına dair kanaatlerini ifade etmişlerdir.³³⁵ Bu konuda Ahmed Rıza'nın ifadeleri şu şekildedir: "*Milletlerin özerkliği ihanettir. Zira bunun anlamı ayrılıktır. Hristiyan kardeşlerimiz Osmanlı vatandaşı olacaklardır. Bir yanda fatihler ve diğer yanda da köleler olacak şekilde iki grup olarak kalmayacağız. Aksine özgürlerden oluşan yeni bir millet olacağız.*"³³⁶ Her iki grup da gerek Osmanlı Devleti'nin içinde gerekse dışında taraftar ve destekçi kazanmak için çabalamıştır.³³⁷

Osmanlı İmparatorluğu içinde Jön Türkler'in yeniden inşa etme girişimlerinin başladığı yıl olan 1906 yılında Fransa'daki Jön Türkler'in durumunun da bu şekilde olduğu görülmektedir. Pek tabiidir ki Ahmed Rıza ve Prens Sabahattin'in başını çektiği yurtdışındaki muhalefet safları arasındaki bölünme gerçeği çalışmalarına da yansımıştır. Ancak Türk unsurun büyük çoğunluğu, Türk milliyetçiliğinin güçlendirilmesini savunan Ahmed Rıza'nın ilkesini benimsemiştir. Bunun nedeni, özgürlük yanlısı liderlerin genelinin Abdülhamid'in zulmünden Avrupa'ya kaçan Türk unsurdan oluşmasının yanı sıra Prens Sabahattin'in grubunun ilkeleriyle kıyaslandığında Ahmed Rıza'nın liderlik ettiği grup ve ilkelerinin, Selanik'te gizlice kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin hedefleriyle daha çok uyuştuğunu ve örtüştüğünü anlamış olmalarıdır. Zira Ahmed Rıza'nın grubunun diğer cemiyetlerle birleşmesi sonucunda, Prens

³³⁵ Abdü Yasin, Nadiye, "*El-İttihâdiyyûn dirâse tarihîyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karnî't-tâsi' aşar 1908)*", Dâru ve Mektebetü Adnan li't-tibaa ve'n-neşr, Tab'1, Bağdad Irak 2014., s.262.

³³⁶ Ramizu, Ernest, "*Türkiye El-fetâtü ve sevetü 1908*", s.116.

³³⁷ Abdü Yasin, Nadiye, "*El-İttihâdiyyûn dirâse tarihîyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karnî't-tâsi' aşar 1908)*", s.262.

Sabahattin'i Ermenilerin etkisi altında kalarak taleplerine boyun eğmekle suçlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti ortaya çıkmış, böylece vatandaşların gözünden düşmüştür.³³⁸

1906 yılında muhalefet, Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesine dağılmış olan subay ve askerlerin saflarına ulaşmıştır. Suriye bölgesi; aralarında Mustafa Kemal'in de yer aldığı subayların, Dimaşk'taki ilk gizli muhalif askeri cemiyet kabul edilen Vatan ve Özgürlük Cemiyeti'ni kurdukları bölgelerin başında yer almıştır. Daha sonra bu cemiyet, buralarda görev yapan 5. Kolordu saflarındaki subaylar aracılığıyla Yafâ, Kudüs ve el- 'Ârîş'e yayılmıştır. Sonraları ise askeri muhalefetin merkezi, subayların Temmuz 1908 tarihinde gerçekleşen ayaklanma hareketini yönettikleri Selenik şehri olmuştur.

İstanbul'a özellikle de Osmanlı ordusuna gelince ise Mustafa Kemal, gizli hücrelere ve muhalif hareket yanlısı cemiyetlere mensup genç subaylar bulmuştur. Bunun üzerine onlara katılarak toplantılar düzenlemeye, makaleler ve şiirler yazmaya ve Abdülhamid istibdadına ve yozlaşmış yöneticilere karşı bir ayaklanma çağrısında bulunmaya başlamıştır. Abdülhamid'e bağlı polis teşkilatı bir casusu aracılığıyla toplantıların yapıldığı mekânı öğrenmeyi başarmış³³⁹ ve 1905 yılında Harp Okulu'ndan mezun olan genç subaylardan bazılarını düşmanca siyasi faaliyetlerde bulunmakla suçlayarak tutuklamıştır. Akabinde Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak bölgelerinde konuşlanmış askeri birliklere sürülmüşlerdir. Vatan ve Özgürlük Cemiyeti üyelerinden olduğu şüphesiyle Sultan Abdülhamid'in tutuklanmasını ve padişah huzurunda sorguya çekilmesini emrettiği Mustafa Kemal³⁴⁰ de tutuklananlar arasında yer almıştır. Sultan Abdülhamid, ceza olarak Mustafa Kemal'in Şam'daki 5. Kolordu karargahına nakledilmesini emretmiştir.³⁴¹

Şam'da ise Mustafa Kemal, "Vatan Cemiyeti"³⁴² adını verdiği bir inkılap cemiyeti kurmuştur. Abdülhamid yönetimine karşı çok sayıda kin besleyen ve öfke

³³⁸ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûrî El-osmani (1908-1914)", s.58-59.

³³⁹ El-Zeyn, Mustafa, "Zi 'bü 'l-anadol", Riyadü'r-ris li'l-kütüb ve'n-neşr, Tab'1, London Kıbrıs 1991., s.26-30.

³⁴⁰ El-Rukkâbî, Kerim Talal Mesîr, "Sevretü 'l-ittihâdiyyîn fi Türkiye 1908", MecElletü külliyyeti't-terbiye El-esâsiyye, Camiatü'l-müstansırıyye, Aded: 49, Bağdad Irak 2006. s.149.

³⁴¹ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûrî El-osmani (1908-1914)", s.59.

³⁴² El-Rukkâbî, Kerim Talal Mesîr, "Sevretü 'l-ittihâdiyyîn fi Türkiye 1908", s.149.

duyan küskün subayı kazanabilmek adına cemiyet hcrelerinin³⁴³ kurulması için çalışmak üzere bir grup subay arkadaşıyla temaslarına başlamıştır. Gizli hücreler oluşturmak için çalışmış ve bu hücreleri organize bir şekilde birbirine bağlamıştır. Öyle ki onlardan istediği herhangi bir işi yapmak için emrine giren düşük rütbeli tüm subaylar üzerinde tam anlamıyla kontrol sahibi olmuştur.³⁴⁴ Cemiyetin ye sayısı artmış ve faaliyetleri hızla genişlemiştir. Böylece şam, Kudüs ve Yâfâ'da³⁴⁵ konuşlanmış 5. Kordord subayları arasında şubeleri olmuştur. 1906 yılında Yüzbaşı Mustafa Kemal'in kurduğu bu gizli cemiyet sayesinde muhalefet,³⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanına dağılmış olan subay ve asker saflarına kadar ulaşmıştır. Mustafa Kemal, şam'da bulunan arkadaşı Fethi Bey'den bir şekilde Selanik'e nakledilmesinin ayarlamasını isteyen bir mektup almıştır. Bunun nedeni, inkılabı başlatacak olan ilk kıvılcımın, İmparatorluğun doğudaki herhangi vilayetinden hatta başkent İstanbul'dan değil de Balkanlar'daki Osmanlı bölgelerinden tam da Selanik'ten çıkacak olmasıdır.

Bu noktada inkılapıların neden Selanik'i seçtikleri sorusuna cevap aramak uygun olacaktır. Söz konusu dönemde Selanik'in halkı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun en aydın ve en çok çeşitliliğe sahip şehri olmasının yanında, sakinlerinin çoğunun Avrupalılar ve Osmanlılardan oluşan bir azınlıkla birlikte Osmanlı Devleti'ne düşmanlık besleyen Rumlardan olması ve şehir halkının yaklaşık olarak yarısının Yahudi dnmelerinden³⁴⁷ oluşması bunun nedeni olarak görülebilir. Ayrıca Makedonya bölgesinin Avrupa'ya daha yakın olması, bölgeyi imparatorluğun diğer vilayetlerinden daha gelişmiş ve daha yenilikı bir hale getirmiş ve dış dünya ile iletişim kurmanın da daha kolay olmasını sağlamıştır.³⁴⁸ Bölge, karmaşık problemleriyle Balkanlar'daki ve

³⁴³ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabî ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-dştr El-osmani (1908-1914)", s.59.

³⁴⁴ El-Zeyn, Mustafa, "Zi'bu 'l-anadol", Riyadü'r-ris li'l-kütüb ve'n-neşr, Tab'1, London Kıbrıs 1991., s.34.

³⁴⁵ Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyn dirâse tarihiyye fi cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahır karni't-tâsi' aşar 1908)", Dâru ve Mektebetü Adnan li't-tıbaa ve'n-neşr, Tab'1, Bağdad Irak 2014., s.268.

³⁴⁶ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabî ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-dştr El-osmani (1908-1914)", s.59.

³⁴⁷ Ramizu, Ernest, "Türkiye El-fetâtü ve sevrete 1908", s.119.

³⁴⁸ Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyn dirâse tarihiyye fi cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahır karni't-tâsi' aşar 1908)", s.269.

Avrupa'daki tüm milletler üzerinde etkili olmuştur.³⁴⁹ Ayrıca buralarda gerçekleşen ayaklanmalar ve çalkantılar nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu en uyanık ve en becerikli asker ve subaylarını Balkanlar'a göndermiştir. Öte yandan Balkanlar'da 1904 yılı itibarıyla özel bir Avrupa uluslararası idaresi kurulmuş ve İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve İtalya'dan oluşan beş büyük Avrupa ülkesinin³⁵⁰ denetimine verilmiştir.³⁵¹ Kezâ Balkanlar'da görev yapması için bir Osmanlı baş müfettişi tayin edilmiştir. Bu müfettişe görevinde yardımcı olmak üzere biri Rusya, diğeri ise Avusturya tarafından atanan ve baş müfettişle idareyi paylaşan iki memur atanmıştır. Kolluk kuvvetleri ise bir İtalyan komutan ve Avrupa ülkeleri askerlerinden seçilen subaylardan oluşan bir idare tarafından organize edilmiştir.³⁵² 1905 yılında bu beş Avrupa ülkesi Makedon vilayetlerine bir mali denetim sistemi uygulamışlardır.³⁵³ Bu nedenle devlete ait arazilerin gelirlerini toplamak ve bunları bizzat Makedonya'nın yararına harcamak için bir Avrupa mali kontrol uzmanı atamışlardır.³⁵⁴ Bu şartlar ve olayların tümü, Sultan Abdülhamid'in Balkanlar'daki gücünün zayıflamasına yol açmıştır. Bu nedenle Sultan, bölgede inkılap yanlısı fikirlerin yayılmasının önüne geçememiş³⁵⁵ ve her zamanki gibi kendine özgü yöntemleriyle aleyhine aktif bir şekilde faaliyet gösteren örgütü engelleyememiştir.³⁵⁶

Durum bir yandan böyleyken diğeryandan bölge halkı özellikle de Müslümanlar, en önemlisi Makedonya'yı Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak tutmak olan beklentilerini karşılayabilecek ve çıkarlarını güvence altına alabilecek herhangi bir oluşumu memnuniyetle karşılamışlardır.³⁵⁷ Öte yandan bölgenin ve çevresi, inkılap

³⁴⁹ Ramizu, Ernest, "Türkiye El-fetâtü ve sevrete 1908", s.119.

³⁵⁰ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûrî El-osmani (1908-1914)", s.60.

³⁵¹ Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni 't-tâsi' aşar 1908)", s.269.

³⁵² Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûrî El-osmani (1908-1914)", s.60.

³⁵³ Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni 't-tâsi' aşar 1908)", s.269.

³⁵⁴ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûrî El-osmani (1908-1914)", s.60.

³⁵⁵ Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni 't-tâsi' aşar 1908)", s.269.

³⁵⁶ Ramizu, Ernest, "Türkiye El-fetâtü ve sevrete 1908", s.119.

³⁵⁷ Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni 't-tâsi' aşar 1908)", s.269.

yanlısı cemiyetlerin fikirlerinin desteklenmesine yardımcı olan sorunlarıyla oldukça karmaşık bir hal almıştır.³⁵⁸ Aynı zamanda bu sorunlar, bölgedeki İttihat ve Terakki Cemiyeti üye sayısının artması için uygun bir fırsat oluşturmuş ve 1908 yılında üyesi sayı 15.000 kişiye ulaşmıştır. Bu durum, Mason cemiyetlerin Makedon bölgesindeki birçok Osmanlı subayını etkileyerek Mason olmasını sağlamıştır. Mason cemiyetlere katılan subaylar, kendilerine maddi destek ve koruma sağlayanların varlığı nedeniyle siyasi çalışmalarını özgürce icra etmişler ve toplantılarını da Yahudilerin evlerinde yapmışlardır. Bu cemiyetlerin hedefi, anayasal düzeni yeniden tesis etmek ve Sultan Abdülhamid iktidarını bir şekilde devirmekten ibaret olmuştur.³⁵⁹

Selanik'teki on kurucudan biri olan Yüzbaşı Kazım Nami Duru'nun da aralarında bulunduğu muhalefet liderleri, dağınık faaliyetlerini daha organize bir çalışmaya dönüştürmeye karar vermişlerdir. Bu amaca yönelik olarak Temmuz 1906 tarihinde on kişinin katıldığı bir kuruluş toplantısı düzenlemişlerdir.³⁶⁰ İlk üyeleri arasında sonraları İzmir Valisi olacak Rahmi Bey, Talat Bey, Selanik'teki askeri rüştiye mektebi müdürü Mehmet Tahir Bursalı, Selanik'te bir idadi öğretmeni olan Mithat Şükrü, Makedonya'daki jandarma kuvvetlerinin komutanı Yüzbaşı Emin Servet'in yanı sıra teğmen rütbesine sahip üç subay olan Ömer Naci, Hakkı Baha ve İsmail Canbulat yer almışlardır. Bu üyeler, Mithat Şükrü'nün evinde toplanmışlardır.³⁶¹

7 Eylül 1906 tarihinde katılımcılar "Hilal Cemiyeti" adında gizli bir cemiyetin kurulması için gerekli düzenlemeleri tamamlamışlardır. Bu cemiyetin işlerini idare etmek için de İsmail Canbulat, Talat Bey ve Rahmi Bey'den oluşan bir üst konsey seçilmiştir. Ancak aynı yılın 18 Eylül'ünde cemiyetin adı "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" olarak değiştirilmiş, ilk toplantıya katılan ilk on kişi derneğin kurucuları olarak belirlenmişlerdir.³⁶²

³⁵⁸ Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve 't-türk fi 'l-ahdi 'd-düstûrî El-osmani (1908-1914)", s.60.

³⁵⁹ El-Dûrî, İsmail Nuri, Muhammed Şevket, "Hadi'atü cemaati'l-ittihâd ve 't-terakkî fi hal'i's-sultan Abdülhamid El-sânî", s.343.

³⁶⁰ Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fi cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni 't-tâsi' aşar 1908)", s.270-271.

³⁶¹ Ramizu, Ernest, "Türkiye El-fetâtü ve sevetü 1908", s.121.

³⁶² Abdü Yasin, Nadiye, "El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fi cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni 't-tâsi' aşar 1908)", s.271.

Cemiyet ilk çalışmalarında, faaliyetlerini Sultan'ın ve hükümetin gözünden uzak tutma kararlılığıyla hareket ederek, çabalarının büyük çoğunluğunu cemiyete mümkün olan en fazla sayıda üye toplamaya yöneltmiştir. Zira cemiyet tüm hareketlerinde, özellikle yeni üyelerin kabulü ve bu esnada yapılması gereken tüm prosedür ve işlemler söz konusu olduğunda mutlak gizlilik prensibine bağlı kalmıştır. Ayrıca cemiyet, üyelerine tahsis ettiği sıralı bir numaralandırma sistemini benimsemiş ve ilk on kişiden oluşan kurucu grup, birden ona kadarki sayıları almıştır. Yeni üyeler nezdinde cemiyetin itibarını yükseltmek için kurucular, yeni katılımcılarla kendi aralarına 100 sayılı bir boşluk koymuşlardır. Örneğin, 118 numaralı üye aslında cemiyette 18 üye numarasına sahiptir. Böylece cemiyet, çok kısa bir süre zarfında birçoğu subaylardan oluşan büyük sayılarda yeni üye kazanmıştır. Nitekim yaklaşık olarak bir yıllık zaman zarfında üye sayısı 1.000 kişiyi geçmiştir.³⁶³

Osmanlı yönetimi karşıtı söz konusu cemiyetlere mensup birçok Osmanlı subayının aldatıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Zira uzun zamandır Sultan Abdülhamid'i devirmeyi, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı ve mallarını paylaşmayı planlayan Avrupa ülkelerinin entrikalarına aldanmışlardır. Sonraki yıllarda gerçekleşen olaylar bunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim kendi ülkelerine sorunlar, parçalanma, savaşlar ve ölümden başka bir şey kazandırmamışlardır.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik'te kurulup yaygınlaştığı esnada İttihat ve Terakki üyeleri de Selanik'in öneminin farkına varmışlardır. Bunun üzerine Selanik'te derneklerinin bir şubesini açmak, faaliyetlerini genişletmek ve bölgedeki varlığını güçlendirmek için çalışmalara başlamışlardır. Tam da bu esnada Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kendisine sunduğu birlik önerisini, daha kısa bir zaman ve daha az çabayla hedeflerine ulaşabilmek için altın bir fırsat olarak görmüştür.

1907 yılında Mustafa Kemal'e memleketi Selanik'te 3. Ordu Kurmay birliklerine katılma emri verilmiştir. Mustafa Kemal, Selanik'e vardığında, burada cemiyete ait yeni şubeler kurmak için eski arkadaşlarıyla iletişime geçmiştir.³⁶⁴ Aralarında Ömer Naci, Mustafa Kemal'in okuldan eski arkadaşı ancak o dönemde Selanik'teki harbiye

³⁶³ Ebu Mîzer, İbtisam, "Senetani mafsaliyyetani fi hükmi'l-imparatoriyyeti'l-osmaniyye (1908-1909)", s.47.

³⁶⁴ El-Zeyn, Mustafa, "Zi'bü'l-anadol", s.39. Biru, Tevfik Ali, "El-Arabü ve't-türk fi'l-ahdi'd-düstüri El-osmani (1908-1914)", s.59.

okulundaki öğretim kadrosunda yer alan Hakkı Baha, Hüsrev Sami Kızıldoğan adında bir topçu subayı, harbiye okulunun müdürü, bir edebiyatçı ve bölgede derviş melâmî tarikatının en meşhur şahsiyeti olan Mehmet Tahir Bey, Selanik'teki idadi mektebinin müdürü ve sonraları Bursa mebusu olan İsmail Mahir Bey ve Mustafa Necip'in de olduğu birçok subay ve üyenin katılımıyla cemiyetin ilk toplantısını düzenlemiştir. Cemiyet, Vatan Cemiyeti olan adını genişletip değiştirerek Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ne dönüştürmüştür. Sonrasında üyeleri, sorumluluklarını asla bırakmayacaklarına dair silah üzerine yemin etmişlerdir.³⁶⁵

Birleşme ve bütünleşme düşüncesi şaşırtıcı ya da tuhaf bir şey değildir. Zira İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleriyle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti liderleri arasındaki ilişkiler hem eski hem de yenidir. Ayrıca Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu liderlerinden birçoğu aynı zamanda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski üyeleridir. Zira Talat Bey, cemiyetin Edirne Şubesi bünyesinde aktif rol almış üyeler arasındadır. Mithat Şakir cemiyetin Cenevre Şubesi'nde, Rahmi Bey Selanik Şubesi'nde ve Kazım Nami Bey ise Tiran Şubesi'nde üye sıfatlarıyla yer almışlardır. Bunlardan daha önemlisi, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin propaganda araçlarına sahip olmaması ve yeni bir organizasyona ihtiyaç duymasıdır. Bu nedenle söz konusu bütünleşme ve birleşme, bu sıkıntının giderilmesinde adeta etkin bir ilaç işlevi görmüştür. Buna karşın bu bütünleşme, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne geniş bir tabana yayılmanın başlangıç evresinin yanı sıra gelişim için iyi bir temel sağlamıştır.³⁶⁶

27 Eylül 1907 tarihinde nihai formüle ulaşılmış ve söz konusu iki cemiyetin, cemiyetin yaygın bir şekilde bilinen eski isminin ününden yararlanmak amacıyla eski adı olan “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adıyla tek bir çatı altında birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca cemiyet, 1876 yılında Mithat Paşa'nın getirdiği anayasanın yeniden getirilmesini, kendine temel hedef olarak belirlemiştir. Bu anlamda cemiyetin içeride ve dışarıda teşkilat yapılanmasını gerçekleştirmek üzere hazırlık yapması ve buna başlaması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanında cemiyetin yayın

³⁶⁵ Ramizu, Ernest, “*Türkiye El-fetâtü ve sevetü 1908*”, s.120

³⁶⁶ Abdü Yasin, Nadiye, “*El-İttihâdiyyûn dirâse tarihîyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karnî't-tâsi' aşar 1908)*”, s.273-274.

organlarının, Türkçe yayınlanan *Şûrây-ı Ümmet* ve Fransızca yayınlanan *Meşveret* gazeteleriyle sınırlı kalmasının gerekliliği dile getirilmiştir.³⁶⁷

Aynı şekilde Mustafa Kemal, Selanik'te Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni diğer cemiyetlere katmaya çalışmıştır. Bu anlamda cemiyet, Fransa'daki Ahmet Rıza ve ekibiyle iletişime geçmiştir. Nitekim aralarında "Paris Merkez-i Umumî" adlı bir oluşumun da bulunduğu tüm cemiyetlerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşmesi hususunda görüş birliğine varılmıştır.

Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, özellikle Selanik'teki irili ufaklı cemiyetlerin çoğunun birleşmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir bölgesinde yoğunlaşan çok güçlü, geniş ve kapsamlı bir faaliyet ağına sahip olduğu görülmektedir.³⁶⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti, aynı ilk Jön Türkler cemiyetlerinin yaptığı gibi, birimler veya hücreler aracılığıyla kendi kapsamını genişletmiştir. Her bir birim veya hücre dört veya beş üyeden oluşmakta ve her bir üye de aynı boyutta bir hücre kurmaktaydı. Bu yöntemle bir üye, sadece üye arkadaşlarından belirli bir sayıda üyeyi tanımaktaydı. Bu nedenle cemiyetin tüm üyelerini bilmesi veya açığa çıkarması mümkün olmamaktaydı. Ernest Ramos'a göre öğrencilerin Askeri Tıp Okulu'nda izledikleri yöntem, Carbonari örgütünün yöntemiyle aynıdır. Cemiyet üyesi, cemiyete katılmak isteyen kişiye çok önemli bir sır verirdi. Ancak öncesinde kendisine izin verilmediği müddetçe bu sırrı asla açıklamayacağına dair yemin etmesi gerekirdi. Güvenilebilir olduğu ve cemiyete katılıma istekli olduğu anlaşılırsa yemin eder ve cemiyetin fikirleri kendisine açıklanırdı. Daha sonra cemiyete katılım için belirli bir ritüel başlardı. Bu anlamda kişinin gözleri bağlanır ve daha sonra tamamen gizli bir şekilde bilinmeyen bir yere nakledilirdi. Gözleri açıldığında, karanlık bir odada olduğunu fark eder ve önlerinde Kur'an'a ve kılıca yemin edeceği siyah maskeli üç yabancı tarafından karşılandığını görürdü. Bunlardan sonra cemiyetin her emrine uyma zorunluluğu, hiçbir sırrını ifşa etmeme, çok sevdiği bir yakını olsa bile cemiyet tarafından öldürülmesine karar verilmiş herhangi bir kişiyi öldürmeyi, cemiyet tarafından kendisine belirlenen hayatının kuralı olarak benimserdi. Böylece tüm gücü ve enerjisini

³⁶⁷Biru, Tefvik Ali, "*El-Arabü ve't-türk fi'l-ahdi'd-düstûri El-osmani (1908-1914)*", s.59.

³⁶⁸ El-Rukkâbi, Kerim Talal Mesîr, "*Sevretü'l-ittihâdiyyîn fi Türkiye 1908*", s.149-150.

imparatorluğu kurtarmaya adanmış olurdu. Daha sonra gözleri tekrardan bağlanır ve bu gizemli yolculuğa çıkmak için ilk alındığı yere tekrar bırakılırdı.³⁶⁹

Yukarıda bir kısmına yer verilen bu gizli eylem koşulları ve ince hesaplarla dikkatlice atılmış bu adımlar altında İttihat ve Terakki Cemiyeti, hayret ve hayranlık uyandıran dehşet verici bir hızla genişlemiştir. Önceleri faaliyetlerini özellikle Türk Müslümanları üzerinde yoğunlaştıran cemiyet, Avrupa ülkelerinin dikkatlerini çekmek ve cemiyet yararına çok daha güçlü bir propaganda yapabilmek için ırk ve din ayrımı yapmaksızın Makedonya’da ikamet eden tüm Osmanlılara kapılarını açmıştır. Gerçekten de bu adımlarla çok sayıda Bulgar ve Yunanlının desteğini kazanmayı başarmıştır. Aynı şekilde nispeten çok sayıda Arnavutun cemiyet saflarına katılmasının yanı sıra, Emanuel Karasu, Nesim Matsliah (Mazliyah Efendi), Emanuel Selim ve Nesim Russo gibi Selanik’te ikamet eden meşhur Yahudi şahsiyetler de cemiyete üye olarak aktif rol oynamışlardır. Bu Yahudi üyeler aynı zamanda etkili Masonlar olduklarından Mason localarının kapılarının İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne açılmasında etkin rol oynayarak katkı sağlamışlardır.³⁷⁰ Zira cemiyetin faaliyet üssü olan Selanik’teki komplocular, kısa bir süre zarfında Masonluğun yararlanabilecekleri bir başka örgüt olduğunun farkına varmışlardır. Sultan Abdülhamid’in, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Selanik’te de serbestçe çalışmalarını yürütmesi çok zor olduğundan, Mason locaları Selanik’te kesintisiz ancak tam bir gizlilik içinde çalışmalarına devam etmiştir. Bu nedenle Selanik’teki İttihat ve Terakki Cemiyeti, gizli toplantılar yapmak ve önemli yazışmaları ve kayıtları Osmanlı makamlarına fark ettirmeden gizlemek için,³⁷¹ Mason localarının belirlediği amaçlara mükemmel derecede uygun bir yapıda olduğunu görmüştür.³⁷² Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan Abdülhamid’in azledilme fikrini destekleyen pek çok üyeyi de bünyesine katmıştır. Buna ek olarak İttihat ve Terakki, Masonların cemiyete katılmayı arzulayan üyeleri sınama ve test etmede geliştirdikleri yöntemleri de kullanmış ve Selanik Masonluğuyla birlikte hareket etmeye başladıktan sonra takdire şayan bir şekilde hızla büyümüş ve

³⁶⁹ Ramizu, Ernest, “*Türkiye El-fetâtü ve sevretü 1908*”, s.122-123.

³⁷⁰ Abdü Yasin, Nadiye, “*El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni’t-tâsi’ aşar 1908)*”, s.276-277.

³⁷¹ Ramizu, Ernest, “*Türkiye El-fetâtü ve sevretü 1908*”, s.123-124.

³⁷² Abdü Yasin, Nadiye, “*El-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fî cüzûrihim El-ictimaiyye ve turûhatihim El-fikriyye (evahürü karni’t-tâsi’ aşar 1908)*”, s.277.

gelişmiştir.³⁷³ “Sonuç itibarıyla bu ruh, nasıl galip gelerek 1908 yılında gerçekleşen Jön Türkler darbesiyle taçlanmış?” sorusuna cevap arayarak sonraki konuya geçiş yapmak uygun olacaktır.

3.4. S

ULTAN II. ABDÜLHAMİD VE 1908 DARBESİ HUSUSUNDA ARAPLARIN YAZILI ESERLERİNDEKİ TUTUMLARI

II. Meşrutiyet darbesi, Osmanlı topraklarında genel olarak tüm Arap bölgelerindeki özellikle de Şam diyarındaki gençler ve eğitimli sınıflar arasında bir coşku dalgası yaratmıştır. Araplar, daha iyi bir gelecek umuduyla Jön Türklere güvenmişlerdir. Jön Türklerle Araplar arasındaki bu coşku ve iş birliği arzusu, 1908 darbesinden sonra çıkarılan çeşitli yayınlara yansımıştır. Aralarında Selim Kub‘ayn, Ruhî el-Hâlidî ve Şehy Abdullâh el-‘Alemî adında üç Filistinli yazarın da bulunduğu Şam bölgesindeki pek çok gazeteci ve yazar, anayasayı ve özgürlüğü överek yücelten kitapçık ve broşürler yazmışlardır. Selim Kub‘ayn, Kahire’de yayınlanan *ed-Düstûr ve ‘l-Ahrâr* adlı kitapçığı Ağustos 1908 tarihinde kaleme almıştır. Süleymân el-Bustânî ise Ekim 1908’de yine Kahire’de yayınlanan *İbretun ve Zikrâ ev ed-Devletu ‘l-Usmâniyye Kable’ d-Dustûr ve Ba‘dehû* başlıklı kitabı yazmıştır. Ruhî el-Hâlidî el-Makdisî’nin *Esbâbu ‘l-İnkilâb el-Usmânî ve Türkiye el-Fetât* adlı kitabı, Kasım-Aralık 1908 tarihinde aynı şekilde Kahire’de yayınlanmıştır. 1908 yılı sonunda Abdullâh el-‘Alemî el-Gazzâvî’nin *A ‘zamu Tizkâr li ‘l-Usmâniyyîn el-Ahrâr ev el-Hurriyye ve ‘l-Musâvât Min Ta ‘lîmi ‘l-Kur‘ân* adını taşıyan kitabı Beyrut’ta yayınlanmıştır. Son olarak Nisan 1909’da Halepli Gazeteci Abdulmesîh el-Antâkî, *Gâyetu ‘l-Emânî fî ‘d-Düstûri ‘l-Osmânî* adlı eseri kaleme almıştır.³⁷⁴

Aralarında tarihçi, şair, diplomat, yazar, gazeteci ve Ezher mezunu din alimi olan bu yazarların tümü Osmanlı vatandaşıdır. Tümü, istisnasız tüm vatandaşların eşitliğine ve imparatorlukta yaşayan tüm etnik grupların devlet işlerinin yönetiminde iş birliği esasına dayalı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığının devam etmesi gerektiği kanaatini benimsemişlerdir. Sultan Abdülhamid dönemindeki zulüm ve istibdadın yanı sıra devlette gerçek iktidarın Mâbeyn-i Hümâyun’dakiler tarafından ele

³⁷³ Ramizu, Ernest, “*Türkiye El-fetâtü ve sevetü 1908*”, s.124.

³⁷⁴ Ebu Mîzer, İbtisam, “Senetani mafsaliyyetani fî hükmi ‘l-imparatoriyyeti ‘l-osmaniyye (1908-1909)”, s.114.

geçirilmesinin, Osmanlıcılık ve toplumun bileşenleri arasındaki iş birliği ilkesini balatalayan şey olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır.

Nâsıra şehrinin yetiştirdiği bir yazar olan Selim Kub‘ayn kitabının giriş kısmında özgürlüğü öven ifadeler kullanmıştır. Bu ifadelerin ardından *Ebtâlu‘d-Düstûr* (Anayasa Kahramanları) adlı bir bölüm kaleme almıştır. Akabinde Nisan 1909 tarihinde hala iktidarda olan Sultan II. Abdülhamid‘den bahsederek anayasayı yeniden yürürlüğe koymasını nedeniyle onu yücelten kısa bir giriş daha yazmıştır. Jön Türkler Hareketi‘nin bir üyesi olan Süleymân el-Bustânî‘nin kitabı ise II. Meşrutiyet darbesinden kısa bir süre sonra çıkmış ve kitabını Mithat Paşa‘ya ithaf etmiştir. Süleymân el-Bustânî, Osmanlıcılık ideolojisiyle yetişmiş, tam anlamıyla bu düşünceye inanmış ve benimsemiştir.³⁷⁵ 1908 yılı sonunda toplanan Osmanlı Meclisi‘ne Beyrut mebusu olarak seçilmiştir. Aynı şekilde Rûhî el-Hâlidî de darbe öncesinde Jön Türkler Hareketi‘ne üye olmuş ve Osmanlıcılık fikrine inanmıştır. Darbeden sonra Osmanlı Meclisi‘ne Kudüs mebusu olarak seçilmiş ve 1913 yılında vefat edene kadar bu görevini sürdürmüştür.³⁷⁶

Kub‘ayn, el-Bustânî ve el-Hâlidî‘den hiçbiri, o sırada halâ tahtta bulunan Sultan II. Abdülhamid‘i yazılarında doğrudan hedef almamışlardır. Bunun yerine eleştirilerini Mâbeyn-i Hümayun‘dakilere yöneltmişlerdir.³⁷⁷

el-Hâlidî, “*iktidarın Mâbeyn‘de çalışanlar tarafından gasp edilmesini devletin çöküşünde bir dönüm noktası*” kabul ederek şunları kaleme almıştır: “*Hükümet merkezi Yıldız Sarayı‘na geçmiş ve bakanlar konseyi fiili olarak otoritesinden mahrum bırakılmıştır. Bakanlar, sadece birer basit uygulayıcıya dönüşmüşlerdir.*”, “*Mâbeyn çalışanları, büyük ancak zayıf bir devlette küçük ancak güçlü bir hükümet olmuşlardır.*” dedikten sonra şunları eklemiştir: “*Bu sorumluların büyük çoğunluğu sadece yozlaşmış yolsuzlar değildir. Aynı zamanda devletin sıkıntılarından sorumlu olan cahiller ve aptallardır.*” el-Hâlidî, yazılarında devlette görülen yolsuzluk ve zulmü Mâbeyn zümresine bağlayan Süleymân el-Bustânî‘yle görüş birliği içinde olmuştur.

³⁷⁵ El-Bustânî, Süleyman, “*İbret ve zikrâ ev ed-devletü‘l-osmaniyye kable‘d-düstûr ve ba‘dehû*, Matbatü‘l-ahbâr, Tab‘1, Kahire 1908., s.4.

³⁷⁶ Mennâ‘, Adil, *Â‘lâmü filistin fî evâhiri‘l-ahdi‘l-osmani (1800-1918)*”, Müessesetü‘d-dirâsâti‘l-filistiniyye li‘n-neşr, Tab‘2, Beyrut Lübnan 1995. s.153-155.

³⁷⁷ Ebu Mîzer, İbtisam, “*Senetani mafsaliyyetani fî hükmi‘l-imparatoriyyeti‘l-osmaniyye (1908-1909)*”, s.115.

Aynı zamanda suçlamaları, zulmün bir parçası olan gizli polis teşkilatına yöneltmiştir. el-Bustânî ise anayasanın yeniden ilan edilmesiyle zulmün yerini adaletin, korkunun yerini güvenin ve umutsuzluğun yerini de umudun aldığı yönünde görüş beyan etmiş, “Bizler halâ canlı bir milletiz.” ifadesiyle okuyucuları da rahatlatmaya çalışmıştır. Aynı şekilde dini ve milli taassubu imparatorluğun en kötü düşmanı olarak görmesi nedeniyle bunu “*Milliyetçilik esaslı taassubu bitirmenin en güzel yolu, tüm okullarda Türkçe öğretiminin zorunlu kılınmasıdır.*” cümlesiyle dile getirmiştir. Benzer bir düşüncüyü “*Dini taassubu bitirmenin en güzel yolu, Müslümanlar gibi Hristiyanların da zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulmasıdır.*” cümlesiyle ifade etmiştir. Bu ifadelerden yola çıkarak büyük rütbeli Türk subayların Süleymân el-Bustânî’yi “*Türkiye’ye en sadık Türk olmayan kimse*” olarak nitelemeleri, hiç de garipsenecek bir yaklaşım değildir.³⁷⁸

O dönemin büyük Arap aydınlarının II. Meşrutiyet dönemine ilişkin beklentileri, görüşleri ve bakış açıları bunlardan ibarettir. Zira onlar, Abdülhamid dönemindeki yolsuzluk ve istibdattan Sultan’ı değil, liberallere ve saltanat düşmanlarına karşı ona sürekli olarak bir korku pompalayan ve Sultan adına korkunç suçlar işleyen Mâbeyn-i Hümayun zümresi ve istihbaratçıları sorumlu tutmuşlardır. Bu entelektüellere göre sorunun çözümü, Osmanlıcılık ideolojisinin uygulanmasıdır. Bu Arap Osmanlılar, Araplar ve Türkler arasındaki eşitlik ve iş birliğinin yanı sıra anayasal sistemin, kendi gelecekleri, ülkelerinin geleceği ve Osmanlı İmparatorluğu’nun birlik ve bütünlüğü için en güzel güvence olduğuna inanmışlardır. Ancak İttihatçı liderler, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin eşitlik vaatlerine ve ülkedeki Arap milliyetçileri hakkında razı olduklarını yansıtan konuşmalarına rağmen Türklerden başkasına güvenmemişlerdir. Özellikle anayasal düzenin yeniden tesis edilmesinden sonra devlet otoritesi altındaki tüm tebaanın Osmanlı olduğu bir dönemde Osmanlıcılığın; aralarında Ermeniler, Araplar ve diğer milletlerin de olduğu Türk olmayan tüm unsurların Türkleştirilmesinden başka bir şey ifade etmesi mümkün değildir. İttihatçıların liderleri, tüm eğitilmiş Türkler arasında bir ulusal diriliş süreci için kesin bir arzunun geniş bir şekilde yayılmasına neden olan bir ideolojiyi benimsemişlerdir. Ancak sonraları bu ilke ve düşüncelerin

³⁷⁸ El-Bustânî, Süleyman, “*İbret ve zikrâ ev ed-devletü’l-osmaniyye kable’l-düstûr ve ba’dehû*”, s.98. Ebu Mîzer, İbtisam, “*Senetani mafsaliyyetani fî hükmi’l-imparatoriyyeti’l-osmaniyye (1908-1909)*”, s.115.

hayal ve kuruntulardan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. Zira coşkunun yerini hüsrana ve Osmanlıcılığın yerini de Türk milliyetçiliği almıştır. Böylece tüm adalet, kardeşlik ve eşitlik umutları yok olmuştur.³⁷⁹

Bazı İttihat ve Terakki yanlısı Arapların 1908 darbesini desteklemesi, tam anlamıyla menfaatleriyle kesişmesi ve örtüşmesi nedeniyledir. Aynı zamanda bazı Araplar, İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde reform taleplerinin kabul görmesini arzulamışlardır. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Araplara nankörlük ederek onları görmezlikten gelmiş ve Turancı düşünceye dayalı politikasını uygulamaya başlamıştır. İşte o anda Araplar hayal kırıklığına uğrayarak İttihatçıların politikasından korkmuşlardır. Bundan dolayı tepkilerini, çoğu ulusal karakterli olan birkaç siyasi cemiyet kurarak göstermişlerdir. Bu cemiyetlerin hedefleri, Arap ülkelerindeki durumların reformlarla düzeltilmesi ve merkezi olmayan yönetime dayalı olarak özerklik talep edilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Arap cemiyetlerin ortaya çıkmasında birçok etken rol oynamasına rağmen bunların başlıcaları şu şekildedir:³⁸⁰

3.4.1. Özerklik Meselesinde İttihatçıların Yarattığı Hayal Kırıklığı:

İttihat ve Terakki Cemiyeti; tarihinin ilk dönemlerinde Arap örgütlerinin Cemiyet'le iş birliği yapması karşılığında bu örgütlere vaatlerde bulunarak Osmanlı Devleti içinde Arap bölgelerine özerklik verilmesi ve ulusal emellerinin gerçekleştirmesini içeren tekliflerde bulunmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesiyle birlikte, merkezi olmayan yönetim sistemine geçilmesi ve Osmanlı Devleti'nin genel çerçevesi içinde Araplar ve Türkler arasında iş birliği yapılması çağrısında bulunan ulusal hareket yeniden canlanmıştır. Ancak daha önce verilen vaatler hızla unutulmuş ve buharlaşmış, meseleler başka bir yöne doğru gelişmeye başlamıştır. İttihatçılar, Araplara verdikleri sözlerden caymışlar, merkeziyetçi olmayan bir yönetim ve özerklik esasına dayalı Arap bölgeleri tesis etme düşüncesine hazır olmadıklarını ilan etmişlerdir. Bu durum, İttihatçıların iyi niyetli olduklarına inanan Arapların büyük bir hayal kırıklığı yaşamalarına yol açmıştır. Zira

³⁷⁹ El-Kebbîsî, Basil, “*Hareketü'l-kavmiyyîn El-arab*”, Çev. El-Hudayrî El-Kebbîsî, Müessesetü'l-eb-hâsi'l-arabiyye, Darüt-Talia, Tab'4, Beyrut Lübnan 1974., s.25-27.

³⁸⁰ Mufaffak benî el-merce, “*Sahvetü'r-racûli'l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve'l-hilâfeti'l-islamiyye*”, s.312.

bu ulusal sorunu, Osmanlı Devleti'nin genel çerçevesi üzerinden çözmeyi ummuşlardır. Böylelikle 1908 darbesinden önce merkezîyetçi olmayan bir sistemin esas alınması çağrılarında bulunan akımlar yerini, Arap bölgelerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve bağımsız bir milli Arap devletinin kurulması çağrılarında bulunan akımlara bırakmıştır. Bu doğrultuda 1908 darbesinden sonra, Arap davasını savunmak ve Arapların haklarını korumak amacıyla bir dizi cemiyet ve siyasi parti kurulmuştur.³⁸¹

3.4.2. İttihatçıların Turancılık Politikası:

İttihatçılar 1908 yılında iktidara geldiklerinde, devlet makamlarında Türk unsuruna öncelik tanınmasına ek olarak Arapçanın Müslüman-Arap kişiliğin ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen, Arap ülkeleri başta olmak üzere devlet daireleri ve okullarda diğer dillerin yerini Türkçenin alması sağlanarak İslâm'a ve Osmanlı hilâfetine düşmanlık besleyen Türkleştirme politikasını izlemişlerdir. Bu anlamda milliyetçi duygular doruğa ulaşmış ve Turancılık politikası şiddeti de beraberinde getirmiştir. Bu yönetim sisteminin hayata geçirilmesi, özgürlüklerin baskı altına alınması, sıkı yönetim ilan edilmesi, Türklerle diğer etnik unsurlar arasındaki şiddetli rekabet ve benzer başka nedenler, Araplar arasında bir tepki olarak söz konusu politikalara karşı koyabilmek amacıyla Arap cemiyetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.³⁸²

3.4.3. Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ni Parçalamaya Çalışması:

Avrupa Devletleri, Osmanlı Devleti'nin mallarını kolaylıkla kontrol altına almak ve emperyalist sömürgeci emellerini gerçekleştirmek amacıyla var güçleriyle devleti parçalamaya çalışmıştır. Bu nedenle genel olarak Arap ülkelerinde ve özellikle de Şam bölgesinde gelişmekte olan milli duyguları körüklemeye çalışmış ve bu ülkelerdeki milliyetçi hareketlere kucak açarak beslemiştir. XIX. yüzyıl boyunca Fransızlar, Şam bölgesinin sahil kesimlerinde yıkıcı bir rol üstlenmişlerdir. Aynı zamanda görece erken bir dönemde Cezayir ve Kuzey Afrika'yı işgal etmiştir. Bu bağlamda Katolik misyonerlik akımları diğerlerinden önce harekete geçmiştir. Ayrıca Fransa eğitim amacıyla gönderilen ilk heyetlere kucak açmış ve en eski gizli cemiyetlerin kurulması için çalışmıştır.³⁸³

³⁸¹ El-Kebbîsî, Basil, “*Hareketü'l-kavmiyyîn El-arab*”, s.25-27.

³⁸² Yâğî, İsmail Ahmed, “*eddevletü'l-osmaniyye fî't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs*”, s.224.

³⁸³ Mufaffak benî el-merce, “*Sahvetü'r-racüli'l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve'l-hilâfeti'l-islamiyye*”, s.303.

3.4.4. Lübnan'daki Hristiyan Arapların Batı'dan Etkilenmeleri

Arap milliyetçiliği düşüncesi, bu aşamada korkunç bir şekilde gelişmiş ve büyümüştür. Söz konusu gelişim, büyük ölçüde bölgenin diğer halklarına oranla Batı'yla daha yoğun iletişim halinde olan Lübnan'daki Hristiyan Arapların etkisiyle gerçekleşmiştir. Çağdaş Batı kültürüyle yetişmelerinin bir sonucu olarak Osmanlı yönetimi altında kendilerini rahat hissetmeyen Arap-Hristiyan düşünürler, modern devletin inşasında ulusal bağın temel faktör olarak benimsenmesini vurgulamışlardır.³⁸⁴

3.4.5. Arap Milliyetçiliği Duygusunun Artması

Batı'da milliyetçi düşüncelerin ortaya çıkması ve siyasetinde Türk milliyetçiliği eğilimi açıkça ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gölgesinde Batı'daki milliyetçi fikirlerin Osmanlı Devleti'ne yansması sonucuna bir tepki olarak, özellikle Lübnan'daki bazı Hristiyan entelektüellerin etkisiyle Arap tarafında da Arap milliyetçiliği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu duygunun gelişmesi ve Osmanlı Devleti'nden tam anlamıyla ayrılmaya veya özerk yönetime davet eden seslerin yükselmesiyle birlikte milliyetçilerin önderliğinde dört farklı eğilime sahip cemiyetler kurulmuştur. Arap dilinin, bu fikirleri taşıma ve savunma misyonu olduğuna inanan milliyetçilerin bu aşamada kurdukları cemiyetlerin eğilimleri şu şekildedir:

I. Merkeziyetçi olmayan bir yönetimin, Arap ülkelerinin gelişmesinin ve Osmanlı hâkimiyeti altında özerk yönetimin talep edilmesi.

II. Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Arapların kendilerine ve kendi çabalarına güvenerek bağımsız bir Arap devletinin kurulması.

III. Osmanlı Devleti'nden ayrılarak dış yardımlarla (İngiltere ve Fransa) bağımsız bir Arap devletinin kurulması.

IV. Avrupa sömürge ülkelerinin emellerinin korkusuyla Osmanlı Devleti'ne bağlı kalınması.³⁸⁵

³⁸⁴El-Kebbîsî, Basil, "*Hareketü'l-kavmiyyîn El-arab*", s.25-27.

³⁸⁵ Güneymi El-Şeyh, Ra'fet, "*Tarihu'l-arab el-muasır*", Ma'hedü'd-dirâsât ve'l-buhûsü'l-insaniyye ve'l-ictimaiyye, Tab'1, Mısır 1996, s.12. el-Hindi Hani, "el-Harakah el-Kavmiyye el-Arabiyye fi Karın el-İşrin" Merkez ed-Dirasat el-Vihda el-Arabiyye, Beyrut-Lübnan, 2015, s.206-209.

3.5.1908 Anayasasından Sonra Ortaya Çıkan En Önemli Cemiyetler:

3.5.1. 1908 Yılı el-İhâu'l-Arabî'l-Osmânî Cemiyeti (Arap-Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti)

Anayasanın ilanından sonra kurulan ilk Arap cemiyetidir. Her kesimden ve çeşitli gruplardan Araplara açık olan bu cemiyetin temel amaçları; İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle yardımlaşarak anayasa hükümlerini korumak, din ve ırk farklılıklarına bakmaksızın tüm grup ve mezhepleri bir araya getirmek ve toplumun tüm unsurları arasında adalet, özgürlük ve eşitliği yaymaya çalışmak şeklinde özetlenebilir. Ulusal hedefleri ise Arapların ilerlemesi ve haklarının korunması, çeşitli ilim ve bilgilerin önemsenmesinin yanı sıra okullar inşa edilmesi,³⁸⁶ kitapların basılması, *el-İhâu'l-Osmânî* (Osmanlı Kardeşliği) gibi çeşitli gazetelerin çıkarılması, Arap çocuklarının ticaret, sanayi ve tarımı geliştirmelerini sağlayacak şirketler kurmaya teşvik edilmesi ve özellikle Suriye'de bu şirketlerin şubelerinin açılması gibi hususları içermiştir. Aynı zamanda bu cemiyet, ilk seçimlerde İttihatçılardan önce aktif olan en önemli cemiyetlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle İttihatçılar bu cemiyetin faaliyetlerini yasaklamış, üyelerini de Sultan II. Abdülhamid'e sadakatle bağlılık gösteren hareketi desteklemekle suçlayarak aynı yıl içinde bu cemiyeti kapatmışlardır. Söz konusu cemiyet, İttihatçılarla Araplar arasındaki görüş ayrılıklarının giderilmesini hedeflemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin ıslah edilerek korunması çağrısında bulunmuştur. Dolayısıyla İttihatçılar, cemiyetin eğiliminin ve teşkil ettiği tehlikenin farkına varmaları üzerine Nisan 1909'da faaliyetlerine son vermişlerdir.³⁸⁷

3.5.2. 1909 Arap Forumu (el-Muntedâ el-Arabî)

Gerek İstanbul'da ikamet eden gerekse dışarıdan gelen Arapların bir araya geldikleri bir merkez olması amacıyla İstanbul'da bir grup memur, milletvekili, edebiyatçı ve öğrencinin kurduğu bir cemiyettir. Aynı zamanda Araplarla İttihatçılar arasındaki görüş ayrılıklarının giderilmesi amacıyla yürütülen müzakerelerde resmi arabulucu olarak kabul edilmiştir. Irak ve Şam gibi birçok bölgede şubeleri açılan cemiyetin başında,³⁸⁸ Abdurrahmân el-Kevâkibî'nin öğrencilerinden olan Refîku'l-Azm ve onun yardımcısı Şeyh Abdurrahmân ez-Zehrâvî yer almıştır. Arap milliyetçiliğinin

³⁸⁶ Antonyos, Chorc, “*Yakazatü'l-arab tarihi hareketi'l-arab El-kavmiyye*”, s.177.

³⁸⁷ El-Dûrî, Abdülaziz “*et-Tekvînü't-tarihi li'l-ümmeti'l-arabiyye*”, s.198-199.

³⁸⁸ Antonyos, Chorc, “*Yakazatü'l-arab tarihi hareketi'l-arab El-kavmiyye*”, s.184.

öncülerine göre bu forum gerçekleştirdiği tüm faaliyetleriyle, esaret ve köleleştirme sonucu derin bir uykuya dalan Arap milletinin ulusal duygularını harekete geçirmeyi amaçlamıştır³⁸⁹.

3.5.3. Kahtâniyye Cemiyeti:

1909 yılı sonlarında İstanbul’da kurulan ilk gizli Arap cemiyetidir. Bu cemiyet, milli cemiyetlerin yasaklanmasından sonra Abdülkerim el-Halîl ve Subay Azîz el-Mısrî liderliğinde hareket eden bir grup Arap milliyetçisi genç ve subaydan oluşmuştur. Cemiyetin hedefi; Arapların kültürel, sosyal ve ekonomik seviyesini yükseltmek, Arapların haklarını talep etmek, aralarında söz birliği sağlamak, devlette söz sahibi olmak, kendi yerel yönetimlerine, parlamentolarına ve resmi dillerine sahip olarak İttihatçıların bu konulardaki tutumlarından duydukları pişmanlıklarını dile getirmek şeklinde özetlenebilir.³⁹⁰ 1913 yılında bu cemiyetin gerçekleştirmek istediği hedefleri açığa çıktığı için kendini feshetmiş ve yerini Ahd cemiyeti almıştır. Zira Kahtâniyye Cemiyeti’yle Arap vilayetleri, Osmanlı Devleti içinde tek bir devlet olacak şekilde bir araya gelebilseydi, bu durum o dönemde tarih sahnesindeki yerini almış olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi bir oluşuma sahip olmasını sağlayacaktı.³⁹¹ Bu cemiyetin en önemli üyeleri Emir Şekip Arslan, İzzet el-Cundî, Muhammed Kürt Ali, Emir Arif eş-Şihâbî, Alî en-Neşâşîbî, Aziz el-Mısrî ve Tahsin Alî gibi kişilerdir. Cemiyet, Türk-Arap imparatorluğunun kurulması suretiyle Türk padişahın Arap ve Türklerin kralı olması, padişahın Arap tacını Türk tacının (iki taçlı bir krallık) yanına koymas ve Arap vilayetlere Osmanlı Devleti sınırları içinde özerk yönetim verilmesi çağrısında bulunmuştur. Buna ek olarak Arapların vilayetlerindeki kurumları tam anlamıyla kontrol edebilmelerini sağlayabilmek için ırkçı Türk akımına Arap milliyetçisi bir akımla karşı konulması gerektiğine inanmıştır.³⁹²

³⁸⁹ Ğuneymi El-Şeyh, Ra’fet, “*Tarihu ’l-arab el-muasır*”, s.13.

³⁹⁰ El-Dûrî, Abdülaziz “*et-Tekvînü ’t-tarihi li ’l-ümme ’l-arabiyye*”, s.201-202.

³⁹¹ Şelak, Ahmed Zekerıyya, “*el-Arab ve ’d-devletü ’l-osmaniyye mine ’l-hudûi ile ’l-müvâcehe*, Mısır li’n-neşri ve ’t-tevzi’, Tab’1, Kahire Mısır 2002. s.279

³⁹² İsa Esad, Münir El-Hori, “*Tarihu hums kısmü’s-sânî/min zuhûri ’l-islam hatta yevminâ 622-1977 M.*” Mitraniyyetü hums El-ortodoksiyye, Tab’1, Humus Suriye 1984., 2. cilt, s.425. Antonyos, Chorc, “*Yakazatü ’l-arab tarihu hareketi ’l-arab El-kavmiyye*”, s185.

3.5.4. 1908 Yılı Osmanlı İdari Adem-i Merkeziyet (Üniter Olmayan Yönetim)

Partisi:

Toplum hayatındaki görevlerini yerine getiren bir grup deneyimli ve prestijli insan tarafından Kahire’de kurulmuş bir partidir. En önemli hedeflerinden biri, Arap kamuoyunu ademi merkezîyetçiliği (üniter olmayan yönetimi) desteklemek için harekete geçirmenin yanı sıra devlette idari ademi merkezîyetçiliğe olan ihtiyacı göstermekti. Şam bölgesindeki tüm şehirlerde şubeleri kurulmuş ve diğer birkaç yerde de küçük temsilcilikleri açılmıştır. Bu şubelerle Şam ve Irak’taki diğer Arap siyasi cemiyetleri özellikle de Arap Forumu arasında güçlü bir iletişim ve yakın bir temas olmuştur. Öyle ki merkezîyetçi olmayan parti, doğru bir şekilde örgütlenme ve etki kuvveti açısından Arapların amaç ve isteklerinin en iyi temsilcilerinden biri olmuştur.³⁹³

3.5.5. Arap Birliği cemiyeti (Cemiyetu’l-Câmiati’l-Arabiyye)

Bu cemiyeti Şeyh Muhammed Reşid Rıza İstanbul’dan döndükten sonra 1909 yılında Kahire’de kurmuştur. Cemiyet, Reşid Rıza’nın Sultan Abdülhamid’in himaye ettiği İslâm Birliği’nden dışlanmasından sonra Arap milliyetçiliğini benimsemiştir. İttihatçıların Arap karşıtı politikalarından sonra Reşid Rıza bu eğilimi benimsemiştir. Cemiyetin amacı, Arap Yarımadası’nın emirleri arasında bir ittifak ve iş birliği kurmak, aralarındaki anlaşmazlığı sonlandırmak, Arap ülkelerinin yeniden inşasında iş birliği yapmak ve Suriye ve Irak’taki Arap cemiyetleriyle bağlantılar kurmak şeklinde özetlenebilir.

3.5.6. Genç Araplar Cemiyeti (Cemiyetu’l-Arabiyye el-Fetât):

Bu cemiyet, Cem’iyyetu’n-Nâtikîne Bi’d-Dâd (Arapça Konuşanlar Cemiyeti) adı altında 1909 yılında bir grup genç Arap tarafından kurulmuştur. 1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde Türk milliyetçiliği akımı ön plana çıktığında bu cemiyetin adı, Cemiyetu’l-Arabiyye el-Fetât (Genç Araplar Cemiyeti) olmuştur. Osmanlı Devleti içinde faaliyetlerini gizli oldukça gizli bir şekilde yürüten cemiyet, Arap milletinin ilerlemesini ve kalkınmasını amaçlamıştır. Öyle ki cemiyete yeni katılan bir üye, sadece cemiyetin adını ve kendisine yemin ettirerek cemiyete girmesini sağlayan kişinin adını biliyordu. Bu cemiyetin talepleri, Arapların taleplerinden bütünüyle farklılık göstermiştir. İlk hedefleri ve talepleri, Arapların hukuki ve siyasi tüm anlamlarıyla tam bağımsızlıklarını elde etmeleri olmuştur. Bu hedef, Osmanlı Devleti’nde doğu Arap

³⁹³ Antonyos, Chorc, “*Yakazatü’l-arab tarihu hareketi’l-arab El-kavmiyye*”, s185.

dünyasında gerçekleşen olaylarda cemiyetin etkili olmasını sağlamıştır. Ayrıca Paris'teki ilk Arap konferansının düzenlenmesinde büyük rol oynamıştır. Bu amaç uğruna Osmanlı Adem-i Merkeziyet Partisi ve Beyrut Reform Derneği'yle temasa geçmiştir.³⁹⁴

3.6.Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Tutumlarından Pişmanlık Duyan Muhalifler:

Sultan II. Abdülhamid'in bu konuda bazı öngörülleri olmuş ve bunlardan bazılarını sürgünde kaleme aldığı anılarında dile getirerek şunları söylemiştir: *"İstibdat yönetiminin en büyük hamisi ve dünyadaki en zalim despot ve müstebit olduğumu ilan edenler, hiç şüphe yok ki vefatımdan sonra gerçeği itiraf ederek bana karşı tutumlarından vazgeçeceklerdir."*³⁹⁵ Sultan'ın bu söyledikleri gerçekleşmiş ve onu istibdat ve zulümle suçlayanların birçoğu buna pişman olmuşlardır. Bu şahıslardan bazıları şu şekildedir:

3.6.1.Suriye Başbakanı Fâris el-Hûrî

1877-1962 yılları arasında yaşamış olan Fâris el-Hûrî, Lübnan doğumlu Arap vatandaşı, yazar ve politikacı olup Sultan Abdülhamid döneminden itibaren Osmanlı dönemi, manda dönemi ve bağımsızlık ve parçalanma dönemlerini görmüştür. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Dimaşk mebusu olarak seçilmiştir. Akabinde edebi, akademik ve hukuki pozisyonlarda çeşitli görevler üstlenmiştir. Zulüm gördüğü Manda döneminde Suriye'de bakanlık yapmıştır. Ardından Suriye Millet Meclisi Başkanlığı'na birden fazla kez seçilmiş ve Devlet Başkanı Şükrü el-Kuvvetli döneminde Başbakan olarak görev yapmıştır. Ayrıca Suriye'yi Birleşmiş Milletler'de temsil etmiştir.³⁹⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminin sona ermesinden sonra ortadan kaybolmuştur.³⁹⁷

Ülkemizde peş peşe gelen olaylar ve ardı ardına gelen felaketlerden sonra Fâris el-Hûrî, *Ve Eyyâm Lâ Tunsâ (Ve Unutulmaz Günler)* kitabında aktarılanlara göre bir gün Muhammed el-Farhânî'ye şunları söylemiştir: *"Osmanlı anayasasının ilanından sonra yazdığım ve Sultan II. Abdülhamid'i yerdiğim şiiirden duyduğum pişmanlığı*

³⁹⁴ El-Dûrî, Abdülaziz "et-Tekvînü't-tarihi li'l-ümmeti'l-arabiyye", s.203.

³⁹⁵ Sultan Abdulhamid, "Müzekkîrâtü's-Sultan Abdulhamid El-sânî", s.86.

³⁹⁶ El-Kiyâli, Abdulvehhab, "Mevsûatü's-siyase", 4.cilt, s.445-446.

³⁹⁷ İlhami, Muhammed, "Sultan Abdülhamid El-sânî fi'z-zâkire El-arabiyye", Dâru'l-usûlî'l-ilmîyye, Tab'1, İstanbul Türkiye 2019., cilt2, s.1009.

hayatım boyunca hiçbir şeyden duymadım. Daha sonraları tartışmaya hiçbir mahal bırakmayacak şekilde emin oldum ki İslâm halîfesi; Teodor Herzl'in önerisini reddetmesi, Yahudilerin Filistin'e göç etmesini engellemek için çeşitli yollara başvurması, turizm ve ziyaret amacıyla Filistin'e gelen her Yahudiye kırmızı pasaport şartı getiren kanunu yürürlüğe koyması ve burada toprak sahibi olmalarının önüne geçmesi gibi nedenlerin öfkelenirdiği Uluslararası Yahudilik yapılanmasının intikamına kurban gitmiştir. Tüm bu tedbirler, ona karşı öfkelenmelerine ve sömürge ülkeleriyle iş birliği yapan örgütlerinin Sultan Abdülhamid'in şahsına ve Osmanlı Devleti'nin varlığına karşı çıkmaya başlamasına neden olmuştur."³⁹⁸

3.6.2.Şeyh Es'ad eş-Şukayrî:

Padişahın muhaliflerinden olmasına rağmen Filistin konusundaki tutumuna karşı adil bir yaklaşım sergileyenlerden birisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli simaları arasında yer alan, Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Ahmed eş-Şukayrî'nin babası Şeyh Es'ad eş-Şukayrî'dir. Sultan Abdülhamid döneminde tutuklu olmasına rağmen Sultan'ın döneminden sonra vatanının başına gelenleri görünce siyasi görüş ayrılığını bir kenara bırakarak benimsediği pozisyonuna duygusallık atfetmiş ve iradesini, kendini "Osmanlı zulmünden kurtaran" düşmanlara satmamıştır. Bâb-ı Âlî yönetimi altındaki İstanbul'daki günlerinden ve Siyonizm'in kurucusu Herzl'i huzurunda karşılamayı reddeden Sultan Abdülhamid'in meşhur duruşundan bir mümin samimiyetiyle bahsetmiştir. Ayrıca intikam almak için kişisel gerekçeleri bulunmakla birlikte Sultan'a karşı herhangi bir suçlamada bulunmamıştır.³⁹⁹

3.6.3. Filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı)

1908 yılında Sultan Abdülhamid'e karşı gerçekleştirilen ayaklanma ve 1909 yılında Sultan'ın tahttan indirilmesinde ön plana çıkan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikir babası sayılan ve 1869-1949 yılları arasında yaşamış şair ve filozof Rıza Tevfik, Abdülhamid karşıtı tutumundan vazgeçenler arasındadır. İttihatçı talebelerinin yol

³⁹⁸ El-Horî, Firas, "Evrâku Faris El-Horî", (Neşet el-Faris ve es-Sevra el-Arabiyye el-Kubra), Tahkik: Kuleyt El-Horî, Dâru talas li'd-dirâsât ve't-terceme ve'n-neşr, Tab'.1, Dımeşk Suriye 1989., cilt1, s.403-404.

³⁹⁹ İlhami, Muhammed, "Sultan Abdülhamid El-sânî fi'z-zâkire El-arabiyye", cilt2, s.1010-1011.

açtığı felaketleri gördükten sonra nazmettiği ünlü ve uzun şiirinin başlangıç kısmında şunları dile getirmiştir:

*Tarihler ismini andığı zaman,
Sana hak verecek, ey koca Sultan,
Bizdik utanmadan iftira atan,
Asrın en siyasi Padişahına.
“Padişah hem zalim hem deli” dedik,
“İhtilâle kıyam etmeli” dedik;
Şeytan ne dediyse, biz “beli” dedik;
Çalıştık fitnenin intibahına.
Divane sen değil, meğer bizmişiz,
Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz.
Sade deli değil, edepsizmişiz.
Tükürdük atalar kiblegâhına.⁴⁰⁰*

3.6.4. Şeyhülislâm Mustafa Sabri

Sultan Abdülhamid’in azledilmesini destekleyen ancak sonrasında pişmanlık duyanlardan birisi de pişmanlığını “Altı ay sonra anladım ki onun siyasi ağırlığı Mec-lis’in tümüne denkti hatta daha fazlaydı.” sözleriyle dile getiren ve 1869-1954 yılları arasında yaşamış olan Şeyhülislâm Mustafa Sabri’dir.

3.6.5 Bediüzzaman Saîd Nursî:

Sultan Abdülhamid’in muhalifi olup sonradan pişmanlık duyanlardan bir diğeri, Sultan’a saygı duymakla birlikte en sıkı anayasa taraftarlarından biri olan 1876-1960 yılları arasında yaşamış Bediüzzaman Saîd Nursî’dir. Anayasayı ilan etmediği için Sultan’ı eleştirmesine rağmen daha sonraları Sultan’ın haksızlığa uğradığını itiraf etmiş ve daha ötesine geçerek onun salih evliyalardan olduğunu dile getirmiştir.⁴⁰¹

3.6.6 İttihat ve Terakki’nin En Meşhur Adamlarından Ahmed Muhtar

Şeyhülislâm Cemalettin Efendi’nin oğlu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin en meşhur adamlarından biri olan Ahmet Muhtar da Sultan Abdülhamid’e karşı tutumları

⁴⁰⁰ Harb, Muhammed, “es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri’s-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr,” s.291.

Orhan, Muhammed Ali, “es-Sultan Abdülhamid es-Sani Hayatuhu vel-Ahdas fi Asrihi”, Mektebetül-Ustra el- Arabiyye, Tab’l, İstanbul, 2019, s.551-552.

⁴⁰¹ İlhami, Muhammed, “Sultan Abdülhamid El-sânî fi’z-zâkire El-arabiyye”, cilt2, s.1012.

nedeniyle sonraları pişmanlık duyanlardandır. Anılarını *İntâku'l-Hak* adlı bir kitapta derlemiştir. Bu kitabında Sultan Abdülhamid dönemiyle İttihat ve Terakki dönemi arasında bir karşılaştırma yapmış ve Sultan'ın döneminin nasıl daha üstün olduğundan şu şekilde bahsetmiştir: *“Sultan'ın döneminde bir kişinin dahi açlıktan öldüğü veya intihar ettiği görülmemişken İttihatçıların döneminde açlık nedeniyle ölüm ve intihar vakaları yayılmıştır. Sultan, İttihatçılar gibi ne bir günde 17 kişiyi idam etmiş ne de hapishanede bir kişiye işkence etmiştir. Buna karşın İttihatçılar döneminde Bekir Ağa Bölüğü hapishane zindanlarında 100 kişi işkence görüyordu. Sultan Abdülhamid döneminde devlet, Tunus haricinde herhangi bir toprak kaybetmemişken İttihatçılar Osmanlı Devleti'ni 10 yıl zarfında parçalara ayırmışlardır. Sultan iktidarda kalmış olsaydı Birinci Dünya Savaşı patlak vermez veya çok gecikirdi.”*⁴⁰² Ayrıca Birinci Dünya Savaşı akabinde ilan edilen genel ateşkesten sonra sürgünden ülkesine dönüşünü şöyle betimlemektedir: *“Ateşkes ilan edildikten 13 ay sonra vatanıma dönebildim. 7 yıl sonra hüznü ve soğuk bir günde yabancı bir geminin güvertesinde ağlayarak döndüm. Her bir köşesinde çeşitli askeri üniformalar giymiş askerler varken İstanbul'u birkaç millet tarafından işgal edilmiş bir halde buldum. Ulaştıktan bir gün sonra babamın, annemin ve dedelerimin mezarlarını ziyaret ettim. Sonrasında Sultan Mahmud'un kabrine gittim ve Merhum Sultan Abdülhamid'in türbesinin yanında diz çökerek gözyaşlarına boğulurken, dökülen gözyaşlarım arasında şunları dile getirdim: “Senin hakkında yanıldım ey Sultanım! Ben senin günahına girdim. Yıllar yılı sana eziyet ettim. Sen bana cömert ve kibar davrandıkça benim sana olan düşmanlığım arttı. Ben bir ahmak ve aptaldım, aldatılmışım. Seni azledenler, sana küfredip seni aşağılayanlar ve sürgüne gönderenler, geride bıraktığın koca memleketi parçaladılar, böldüler, yıktılar. Dinin sapasağlam ipiyle birbirine bağlı otuz milyon Müslümanı dağıttılar ve iki milyon Türkü de ölüme ve helake götürdüler. Binlerce köyü yıktılar. Çanakkale ve Sarıkamış'ta binlerce yalınayak ve çıplak Türkün düşmanlar tarafından vurularak öldürülmesine neden oldular. Milliyetçilik ve hamiyetperverlik iddiasında bulunan, sana “Kızıl Sultan” ve “Cimri Abdülhamid” lakaplarını takan bu hainler, Büyükkada ve Yeniköy'deki eğlence mekanlarında vakit geçirerek sarhoş olup çatlayana kadar yiyenler var ya memleketi yitirdiler ve topraklarını eski halinin beşte birine*

⁴⁰² Orhan, Muhammed Ali, “es-Sultan Abdülhamid es-Sani Hayatuhu vel-Ahdas fi Asrihi”, Mektebetül-Usra el- Arabiyye, Tab'1, İstanbul, 2019, s.552-553.

indirdiler. Memleketi harabeye ve viraneye çevirdiler. İnsanları ölüme götürerek fakirleştirip yerinden yurdundan ederek memleket nüfusunu da üçte bire düşürdüler.”⁴⁰³

⁴⁰³ Önceki kaynak, s.553-534.

SONUÇ

Sonuç olarak Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nde olağanüstü ve karmaşık koşullarda yönetime geldiğini söylemek mümkündür. İktidarı döneminde devlet, onu parçalamak ve mirasını bölüştürmek amacıyla içeriden ve dışarıdan birbirini takip eden saldırılara ve çeşitli komplolara maruz kalmıştır. Bu zor koşullara rağmen, Sultan II. Abdülhamid zekasıyla bu saldırılara karşı koyabilmiş, devleti ve İslâm alemini kırıp geçiren bu zorlu şartlara karşı göğüs gererek otuz üç yılını iktidarda geçirmiştir. Ayrıca geçmişte ve günümüzde siyasi hasımları tarafından yürütülen acımasız medya kampanyalarına maruz kalmıştır. Hasımları, bu saldırılarda özel ve kamusal hayatını tüm eksikleri ve olumsuzluklarıyla ele alarak gerçekleştirdiği her reformu, istibdat eğilimini tatmin etmek amacıyla iktidarı ele geçirme hazırlıklarının keyfi bir uygulaması olarak yorumlamışlardır. Sömürge istilasının en yoğun aşamasına ulaştığı bu dönemde Osmanlı Devleti yavaş yavaş erime ve kırılma sürecinden geçmekteydi. Rusya, Avusturya, Fransa, İngiltere ve İtalya gibi ülkelerin Osmanlı vilayetlerini bölmek için yarışmalarına karşın devletin varlığını ve egemenliğini koruyabilmek için bu ülkelere yönelik olarak düşmanca bir pozisyon almak, Sultan Abdülhamid için bir zorunluluk teşkil etmiştir.

İttihatçıların yanı sıra uluslararası masonluk hareketi ve Siyonizm, Sultan Abdülhamid'i tahttan indirmek için fikir ve eylem birlikteliği içinde olmuştur. Bu nedenle, Batı ve Siyonist sömürgeciliğe karşı mücadelenin farkında olması için İslâm ümmetini birleştirmeyi hedefleyen Sultan'ın önemseydiği İslâm Birliği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu amaç uğruna Sultan; davetçiler, tasavvuf tarikatlarının kurulması ve aşiret okulunun inşa edilmesi gibi etkenlerden yardım almış, Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Arap vilayetleri arasındaki yolları Hicaz'a kadar uzanan bir demiryolu ile birleştirmeyi düşünmüştür. Böylece düşmanların planlarını boşa çıkarmayı hedeflemiştir. Devleti içeriden korumak için de güçlü bir istihbarat teşkilatı kurmaya gayret

göstermiştir. Söz konusu istihbarat teşkilatı, zaman zaman büyüyerek harekete geçen iç ayaklanmaları yok etmek için çalışmıştır.

Osmanlı Devleti Rusya'yla savaşa girdiğinde bu savaşı kaybetmiştir. Bu dönemde Şam bölgesi, siyasette ve ekonomide bir dönüşüme tanık olmuştur. Sultan Abdülhamid, bu bölgelerin sömürgeciliğin eline geçme korkusuyla İslâm Birliği düşüncesini benimsemiştir. Sultan, sadece bu düşünceyle yetinmemiş aksine Şam bölgesindeki Arap vilayetlerini İslâm hilâfetinin kontrolü altına alabilmek için tüm imkânları kullanmaya çalışmıştır. Bu durum, devlete düşmanlık besleyen, otoritenin karşısında duran ve onu tanımayan akımların ortaya çıkması noktasında önemli bir etken teşkil etmiştir. Bu akımlar ve gizli cemiyetler, Batı kültüründen büyük ölçüde etkilenmiş, büyük çoğunluğu Hristiyan olan Arap entelektüeller tarafından yönetilmiştir. Bu yüzden İslâm Birliği fikrine karşı çıkarak Şam bölgesinin özerk yönetim çerçevesinde bağımsızlığına kavuşmasını talep etmişlerdir. Tüm bunlara rağmen birçok Arap, Osmanlı idaresi altında yüksek makamlarda görev yapmayı sürdürmüştür.

Sultan Abdülhamid'in Arap dünyası da dahil olmak üzere Müslümanların saflarını sömürgecilik emellerine karşı birleştirmek istediği bir dönemde Şam bölgesinde Arap ayaklanmasının başlaması, Müslümanların halifesi vasfına sahip Sultan'a yöneltilen güçlü bir darbe olarak görülmüştür. Aslında bu saldırının sadece Sultan'ın şahsına değil de o dönemde İslâm hilâfetinin koruma ve güvence altına aldığı İslâmî değerlere de yapıldığı anlaşılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in gerçekleştirdiği reformların, diğer padişahların reformlarından daha farklı olduğu görülmüştür. Zira Sultan Abdülhamid, siyasi ve askeri sistemin yanı sıra ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda da yeni reformlar yapmaya gayret göstermiştir. Bu dönemde Şam bölgesi, coğrafi ve stratejik önemine ek olarak çeşitli zenginlikleri nedeniyle özellikle yönetim, tarım, ulaşım ve eğitim alanlarında siyasi, ekonomik ve sosyal reformlara tanık olmuştur. Bu gelişme, yerel yönetimin ve Siyonist sömürgecilikten ibaret olan dış düşmanın adaletsizliğini ve yozlaşmasını azaltmıştır. Söz konusu reformların hayata geçirilmesinde bazı alanlarda bir başarısızlık olsa da Sultan Abdülhamid'in yönetimde olduğu dönemin zorluğu göz önünde bulundurularak kendisinin tarafımızca bu başarısızlıktan sorumlu tutulmadığı ifade edilmelidir.

Sultan II. Abdülhamid Arap vilayetlerini elden bırakmama noktasında gösterdiği kararlılıkta gurur verici bir tutum sergilemiştir. Zira bu vilayetlerin işgal edilme

girişimlerine izin vermemiş ve boyun eğmemiştir. Bu toprakları savunmak için her yolu deneyerek karşı koymuş ve Yahudilerin Filistin'e yerleşmesini engellemiştir. Filistin topraklarından bir karışın bile satılmasına karşı çıkmıştır. Müslümanlara karşı komplolarını öğrendiğinde özellikle Dönme Yahudiler olmak üzere Yahudiler üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu nedenle Yahudiler, kamuoyu nezdinde Sultan aleyhinde karşı bir plan ortaya koyarak ordu aracılığıyla ve demokrasi propagandasıyla harekete geçmişlerdir. Bunun üzerine devlete bağlılık gösteren vatandaşlar arasında fitne ve ayrılık tohumları ekerek Sultan yönetimine karşı gençlerin beyinlerini yıkamışlardır. Atılan bu adımlar, amacı Yahudilerin Filistin'e yerleştirilme projesi olan uluslararası planlarının uygulanması için ilk tuğlayı teşkil etmiştir. Bununla da yetinmeyerek Ermeniler, Balkan milliyetçileri, İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi Sultan Abdülhamid yönetimine karşı başkaldıran muhalifleri ve bu yönetime düşmanlık esasına dayanan her hareketi desteklemişlerdir. Sultan Abdülhamid'in söz konusu muhalif hareketlere ve Avrupa'nın emellerine karşı bu katı tutumu, Osmanlı-Arap ilişkilerini bozmak için milliyetçi düşüncüyü yerleştiren misyoner okulları aracılığıyla toplumda yaratılmaya çalışılan mezhep çatışmasının bir sonucudur. Akabinde bu güçler ve Arap ve Türk milliyetçiliği hareketleri, Sultan II. Abdülhamid'i devirmek için bir yardımlaşma ve dayanışma içinde olmuşlardır. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamid'i devlet yönetiminden azletmeyi başarmıştır.

Öte yandan Sultan II. Abdülhamid'in Şam bölgesine sunduğu en önemli hizmetlerden biri, kara ve demiryolu ulaşım ağını kurmanın yanı sıra bu topraklarda güvenlik, huzur ve istikrarı sağlamak olmuştur.

Sultan Abdülhamid tahttan indirilmesine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle Arap bölgelerinde daha despot ve daha adaletsiz bir siyasi tutum sergilemiştir. Zira yönetim ve siyasette Turancılık ve Türkleştirme politikasını benimsemiştir. Bu durum, Şam bölgesi Araplarını Osmanlı Devleti'ne karşı kin gütmeye, siyasi ve sosyal haklarını dile getirdikleri gizli ve açık cemiyetler ve partiler kurmaya sevk etmiştir.

KAYNAKLAR

1. Abdul-Latif, Züheyir Ganim, "el-İntihabat fî Filistin", Dar Ver el-Urdiniyye, Tab'.1, Urdun, 2009.
2. Abdü Yasin, Nadiye, "el-İttihâdiyyûn dirâse tarihiyye fî cüzûrihim el-ictima-iyye ve turûhatihim el-fikriyye (evahirü karni't-tâsi' aşar 1908)", Dâru ve Mektebetü Adnan li't-tıbaa ve'n-neşr, Tab'1, Bağdad Irak 2014.
3. Afğânî, Cemaleddin ve Abduh, Muhammed, "el-urvetü'l-vuskâ" Takdim Sey-yid Hadî Hüsrevşâhi, Mektebetü's-şurûk ed-düveliyye, Tab'1, Kahire Mısır 2002.
4. Ahmed, Salah Zeki, "e'lâmü'n-nehda el-arabiyye el-islamiyye fî'l-asri'l-hadis", merkezü'l-hadara el-arabiyye, Tab'1, Kahire 2001.
5. Ammâra, Muhammed, "Cemaleddin Afğânî el-müfterâ aleyhi", Dâru's-şurûk, Tab' 1, Beyrut 1984.
6. Ammara, Muhammed, "Cemaleddin Afğânî mûkızü's-şark ve feylesûfü'l-is-lam", Dâru's-şurûk, Tab'2, Beyrut Kahire 1988.
7. Ammâre, Muhammed, "el-Câmiatü'l-islamiyye ve'l-fikru'l-kavmiyye nü-mûzecü Mustafa Kemal", Dâru's-şurûk, Tab'1, Beyrut Kahire 1994.
8. Anayim, Züheyr, "Livâu Akka fî ahdi't-tanzimâti'l-osmaniyye 1864-1918 M.", Müessesetü'd-dirâsâti'l-filistiniyye, Tab'1, Beyrut Lübnan 1999.
9. Antonyos, Chorc, "Yakazatü'l-arab tarihi hareketi'l-arab el-kavmiyye", Tak-dim Nebih Emin Faris, Çev. Nasıruddin el-Esed, İhsan Abbas, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Tab' 8, Beyrut Lübnan 1987.
10. Arslan, Şekib, "Müdevvine ahdâsi'l-âlemi'l-arabi ve vekâihî 1800-1950 M. bi hasebi't-teselsülü'z-zemenî", İşraf ve Tahrir Yusuf Hüseyin İbiş; Toma Tefvik Ariza, Yusuf Kazma Huri, Dâru't-tekaddümiyye, Tab'2, Beyrut Lübnan 2011.
11. Atâ, Muhammed, "Sırâun alâ-ardı'l-mîâd", Dâru'l-kalem el-meketebetü's-sekâfiyye, Tab'1, Kahire Mısır 1961.
12. Atatürk, Mustafa Kemal, "er-Racülü's-sanem hayatü racülin ve devletin dâbitün türkiyyün sâbık", Çev. Abdullah Abdurrahman, el-Ehliyye li'n-neşr ve't-tevzi' Tab'1, Amman Ürdün 2013.

13. Avde, Muhammed Abdullah, el-Hatîb, İbrahim Yasin, “Tarihu’l-arabi’l-hadis”, Dâru’l-ehliyye, Tab’ 1, Amman Ürdün 1989.
14. Avvad, Abdülaziz Muhammed, “el-İdaretü’l-osmaniyye fî vilayeti suriye 1864-1914 M.”, Takdim Ahmed İzzet Abdulkerim, Dâru’l-meârif, Kahire Mısır 1969.
15. Berekat, Davud, “el-Batalü’l-fatih İbrahim ve fethuhû eş-şam 1832”, Müessesetü’l-hendâvî, Kahire Mısır 2012.
16. Biru, Tevfik Ali, “el-Arabü ve’t-türk fi’l-ahdi’d-düstûrî el-osmani (1908-1914)”, Dâru’l-henâ, Tab’1, Kahire Mısır 1960.
17. Cüreyc İlyas Cercis, “Vilayetü Beyrut 1887-1914 M. et-tarihu’s-siyasi ve’l-iktisadi”, Matbaatü Akka, Tab’1, Beyrut Lübnan 1970.
18. Cüreys, Sabri, “Tarihu’s-sahyûniyye (1862-1917)”, el-cüzü’l-evvel, Merkezü’l-ebhâs, Munazzametü’t-tahrîr el-filistiniyye, Tab’2, Beyrut Lübnan 1981.
19. Dâhir, Muhammed Kâmil, “es-Sırâu beyne’t-teyâreyn el-dinî ve’l-almânî fi’l-fikri’l-arabi el-hadîs ve’l-muâsır”, Dâru’l-bîrûnî li’t-tıbaa ve’n-neşr, Beyrut-Lübnan, Tab'.1, 1994.
20. Dayf, Şevki, “Asru’d-düvel ve imârâtü’ş-şam”, Dâru’l-meârif, Tab’2, Kahire Mısır 1990.
21. Ebu Izziddin, Süleyman “İbrahim Paşa fî suriye”, el-Matbaatü’l-ilmîyye li Yusuf sâdire, Beyrut Lübnan 1929.
22. El-Allâf, Ahmed Hilmi, “Dımeşk fî matlai’l-karni’l-ışrîn”, Talik Ali Cemil Naise, Vezaretü’s-sekâfe ve’l-irşâdi’l-kavmî, Dımeşk Suriye 1976.
23. El-Amrî, Abdulaziz b. İbrahim, “el-Fütûhu’l-İslamiyye abra’l-usûr”, Dâru iş-biliyye, Tab’ 1, Riyad 1997.
24. El-Arca, Ata Ziyade, "el-Avun fi el-Kanun ed-Düstûri (ve Tanzin es-Siyasi ve ed-Düstûri el-Urduni), Emvac litiba'a ven-Neşir, Amman- Urdun, 2015.
25. El-Arif, Arif, “Tarihu Gazze”, Matbaatü dari’l-eytam el-islamiyye fî beyti’l-makdis, Tab’1, Filistin 1943.
26. El-Bağdadî, Şihabü’d-din Ebî Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî el-Rûmî, (H.626) “Mu’cemü’l-büldân”, Dâru Sâdir, Beyrut Lübnan 1977.
27. El-Bârûdî, Fahri, “Müzekkirât el-bârûdî”, Dâru’l-hayat, Beyrut Dımeşk 1951.

28. El-Bessâtî, Ahmed Sadeddin, “et-Tebşîru ve eseruhû fi’l-bilâdi’l-arabiyye ve’l-islamiyye, Dâru Ebu’l-mecd, Tab’1, Kahire Mısır 1989.
29. El-Bustânî, Süleyman, “İbret ve zikrâ ev ed-devletü’l-osmaniyye kable’d-düstûr ve ba’dehû, Matbaatü’l-ahbâr, Tab’1, Kahire 1908.
30. El-Cemil, Seyyar, “Tekvînü’l-arabi’l-hadis”, Dâru’ş-şurûk, Tab’ 1, Amman Ürdün 1997.
31. El-Cündî Enver, “el-Âlemü’l-islami ve’l-isti’mâru’s-siyasi ve’l-ictimâî ve’s-sekâfî”, Dâru’l-kitabi’l-lübnânî Tab’2, Beyrut Lübnan 1983.
32. El-Cündî, Enver, “el-Yakazatü’l-islamiyye fî muvâceheti’l-isti’mâr münzü zuhûrihâ ilâ evâili’l-harbi’l-âlemiyye el-ûlâ” Dâru’l-i’tisâm, Tab’1, Kahire 1987.
33. El-Cündi, Halid Abdul-Kadir, "Abhas fi Tarih ed-Devle al-Osmaniyye (İftiraat ve Haka'ik), İksad lin-Neşri vet-Tevzi', Ankara, 2020.
34. El-Dûrî, Abdülaziz “et-Tekvînü’t-tarihi li’l-ümme’ti’l-arabiyye”, Merkezü dirâseti’l-vahdeti’l-arabiyye, Tab’3, Beyrut Lübnan 1986.
35. El-Ğamidî, Said b. Sefer, “Mevkîfü’l-muâraza fi’l-meşriki’l-arabî min hükmü’s-sultan Abdulhamid el-sânî (Şam ve Mısır), (1293-1327 h- 1876-1909 M.)”, Mektebetü’t-tevbe, Tab’ 1, Riyad 1992.
36. El-Ğannâm, Süleyman b. Muhammed, “Siyasetü Muhammed Ali Paşa el-te-vessüiyye fi’l-cezireti’l-arabiyye ve’s-sûdan ve’l-Yunan ve suriye (1811-1840)”, el-Merkezü’s-sekafi el-arabi, Tab’1, Dâru’l-beyda el-Mağrib 2004.
37. El-Hakîm, Yusuf, “Zikreyâtî Yusuf el-Hakîm Suriye ve’l-ahdi’l-osmanî”, Dâru’n-nehâr li’n-neşri, Tab’4, Lübnan Beyrut, 1991.
38. El-Halidî, Ahmed Erşid, “el-Müdü’n ve’l-âsâru’l-islamiyye fi’l-âlem”, Dâru’l-mu’tez li’n-neşri ve’t-tevzi’, Tab’1, Amman Ürdün 2008.
39. El-Harrâşî, Süleyman b. Salih, “Keyfe Sekatat ed-devletü’l-osmaniyye”, Dâru’l-kâsım li’n-neşr, Tab’ 1, Riyad 1999.
40. El-Hasenî, Emir Ali Abdülaziz, “Tarihu suriye el-iktisâdiyye (el-iktisâd ruhu’l-hürriyye ve’l-istiklal)”, Matbaatü bedâii’l-fünûn, Dimeşk Suriye 1923.
41. El-Hilâlî, Muhammed Mustafa, “el-Sultan Abdülhamid el-sânî beyne’l-insâf ve’l-cühûd”, Dâru’l-fıkr, Tab’1, Dimeşk Suriye 2004.
42. el-Hindi Hani, "el-Harakah el-Kavmiyye el-Arabiyye fi Karın el-İşrin" Merkez ed-Dirasat el-Vihda el-Arabiyye, Beyrut-Lübnan, 2015.

43. El-Horanî, Muhammed İbrahim, “et-Ta’lim fî vilayeti dîmeşk fî l-asri’l-osmani 1861-1909 M.)”, Dirâse vesâikiyye, Vezaretü’s-sekâfe Matâbiu’l-hey’e el-âmme el-suriyye li’l-küttâb, Tab’1, Dîmeşk Suriye 2015.
44. El-Horî, Beşşâra Halil, “Hakâiku lübnaniyye” Evrâku lübnaniyye li’t-tıbaa ve’n-neşr, Der’ûn Lübnan 1960.
45. El-Horî, Firas, “Evrâku Faris el-Horî”, (Neşet el-Faris ve es-Sevra el-Arabiyye el-Kubra) Tahkik: Kuleyt el-Horî, Dâru talas li’d-dirâsât ve’t-terceme ve’n-neşr, Tab’1, Dîmeşk Suriye 1989.
46. El-Humeydî, Saad Samir, “es-Sırâu beyne’l-kavmiyyeteyn el-arabiyye ve’t-türkiyye ve eseruhû fî inhiyârî’d-deveti’l-osmaniyye fî r-rubi’l-evvel mine’l-karnî’l-ısrîn, et-Tabatü’l-arabiyye li’n-neşr Tab’1, Doha Katar 2011.
47. El-Husarî, Satı’, “el-Bilâdü’l-arabiyye ve’l-bilâdü’l-osmaniyye”, Dâru’l-ilm li’l-melayîn, Tab’2, Beyrut Lübnan 1960.
48. El-Kiyâli, Abdulvehhab, “Mevsûatü’s-siyase”, şareke fî’t-tahrir mecmûatün mine’l-muharrirîn ve’l-müsaidîn, el-Müessesetü’l-arabiyye li’d-dirâsât ve’n-neşr, Dâru’l-hüdâ, Tab’1, Beyrut Lübnan 1985.
49. El-Kubbîsî, Basil, “Hareketü’l-kavmiyyîn el-arab”, Çev. el-Hudayrî el-Kebbîsî, Müessesetü’l-ebhâsî’l-arabiyye, Darüt-Talia, Tab’4, Beyrut Lübnan 1974.
50. El-Mahzûmî, Muhammed Paşa, “Hâtırâtü Cemaleddin el-hüseynî el-afğânî ârâün ve efkârün”, Takdim Seyyid Hadî Hüsrevşâhi, Mektebetü’s-şurûk ed-düveliyye, Tab’1, Kahire Mısır 2002.
51. El-Makdisî, Şemsü’d-din, (H.380) “Ahsenü’t-tekâsîm fî marifeti’l-ekâlîm” Mektebetü’l-medbûlî, Kahire, Tab’ 3, 1991.
52. El-Muhâfiza, Ali, “el-İtticâhâtü’l-fikriyye inde’l-arab fî asri’n-nehda 1798-1914, el-itticâhâtü’d-diniyye ve’s-siyâsiyye ve’l-itticâhâtü’l-ilmiyye” Dâru’l-ehliyye li’n-neşri ve’t-teczi, Tab’ 2, Beyrut 1987.
53. El-Naîmî, Ahmed Nuri, “el--yehûd ved-Devletü’l-osmaniyye”, Müasseatür-Risale, Tab’ 1, Beyrut Lübnan 1997.
54. El-Salâbî Muhammed Ali, “ed-Devletü’l-osmaniyye avâmilü’n-nühûd ve esbâbü’sükût”, Dâru’t-tevzi’ ve’n-neşri’l-islami, Tab’1, Portsaid Mısır 2001.

55. El-Salâbî, Ali Muhammed, “el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve fikretü'l-camia el-islamiyye ve esbâbü zeval-i hilâfeti'l-osmaniyye,” el-Mektebetü'l-asriyye, Sayda Beyrut Tarihsiz.
56. El-Sılîbî, Kemal Süleyman, “Tarihu Lübnan el-hadîs”, Dâru'n-nehâr li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'3, Beyrut Lübnan 1972.
57. El-Sultan Abdulhamid el-sânî, “Müzekkîrâtî el-siyasiyye (1891-1908 m)” Müessesetü'r-risâle, Tab' 2, Beyrut Lübnan 1979.
58. El-Şazilî, Mahmud Sabit, “el-Meseletü'ş-şarkiyye dirâse vesâikiyye ani'l-hilâfe el-osmaniyye 1299-1923”, Mektebetü vehbe li'n-neşr, Tab'1, Kahire 1989.
59. El-şerîf el-İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Mahmûdî el-Hüseynî, “Nüzhetü'l-müstak fihtiraki'l-Âfâk, Mektebetü's-sekâfe el-diniyye, Kahire, Mısır 2002.
60. El-Yesûî, Eleb Luis Şeyho, “es-Sirru'l-mesûn fî şîati'l-fermasûn ve hüve nazarun tarihiyyun edebiyyun ictimaiyyun el-kürrâsü's-sâdis ka'ru'l-cürâbî'l-mâsûnî”, el-Matbaatü'l-Katolikiyye li'l-âbâi'l-yesûiyyîn, Beyrut 1910.
61. El-Zeyn, Mustafa, “Zi'bü'l-anadol”, Riyadü'r-ris li'l-kütüb ve'n-neşr, Tab'1, London Kıbrıs 1991.
62. Enis, Muhammed, “ed-Devletü'l-osmaniyye ve'ş-şarku'l-arabi (1514-1914)”, Mektebetü'l-ancelo el-mısriyye, Kahire Mısır 1965.
63. en-Nâtûr, Şehhâde; Beydûn Cemil, Ukkâşe, Ali, “Tarihu'l-arabi'l-hadis”, Dâru'l-emel, Tab'1, Amman Ürdün 1991.
64. en-Nefzâvî Muhammed Nasır, “et-Teyârâtü'l-fikriyye el-siyasiyye fî's-sultati'l-osmaniyye 1839-1918 M.”, Dâru Muhammed Ali el-hami li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'1, Safâkıs Tunus 2001.
65. En-nemle, Ali İbrahim, "et-Tansir Mrfhumahu ve Ehdafehu ve Vesailahu ve Sübül Muvacahatihi", Darus-Sahva Linneşir, Kahire-Mısır, 1413H- 1993M.
66. Esved, Aziltu İbrahim beg, "Delil Lübnan", el-Mat'baatül Osmaniyye, Tab'.3, Lübnan, 1906.
67. Eş-Şinnavi, Abdülaziz, "ed-Devletü'l-Osmaniyye (Devletün İslamiyye el-Müftera Aleyha)", Mekte-betu enculu Elmasriyye, Kahire, 2004.
68. Et-Timimi, Yunus İbrahim, "el-Arabiyye el-Betraiye (ed-Diyar el-Urduniyye) kema Vessakaha el-Mütaşrik vel-Mustakşif en-Nemsavi Alvis Musil (1896-

- 1902)", Tec. Yunus İbrahim, Dairetül-Mektebetül'vataniyye, Amman, Urdun, 2021.
69. ez-Zeydî, Müfid, "Mevsûatü't-tarihi'l-islami fi'asri'l-osmani 1516-1916", Dâru üsame li'n-neşri ve't-tevzi' Amman Ürdün 2009.
 70. Ferid Bek, Muhammed, "Tarihu'd-devleti'l-osmaniyye el-aliyye", Matbaatü Muhammed Efendi, Tab' 2, Mısır Kahire 1896.
 71. Ğazzal, Mustafa Fevzi b. Abdullatif, "Da'vetü Cemaleddin Afġanî fi mîzânî'l-islam", Dâru't-taybe, Tab' 1, Riyad el-memleketü'l-arabiyye 1983.
 72. Ğuneymi el-Şeyh, Ra'fet, "Tarihu'l-arab el-muasır", Ma'hedü'd-dirâsât ve'l-buhûsü'l-insaniyye ve'l-ictimaiyye, Tab' 1, Mısır 1996.
 73. Halim, İbrahim Bek, "et-Tuhfetü'l-halîmiyye fi tarihi'd-devleti'l-aliyye", Matbaatü'd-divan umumu'l-evkâf el-mısriyye, Tab' 1, Kahire 1905.
 74. Hallak, Hassan Ali, "Beyrut el-mahrûse fi'l-ahdi'l-osmani", Dâru'l-camiyye, Tab' 1, Beyrut Lübnan 1987.
 75. Hallak, Hassan Ali, "Devru'l-yahûd ve'l-kuve ed-düveliyye fi hal'i Sultan Abdülhamid el-sânî ani'l-arş (1908-1909)", Dâru'l-camiyye, Tab' 1, Beyrut Lübnan 1982.
 76. Hallak, Hassan Ali, "et-Tarihu'l-ictimai ve'l-iktisadi ve's-siyasi fi Beyrut ve'l-vilâyâtî'l-osmaniyye fi'l-karnî't-tasi' aşar (sicillâtü'l-mahkeme el-şeriyye fi Beyrut)", Dâru'l-camia Tab' 1, Beyrut Lübnan 1987.
 77. Hallak, Hassan Ali, "Mevkîfü'd-devleti'l-osmaniyye mine'l-hareketi's-sahyûniyye 1897-1909 M." Dâru'l-camia, Tab' 1, Beyrut Lübnan 1978.
 78. Hammaş, Necdet, "el-Şam fi sadri'l-İslam mine'l-feth hattâ sukûti hilafeti benî ümeyye", Dâru Talas Dimeşk, Tab' 1, Suriye, 1987.
 79. Harb, Muhammed, "es-Sultan Abdulhamid el-sânî Âhiri's-salatîn el-osmâniyyîn el-kibâr," Dâru'l-kalem, Tab' 1, Dimeşk, Suriye, 1990.
 80. Hatır, Lihad, "el-İntihabat en-Niyabiyye fi Tarih Lübnan", tah. Abdullah Melah, Dar-Lihad ha-atır, Beyrut-Lübnan, 1996.
 81. Hertzal, Teodor, "Yevmiyyâtü Hertzal", İdad Enis Sayıġ, Çev. Helda Şaban Sayıġ, Merkezü'l-ebhâs munazzametü tahrîri'l-filistin, Tab' 1, Beyrut Lübnan 1968.
 82. Horanî, Albert, "el-Fikru'l-arabi fi asri'n-nehda 1798-1939", Çev. Kerim Azkul, Dâru'n-nehar li'n-neşr Beyrut Lübnan 1968.

83. Horani, Albert; Hori, Filip; Wilson, Mari, “el-Şarku’l-evsat el-hadîs”, Çev. Esad Sakr, Müdârât li’l-ebhâs ve’n-neşr, Tab’1, Kahire Mısır 2016.
84. İbni Sabâhî, Muhammed b. Ali el-Berrûsî (H.997), “Evdahu’l-mesâlik ilâ marifeti’l-büldân ve’l-memâlik”, Tahkik el-Mehdî Abdürravadiye, Dâru’l-ğarbi’l-islamiyye, Beyrut, Tab’ 1, Lübnan, 2006.
85. İbrahim, Müfide Muhammed, “Asru’n-nehdati’l-arabiyye beyne’l-hakikati ve’l-vehm”, Dâru mecdelâvî li’n-neşr, Tab’ 1, Amman Memleketü’l-ürdün el-haşimiyye 1999.
86. İlhami, Muhammed, “Sultan Abdülhamid el-sânî fi’z-zâkire el-arabiyye”, Dâru’l-usûli’l-ilmiyye, Tab’1, İstanbul Türkiye 2019.
87. İsa Esad, Münir el-Hori, “Tarihu hums kısmü’s-sânî/min zuhûri’l-islam hatta yevminâ 622-1977 M.” Mitraniyyetü hums el-ortodoksiyye, Tab’1, Humus Suriye 1984.
88. İsavî, Şarl, “et-Tarihu’l-iktisâdi li’l-hilâli’l-hasîb 1800-1914 M.”, Çev. Rauf Abbas Hâmid, Merkezü dirâsâtî’l-vahdeti’l-arabiyye, Beyrut Lübnan 1988.
89. İsmail, Adil, “es-Siyasetü’d-düveliyye fi’ş-şarki’l-arabi min seneti 1789- ila 1958”, Dâru’n-neşr li’s-siyaseti ve’t-tarih, Tab’2, Beyrut Lübnan 1964.
90. İvanov, Nicolay, “el-Fethu’l-osmani li’l-aktâri’l-arabiyye (1516-1574)”, Çev. Yusuf Ataullah, Takdim Mesut Dâhir, Dâru’l-farabî, Tab’ 1, Beyrut Lübnan 1988.
91. Kaddûra, Zehiyye, “Tarihu’l-arabi’l-hadis”, Dâru’n-nehda el-arabiyye, Beyrut Lübnan, Tab'. 1, 1975.
92. Kâmil, Mustafa, “el-Meseletü’ş-şarkiyye”, Matbaatü’l-âdâb, Tab’1, Mısır 1898.
93. Kasımiyye, Hayriyye, “en-Neşâtu’s-sahyûnî fi’ş-şarki’l-arabi ve sadâhu (1908-1918)”, Merkezü’l-ebhâs munazzametü tahrîri’l-filistin, Tab’1, Beyrut Lübnan 1973.
94. Kevserânî, Vecih, “Bilâdüş-şam fi matali’l-karni’l-ısrîn, el-Merkezü’l-arabî li’l-ebhâs ve diraseti’s-siyâsât”, Tab’3, Beyrut, Lübnan 2013.
95. Kevserânî, Vecih, “es-Sultatü ve’l-müctem’ ve’l-amelü’s-siyasi min tarihi’l-vilayeti’l-osmaniyye fi biladi’ş-şam”, Merkezü dirâsâtî’l-vahdeti’l-arabiyye, Tab’1, Beyrut Lübnan 1988.

96. Kutruş, Halid, “et-Ta’lim fî suriye neşetühû ve tetavvuruhû”, Çev. Nizar İbaza, Dâru’l-fikri’l-muasır, Tab’1, Beyrut Lübnan 2001.
97. Kürd Ali, Muhammed, “Gutatü Dımeşk”, Matbaatü’t-terakki, Tab’2, Dımeşk,Suriye, 1952.
98. Kürd Ali, Muhammed, “Hutatü’ş-şam”, Matebetüs-sakafa ed-Diniyye, Tab' 1, Mısır-Kahire, 2012.
99. Kürd Ali, Muhammed, “Hutatü’ş-şam”, Mektebetü’n-nûrî, Tab’3, Dımeşk, Suriye,1983.
100. Kürd Ali, Muhammed, “Hutatü’ş-şam”, Mektebetül-Hadise, Dimaşk, 1925.
101. Longari’ Steven Hemsli, “Suriye ve Lünban tahte’l-intidâb el-fransî”, Çev. Beyar Akl, Daru’l-hakika Tab’7, Beyrut Lübnan 1982.
102. Meâlîkî, Münzir, “Meâlimü’l-fikri’l-arabi fî asri’n-nedati’l-arabiyye”, Tadim: Yasin el-Eyyubi, Dâru ikra’, Beyrut Lübnan, Tarihsiz.
103. Mecmûatün mine’l-ulemâi ve’l-bâhisîn, “el-Mevsûatü’l-arabiyye el-alemiyye”, Müessesetü â’mâli’l-mevsûa, Tab’2, Riyad Suudi Arabistan 1999.
104. Meczûb, Talal Macid, “Tarihu saydâ el-içtimâi 1840-1914”, Takdim: Nikola Ziyade, el-Mektebetü’l-asriyye Tab’1, Beyrut Sayda Lübnan 1983.
105. Mennâ’, Adil, Â’lâmü filistin fî evâhiri’l-ahdi’l-osmani (1800-1918)”, Müessesetü’d-dirâsâti’l-filistiniyye li’n-neşr, Tab’2, Beyrut Lübnan 1995.
106. Mensî Mahmud Salih, “Hareketü’l-yakazati’l-arabiyye fi’ş-şarki’l-âsyevî,” Dâru’l-fikri’l-arabi, Tab’2, Riyad el-memleketü’l-arabiyye 1978.
107. Mithat Paşa, “Müzekkirât Mithat Paşa”, Çev. Yusuf Kemal Bey Hattat, el-Matbaatü’l-hidiyye, Tab’1, Mısır 1913.
108. Mu’tî, Ali, “Tarihu lübnan el-siyasi ve’l-ictimâi- Dirâse fî’l-alakâti’l-arabiyye et-türkiye 1908-1918 M.” Müessesetü izziddin li’t-tıbaa ve’n-neşr, Tab’1, Beyrut Lübnan 1992.
109. Mufaffak benî el-merce, “Sahvetü’r-racüli’l-meriz ev el-Sultan Abdulhamid el-Sânî ve’l-hilâfeti’l-islamiyye”, Müessesetü sakri’l-halîc, li’t-tıbaa ve’n-neşr ve’t-tevzi’, Kuveyt 1984.
110. Muhammed Mesud, Camal Abdulhadi, “Vefau Muahammed Rıfat Cuma ah-tâu yecibü en tūsahhah fî’t-tarihi’d-devleti’l-osmaniyye1299-1924 M.” Dâru’l-vefâ li’t-tıbaati ve’n-neşr, Tab’1, el-Mansûra Mısır 1995.

111. Mustafa, Ahmed Abdurrahim, “Fî Usuli’t-tarihi’l-osmanî”, Dâru’s-şuruk, Tab’2, Lübnan Beyrut 1986.
112. Müellif bilinmiyor, “ed-Düstûr”, Çev. Nevfel Nimetullah Nevfel Efendi, el-Matbaatü’l-edebiyeye, Beyrut Lübnan 1301 H.
113. Müellifi bilinmiyor, “Müzekkîrât tarihiyye an hamleti İbrahim Paşa alâ Suriye”, Thk. Ve Takdim Ahmet Ğassan Sebatu, Dâru kuteybe li’t-tıbaa, Dimeşk, tarihsiz.
114. Nevvar, Abdulaziz Süleyman, “Tarihu’s-şuûbi’l-islamiyye”, Dâru’l-fikri’l-arabî, Kahire tarihsiz.
115. Niyazimolla, Muhammed Kurban, “es-Sultan Abdulhamid el-sâni ve Eseruhu fi Neşir ed-Da’va el-İslamiyye”, Darul-Bşair, Beyrut-Lübnan, Tab'.1, 1988.
116. Nusayrat, Fedve, "Devrus-Sultan Abdülhamid es-Sani fi Teshil es-Saytara es-Sahyoniyye Ala Filistin (1876-1909)", Merkez ed-Dirasat el-Vihda el-Arabiyye, Tab'1, Beyrut-Lübnan, 2014.
117. Omar, Yusuf Hüsayin, “Esbab Hal'us-Sultan Abdul-Hamid es-Sani (1876-1909)”, Darul-Kitab es-Sakafi, Urdun, 2015.
118. Orhan, Muhammed Ali, “es-Sultan Abdülhamid es-Sani Hayatuhu vel-Ahdas fi Asrihi”, Mektebe-tül-Usra el- Arabiyye, Tab'1, İstanbul, 2019.
119. Osmanoğlu, Aişe, “Müzekkîrâtü’l-emîra Aişe Osmanoğlu vâlidî el-sultan Abdülhamid el-sânî”, Çev. Salih Sa’dâvi Salih, İdad ve Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, Dâru’l-beşir li’n-neşr, Tab’1, Amman Ürdün 1991.
120. Öztuna, Yılmaz, “Tarihu’d-devleti’l-osmaniyye”, Çev. Adnan Mahmud Selman; Mahmud el-Ensarî, Müessesetü faysal li’t-temvil, şeriketü hilal li’t-tıbaa ve’n-neşr, Tab’2, İstanbul Türkiye, 1990.
121. Rabi’, Muhammed Salih, “Mucemü’l-mustalahât ve’l-mefahîmü’l-coğrafiyye”, Dâru’s-safâ, Amman, Tab’ 1, Ürdün 2012.
122. Ramizu, Ernest, “Türkiye el-fetâtü ve sevrete 1908”, Çev. Salih Ahmed el-Ali, Kaddeme lehû ve râceahû Nikola Zeyyâde, Müessesetü Franklin el-müsâhime li’t-tıbaa ve’n-neşr, Beyrut Newyork 1960.
123. Reşid Razı, Muhammed, “Tarihu’l-üztâz el-imam şeyh Muhammed Abduh (1363-1622 hicri-1849-1905 miladi)”, Dâru’l-fadîle Tab’2, Kahire Mısır 2006.

124. Sa'di, Sa'd, "Mu'cemu's-şarki'l-evsat (el-Irak, Suriye, Filistin, el-Ürdün)", Dâru'l-cîl, Tab'1, Beyrut Lübnan 1998.
125. Sadullah, Ebu'l-kasım, "el-Hareketü'l-vataniyye el-cezairiyye 1900-1930", Dâru'l-ğarbi'l-islami, Tab' 4, Beyrut Lübnan 1992.
126. Senü, Abdurraûf, "en-Nezeât el-kiyâniyye el-islamiyye fi'd-devleti'l-osmaniyye 1877-1881 (Bilâdü's-şam, Hicaz, Kürdistan Elbanya", Bîsan li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'1, Beyrut Lübnan 1998.
127. Serku, Mari Dekran, "Dimeşk Fetretü's-Sultan Abdülhamid el-sânî 1876-1908", Menşûrâtü'l-hey'ti'l-âmme es-suriyye li'l-küttâb, Vezaretü's-sakâfe Tab' 2, Dimeşk Suriye 2010.
128. Simit, Pamila An, "Filistin ve'l-filistîniyyûn 1876-1983", Çev. İlham Beşşâra el-Hori, Dâru'l-hasad li'n-neşri ve't-tevzi', Tab' 1, Dimeşk Suriye 1991.
129. Stowart Losrup, "Hâdiru'l-âlemi'l-islami", Çev. Accad Nüveyhız, Talik Şekib Arslan, Dâru'l-fikr, Tab'4 Lübnan Beyrut 1973.
130. Sultan Abdulhamid, "Müzekkîrâtü's-Sultan Abdulhamid el-sânî" takdim ve tercüme Muhammed Harb, Dâru'l-kalem, Tab'3, Suriye Dimeşk 1991.
131. Şelak, Ahmed Zekerîyya, "el-Arab ve'd-devletü'l-osmaniyye mine'l-hudûi ile'l-müvâcehe, Mısır li'n-neşri ve't-tevzi', Tab'1, Kahire Mısır 2002.
132. Şofânî, İlyas, "el-Mucez fî tarihi filistin el-siyasi minzü fecri't-tarih hattâ seneti 1949", Müessesetü'd-dirâsâtü'l-filistiniyye, Tab'1, Beyrut Lübnan, 1996.
133. Tarabin, Ahmed, "et-Teczîetü'l-arabiyye keyfe tehakkakat tarihiyyen", Merkezü dirasâtü'l-vahdeti'l-arabiyye, Tab' 1, Beyrut Lübnan 1987.
134. Tarbîn, Ahmed, "Tarihu'l-meşriki'l-arabi el-muâsır", el-Matbaatü'l-cedide, Tab'1, Dimeşk Suriye 1986.
135. Tokuş, Muhammed Süheyl, "Tarihu'l-osmaniyyin min kıyâmi'devleti ile'l-inkılâb ale'l-hılâfe", Dâru'n-nefâis, Tab'3, Lübnan Beyrut 2013.
136. Turan, Mustafa, "Esrârü'l-inkılâbî'l-osmani", Çev. Kemal Hoca, Dâru's-selam li't-tıbaa, Tab'4, Kahire Halep Beyrut, 1985.
137. Verdi, Ali, "Lemehât ictimâiyye min tarihi'l-irak el-hadîs", Şerif Rıza li'n-neşr, Tab'1, Emir Kum İran 1992.
138. Yâğî, İsmail Ahmed, "eddevletü'l-osmaniyye fi't-tarihi'l-islamiyye el-hadîs", Mektebetü'l-abikân, Tab'1, el-memleketü'l-arabiyye el-suudiye Riyad, 1996.

139. Zannun, Yusuf, "Mevsuatül-Musul el-Hadariyye", Darül-Kütüb, Camiatül-Musul, Tab'.1, Musul-Irak, 1992.
140. Zeyn, Nureddin Zeyn, "Nüşû'l-kavmiyye el-arabiyye mea dirâse tarihiyye fi'l-alâkati'l-arabiyye et-türkiyye", Dâru'n-nehâr li'n-neşr, Tab'4, Beyrut Lübnan 1986.

DERGİLER

1. Abdul-Latif, Züheyir Ganin, "el-Temsil en-Niyabi ve Kavanin el-İntihabat fi ed-devle el-Osmaniyye ve Asaruha ala el-Avda' es-Siyasiyye fi Biladüş-Şam fi Nihayet el-Asır el-Osmani (1876-1914)", el-Menar Libuhus ved-Dirasat, Camiatül-Alil Beyet, el-Mafrak-Urdun, sayı:7, c.13. 2007.
2. Ahmed, Muhammed, "el-Hayatü's-sekâfiyye fi dimeşk fi'l-asri'l-osmani (1876-1918)", Mecelletü camiati Dimaşk, Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmi'l-islamiyye, Aded: (1,2) Dimaşk Suriye 2011.
3. Ba'yu, Ğaniye, "et-Tanzîmâtü'l-osmaniyye ve âsâruhâ ale'l-vilayâti'l-arabiyye eş-Şam ve'l-Irak nümûzecen (1839-1876)", Risaletü macistir fi't-tarihi'l-hadis, Külliyyetü'l-ulûmi'l-insaniyye ve'l-ictimaiyye, Camiatü'l-cezair, Cezair 2008-2009.
4. Beyyât, Fazıl, "el-Müessesâtü'-t-ta'limiyye fi'l-meşriki'l-arabi el-osmani", Dirâse tarihiyye ihsâiyye fi davi'l-vesâiki'l-osmaniyye, Merkezü'l-ebhâs li't-tarih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-osmaniyye, İstanbul 2013.
5. Ebu Bekir, Emin, "Mülkiyyetü's-sutan Abdülhamid el-sânî fi filistin (1876-1937)", Mecelletü camiati'n-necâh li'l-ebhâs, Külliyyetü'l-ulûmi'l-insaniyye, Camiatü'l-kudüs el-meftûha, Aded:1, Nablus Filistin Şubat 2003.
6. Ebu Mîzer, İbtisam, "Senetani mafsaliyyetani fi hükmi'l-imparatoriyyeti'l-osmaniyye (1908-1909)", Risaletü macistir, Külliyyetü'd-dirâsâti'l-ulyâ, Camiatü pir zeyt, Filistin 2017.
7. Ebu-Haşim, Adil, "el-Kudus", Müceletül-Faysal lilbuhus ved-Dirasat el-İslamiyye, sayı:2376, aylık sayı: 232, 1996, el-Vataniyye lit-Tevzi'.
8. El-Cebbûri, Heysem Muhyi Talib; Abdülcebbûri, Zeyneb, "Eserü hareketi'l-ıslahi'l-osmani fi teravvuri'l-hareketi'l-fikriyye fi'l-vatani'l-arabi fi'l-ahdi'l-osmani

- el-müteahhir”, Mecelletü camiati Babil li’l-ulûmi’l-insaniyye Cilt 23, Aded: 3, Babil Irak 2015.
9. El-Dûrî, İsmail Nuri, “Muhammed Şevket Hadi’atü cemaati’l-ittihâd ve’t-terakkî fi hal’i’s-sultan Abdülhamid el-sânî”, Mecelletü camiati tikrit li’l-ulûmi’l-insaniyye, Külliyyetü’t-terbiye li’l-benât, Aded:3 Tikrit Irak Mart 2009.
 10. El-İteybi, Yusif b. Türki et-Tüfayli, "et-Ta'lim fi Bilad'üş-Şam fi Ahd es-Sultan Addülhamid es-Sani", yüksek lisans tezi, Suudi Arabistan, 2008.
 11. El-Rukkâbî, Kerim Talal Mesîr, “Sevretü’l-ittihâdiyyîn fi Türkiye 1908”, Mecelletü külliyyeti’t-terbiye el-esâsiyye, Camiatü’l-müstansırıyye, Aded: 49, Bağdad Irak 2006.
 12. İsa, Mühennâ, “Muhammed Abduh ve muvafıkuhû min kadâyâ asrihî (1849-1905)”, Müzekkire mükemmile li neyli şehadeti’l-macistir fi’t-tarihi’l-muâsır, Camiatü muhammed haydar bi kesre Cezair 2014.
 13. Omar, Yusuf Hüsayin, “Esbab Hal'us-Sultan Abdul-Hamid es-Sani (1876-1909)”, yüksek lisans te-zi, camiatül-Yermuk, İrbid-Urdun, 2000.
 14. Sinu, Abdurraûf, “el-Sultan Abdülhamid el-sânî ve’l-arab el-camiatü’l-islamiyye ve eserühâ fi’htivâi’l-kavmiyye el-arabiyye”, Mecelletü hıvari’l-arab, Aded: 4, Beyrut Lübnan 2005.
 15. Zeyyâde, Nikolay, “el-Fethu’l-osmani li bilâdi’s-şam ve âsâru el-mübâşira”, Mecelletü’l-ictihad, Reis, müellif: el-Fadl Şelak; Rıdvan el-Seyyid, Aded 44, cilt 11, Beyrut Lübnan 1999.